



ISSN 0235-3490

1 1992

АРХЕОЛОГІЯ



СТАТТІ.
ПУБЛІКАЦІЇ
АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
ДИСКУСІЇ.
ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ В СРСР
І ЗА РУБЕЖЕМ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ.
ХРОНІКА.

У журналі вміщено статті з питань давньої історії та археології від первісно-общинної доби до середньовіччя, публікації нових знахідок і результатів досліджень на території України та за рубежом, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по вопросам истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых находок и результатов исследований на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор), В. Д. БАРАН,
В. Ф. ГЕНІНГ, М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР
(відповідальний секретар), В. І. КАДЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
С. В. СМИРНОВ, В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИ-
ЛОВСЬКИЙ, В. М. ІЦИГИЛИК, С. В. ЧЕРНЕНКО,
В. В. ОТРОЩЕНКО.

Адреса редакції:

254025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Підп. до друку 28.02.92. Формат 70×108¹/16.
Папір друк. Офс. друк. Ум. фарб. відб. 14,4.
Обл.-вид. арк. 16,1. Тираж 1000. Зам. 652к.
Ціна 3 крб. 20 коп.

Оригінал-макет виготовлений фірмою «АС»
Віддруковано у ВПП корпорації УкрНТІ,
252171, Київ-171, вул. Горького, 180

Друкується за постановою редакційної
колегії

Редактор Т. Г. ПРИВАЛОВА
Художній редактор
Т. М. НЕМЕРОВСЬКА
Технічний редактор А. Д. ГОЛИНА
Коректори:
Г. А. СПОКОЙНА, Е. О. МІЕРЗОН

АРХЕОЛОГІЯ

1 1992



АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

заснований у березні 1989 р.
видається
щоквартально

Видавець фірма «ДОВІРА»
Київ

ЗМІСТ

Статті

- 4 ГЕНІНГ В. Ф. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання)
16 ШНІРЕЛЬМАН В. О. Господарські системи як фактор соціальної диференціації
23 МАХОРТИХ С. В. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу)
31 ЦІМІДАНОВ В. В. Час виникнення легенди про походження скіфів (Перша версія Геродота)
38 МОЦЯ О. П. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховань пам'яток Х—XIII ст.)

Публікації археологічних матеріалів

- 46 СОЛОМОНИК Е. І. Присвята з городища Беляус
51 САЗАНОВ А. В. Світлоглиняні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі (IV—VII ст. н. е.)
60 КОВАЛЕНКО В. П., ФОМІН О. В., ШЕКУН О. В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів
72 СЕРГІЄВА М. С. Візантійські культурні впливи в побуті населення Давньої Русі
77 ШАПОШНИКОВА О. Г. Розкопки в Бузько-Інгулецькому межиріччі

Дискусії

- 86 ХРАПУНОВ І. М. До соціально-політичної характеристики пізньоскіфського царства
93 ЗАЙЦЕВ Ю. П. Мавзолей Неаполя Скіфського

- 100** ЗУБАР В. М. Про пізньоскіфську державність
- Пам'ять археології**
- 103** КОНОНЕНКО Ж. О. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та на початку 1950-х років)
- 109** ШОВКОПЛЯС Г. М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897—1937)
- 117** САПОЖНИКОВ І. В. Пам'яті Валентина Івановича Красковського (1913—1981 рр.)
- Археологія за рубежем**
- 120** ЕРДЕЛІ І. Аварський меч із Вишеграда
- 123** ШІТЦЕЛЬ К. Археологічний земельний музей у м. Шлезвігу (ФРН)
- Рецензії**
- 126** МОЛЄВ Є. О. Э. И. Соломоник. Древние надписи Крыма.—Киев: Наукова думка, 1988.—112 с.
- 127** ЗУБАР В. М., КОЗАК Д. Н. И. С. Пиоро. Крымская Готия (Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и раннее средневековье).—Киев: Лыбидь, 1990.—200 с.
- Першоджерела з давньої історії та археології України**
- 132** ГЕРОДОТ «Історія». Книга IV
- Хроніка**
- 147** ТОЛОЧКО П. П., МУРЗІН В. Ю. Виставка ІА АН України «Золото Степу. Археологія України» у м. Шлезвігу (ФРН)
- 151** ДЕМИДЕНКО Ю. Е., КУЛАКОВСЬКА Л. В. Палеолітичний колоквіум у Польщі (Краків, 1989 р.)
- 154** ВІДЕЙКО М. Ю. Перший всесоюзний польовий семінар «Ранньоземлеробські поселення-гіганти трипільської культури на Україні» (Галлянки, 1—7 серпня 1990 р.)

**ПРО ПРИСУДЖЕННЯ
ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЙ УКРАЇНИ
в галузі науки і техніки 1991 року
Постанова Кабінету Міністрів
України
від 14 грудня 1991 р. № 355**

Розглянувши подання Комітету по Державних преміях України в галузі науки і техніки при Кабінеті Міністрів України, Кабінет Міністрів України ПОСТАНОВЛЯЄ:

**Присудити Державні премії України 1991 року:
в галузі науки і техніки**

7. **БАРАНУ** Володимиру Даниловичу, **ПРИХОДНЮКУ** Олегу Михайловичу, докторам історичних наук, завідуючим відділами, **КОЗАКУ** Деонізію Никодимовичу, докторові історичних наук, ученому секретареві, **МАКСИМОВУ** Євгену Володимировичу, докторові історичних наук, провідному науковому співробітнику-консультанту, **МАГОМЕДОВУ** Борису Вікторовичу, **ПАЧКОВІЙ** Світлані Петрівні, **ТЕРПИЛОВСЬКОМУ** Ростиславу Всеволодовичу, кандидатам історичних наук, старшим науковим співробітникам, працівникам Інституту археології Академії наук України, **СМІЛЕНКО** Аллі Трохимівні, докторові історичних наук, колишньому провідному науковому співробітнику того ж інституту,— за монографію «Славяне Юго-Восточної Європи в предгосударственный период», видану у 1990 році.

***Дирекція та колектив Інституту археології
АН України сердечно вітають авторів монографій з
високою урядовою нагородою.***

СТАТТІ



КОНЦЕПЦІЯ «КУЛЬТУРИ» В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ЗНАННІ (з історії питання)

В. Ф. Генінг

В статті зроблено короткий огляд визначення поняття «культура» в соціології, етнографії та археології XIX—XX ст. Розглянута функція цієї категорії в системі побудови історичного знання в археології та різних етапах її розвитку (культурархеологія та соціоархеологія).

Проблема поняття «культури» має для археології надзвичайно важливе гносеологічне значення, тому що саме від її вирішення зрештою залежить визначення основного напрямку пізнавальної діяльності науки в цілому.

Культурна сфера є найбільш інтегрованою та опосередкованою сферою суспільства на рівні способу життя. Вивчення її ускладнюється тим, що ще не досягнуто достатньої єдності в розумінні самої категорії «культура», що особливо гостро відчувається в археології, де вона також не має чіткого визначення й значною мірою аморфна. Подібний стан призвів до того, що під поняття «культура» в археології підводять всі залишки життедіяльності людини, здобуті в процесі розкопок пам'яток або випадково. В широкому, філософському розумінні все це дійсно відноситься до категорії «культура», тому що є витвором людини як соціальної істоти, а не природи. Однак в археології це розуміння культури зведене до простого набору речей, тобто виступає як термін лише емпіричного змісту. Недоліком у розумінні категорії культури в археології є її методологічна розмитість та невизначеність. В той самий час вона скрізь виступає в ролі основного джерела, а не категорії пізнання, яка б мала чітку, визначену гносеологічну функцію в системі археологічного знання та пізнання. Якоюсь мірою можна сказати, що це поняття відбиває все і нічого! Саме з боку свого змісту та функції в системі пізнання в археології поняття «культура» поки що майже не досліджено.

Якщо ця категорія є центральною в системі археологічного знання, а саме так вона і повинна розглядатися — залишки минулої життедіяльності людей кваліфікуються насамперед як залишки їх культури, то логічно, що дослідження культурно-історичного розвитку стародавніх суспільств повинно стати генеральною метою археологічного пізнання. Така постановка не є чимось нелогічним, тому що до вирішення проблеми значення та ролі категорії «культура» в системі археологічного пізнання необхідно підходити з іншого боку — чітко сформулювати «генеральну мету» археології, яку марксистське суспільствознавство розглядає як наукову дисципліну загально-історичного профілю, мета якої — досліджувати закономірності соціально-історичного розвитку стародавніх суспільств, та разом з цим прояснити, яке місце в досягненні цієї мети займає категорія «культура».

Таке дослідження відображає різноманітність підходів до вивчення такого складного й багатогранного феномену, як суспільство, суспільна система та її історія.

Дійсно, кожне суспільне явище можна розглядати і як соціальне, і як

© В. Ф. ГЕНІНГ, 1992

культурне, зокрема і при дослідженні історичного процесу, тобто як соціально-історичне та як культурно-історичне або ж в плані їх співвідношення. Маєтися, вибір підходу залежить від пізнавальної задачі, поставленої в кожному дослідженні, яка й повинна визначити не лише підхід, а й кінцевий результат, що необхідно отримати й визначити, в якому випадку вирішення проблеми буде адекватним поставленій задачі.

В основі марксистської концепції історичного процесу лежить матеріалістичне розуміння його розвитку, узагальнене у вченні про суспільні формациї. Таким чином, адекватного відображення в пізнанні суті процесу історичного розвитку минулих суспільств, в тому числі й засобами археології, можна досягти лише в тому випадку, коли за теоретико-методологічну основу дослідження береться марксистська концепція історичного процесу. Це означає що категоріальний апарат археологічного пізнання історичного розвитку окремих суспільств повинен формуватися у відповідності з категоріями історичного матеріалізму та вчення про суспільні формациї. Зазначимо, що в останньому випадку маємо на увазі дослідження основної, суттєвої, сторони розвитку суспільства, що детермінує все суспільне життя як взагалі, так і прояви його в опосередкованих випадках. Цей зміст і відображає поняття «соціально-історичне», що використовується в даній роботі, як історичний процес, розглянутий з позиції формацийної концепції.

Виходячи зі сказаного, з одного боку, проаналізуємо категорію «культура» з точки зору його традиційного вживання в археологічному знанні, з другого — у філософському розумінні культури, тому що, не визначивши «культуру» як категорію історичного тлумачення категорії культури в окремій науковій системі — археології.

Джерела соціально-філософської концепції культури пов'язані з діяльністю мислителів нового часу: Дж. Віко, І. Г. Гердера, Е. Канта та ін., які виділили цей феномен з розвитку людства як головну відмінність людського роду від оточуючої природи, тваринного світу. Звідси й відоме протиставлення: «культура — натура». Мислителі того часу вбачали в культурі не лише показник відміні людини від природи, а й спроможність її до самостійного розвитку, створення культури, тому й історію людства вони розглядали як історію культури.

І. Г. Гердер, обґрунтуючи філософію історії, писав, що вона «намагається обґрунтовувати дійсну історію людства як закономірний розвиток культури, поза якою всі сучасні світові події (маємо на увазі соціально-політичні — В. Г.) здаються примарами та повторністю... збіркою незрозумілих поворотів долі»¹. В позитивістській соціології вперше протиставляється «суспільство» та «культура». О. Конт різко розмежував «соціальну динаміку» (історія) та «соціальну статику» (соціологія), що в подальшому й послужило тлом численних дискусій щодо співвідношення суспільства та культури. Ідею розгляду суспільних наук як «наук про культуру» активно розвивав Г. Ріккерт, один з неокантіанських стовпів Баденської школи. Спираючись на концепцію О. Конта, він різко розмежував соціологію, віднісши її до природничих, та історію — до суспільних наук. На думку Г. Ріккерта, історія — це емпірична індивідуалізована наука про культуру².

Ця концепція, в основі якої лежала теза, що історія людства є історією його культури, знайшла немало послідовників і в Росії (О. С. Лаппо-Данілевський, Д. Петрушевський, П. Струве та ін.). Та вже в науці XIX ст. термін «культура» не мав однозначного тлумачення. В одному з оглядів того часу, зробленому Тепловим в брошурі «Що таке культура?», підкреслювалося: «Всі ті явища, зміни або ознаки, байдуже фізичні чи духовні, які передаються шляхом успадкування, відносяться до явищ зоологічного чи біологічного порядку; усі ті надбання в житті, які людина може засвоювати незалежно від шляхів успадкування через спілкування з іншою людиною — все це відноситься до порядку явищ культурних³. Цей же автор досить ясно розумів, що поняття «культура» стає фактично тотожнім розумінню соціального життя. На його думку, культура «це є пристосування у боротьбі за життя, іншими словами, культура має ту ж мету, яка складає мету всього іншого існування, саме життя, і вона є не що інше, як результат сукупних зусиль людського роду підтримувати своє життя. Не треба лише забувати при

цьому, що життя — поняття дуже широке — воно охоплює не лише наші тілесні відправлення, але і всі прояви психічного життя»⁴.

Різне розуміння культури добре простежується вже у ранніх еволюціоністів. «Культура, або цивілізація, в широкому етнографічному розумінні,— писав Е. Тейлор,— як ціле складається із знання, вірувань, мистецтва, моралі, законів, звичаїв та деяких інших здібностей та звичок, засвоєних людиною як членом суспільства»⁵. Як бачимо Е. Тейлор під культурою розумів те, що можна охарактеризувати як сферу духовної культури. Матеріальну культуру, або предметний світ, та предметно-практичну діяльність людини Е. Тейлор об'єднував поняттям «життєва техніка», включаючи опис знарядь праці, способів здобутку засобів існування, зброю, ведення війни, спорудження жител, одяг, обмін, торгівлю тощо. «Культура», за Е. Тейлором, сума явищ, що розвиваються незалежно і подібно до біології, витісняють одне одного за законами боротьби існування⁶.

Наведемо ще одне визначення поняття «культури» відомого етнолога, автора дослідження з первісної культури. За Г. Шурцом «культура — це спадщина від роботи попередніх поколінь, що втілюється в схильностях, свідомості, роботі та результатах праці кожного проживаючого. Усі явища матеріальної культури — лише зовнішній прояв внутрішніх процесів... Можна сказати, що історія культури — це історія людського духу»⁷. В цій концепції досить чітко окреслена первинність розумової діяльності людини, що й дало підставу редактору російського перекладу Д. О. Клеменчу характеризувати цього автора як «цілковитого ідеаліста».

Еклектичний вигляд має і концепція культури одного з відомих археологів початку ХХ ст.— М. Гернеса. За його визначенням, культура «є результат необхідності в боротьбі за збереження роду, простий результат... шляхи розвитку..., вдосконалення свого органу мислення та своїх, до праці пристосованих, кінцівок». «Культура» — це «створене людиною доповнення до природи, яке не знаходячись з останнім в протиріччі, переможно виступає, однаке, за її межі, підкорюючи все більше й більше людським прагненням та зводячи до службового по відношенню до них стану»⁸.

В той же час у західних етнологів зустрічаються зовсім протилежні погляди. «Історія культури, за Ю. Ліппертом,— є історія тієї праці, завдяки якій людство з низького та тяжкого стану піднялось на ту висоту, на якій воно знаходиться тепер»⁹. В наведеному визначенні чітко виражений не лише матеріалістичний напрям, а й підхід, при якому історія культури підміняє історію соціального розвитку. Тому в концепціях цього напрямку, як матеріалістичного, так і ідеалістичного, всі соціальні інститути суспільної структури розглядаються як елементи культури. Останнє особливо наочно простежується і в структурі досліджень цього часу. Г. Шурц «Історію первісної культури» починає з підвалин культури, потім характеризує суспільство та господарство і завершує виклад описом матеріальної та духовної культури. Навіть матеріальна культура у нього — це «... результат розумової роботи. Матеріальною культурою в строгому значенні, насамперед необхідно було б назвати те, що в своїй основі та меті має на увазі фізичну природу людини: до неї належить все те, що повинно укріпити фізичні сили організму або полегшити його функції»¹⁰.

Ю. Ліпперт вважав, що розвиток суспільної організації людини зумовлений піклуванням про підтримку свого життя¹¹. Останнє він сприймає як головну мету культури, і тому розвиток суспільної організації прямо залежить у нього від рівня розвитку культури.

В творах деяких еволюціоністів кінця ХІХ ст. вже починають з'являтися матеріалістичні ідеї пояснення соціального прогресу. В цьому відношенні відома високо оцінена класиками марксизму позиція Л. Моргана. Цікава концепція Ю. Ліпперта, який починає «Історію культури...» (1886—1887) словами, що завдячує праці «людство з низького та тяжкого стану піднялось на ту висоту, на якій воно знаходиться і тепер. Людина зобов'язана тому, чим вона стала тепер, головним чином, сукупності цієї праці»¹². Пояснюючи, чому свій твір він починає з викладу розвитку матеріальної культури, а потім суспільних установ і, нарешті, духовної культури, Ю. Ліпперт писав: «Ми починаємо з того, з чого в дійсності і почалося піклування людства, а саме з

піклування про «хліб насущний»... Ми починаємо з викладу найосновніших елементів боротьби людини за існування...¹³

Тезу про боротьбу за існування Ю. Ліпперт розуміє в прямому біологічному розумінні, сформульованому Ч. Дарвіним, як боротьбу за виживання в умовах мінливого оточуючого середовища, особливо в періоди геологічних катаklізмів. Цікаво, що цю ж тезу Ю. Ліпперт використовує для обґрунтування єдності історичного розвитку людства: «Ми не бачимо ніякої основи для відокремлення «первісної історії» людства від наступних періодів його розвитку, тому що протягом всієї історії діють одні й ті ж фактори»¹⁴.

Цікаво, що в російській археології до останньої чверті XIX ст.¹⁵ термін «культура» в такому широкому розумінні не трапляється, хоча за змістом як об'єкт безпосереднього дослідження науки, без сумніву, мався на увазі саме такий соціальний феномен. Так, уже І. П. Сахаров у 60-х роках писав, що археологія вивчає «витвори російської людини... від найгрубіших та найпростіших виробів до витончених мистецтв та витворів»¹⁶. І. С. Забелін називав все це продуктами індивідуальної творчості або дії та відносив до них харчі, житла, одяг, ремесла, вірування, общину, суспільство¹⁷.

О. С. Уваров вважав, що археологи мають вивчати «стародавній побут за всіма пам'ятками»¹⁸. Тому він писав, що завдання археології — опис побуту минулих суспільств. Як бачимо, опис побуту або продукти та витвори індивідуальної творчості є за змістом тією категорією, що в подальшому стала називатися культурою. Це ототожнення можна знайти вже у О. С. Уварова, на думку якого, «археологічними пам'ятками слід визнавати лише той залишок..., який пояснює нам культурний стан стародавнього побуту якого-небудь народу у відому епоху» (курсив наш — В. Г.¹⁹). Більш чітке визначення дав І. С. Забелін, коли писав, що історія культури по суті є археологією²⁰. Подальша трансформація цього поняття наприкінці XIX — початку ХХ ст. простежується добре в російській археології за працями Д. Я. Самоквасова, В. О. Городцова та ін.

Термін «культура» як позначення сукупності археологічних залишків починає проникати в археологію з середини XIX ст., і значно поширюється в еволюційній течії кінця XIX ст.²¹ Саме в цей час термін «культура» виступає як загальномаєткове фундаментальне теоретичне поняття та концепція нового періоду в розвитку археології. Однак це поняття не з'явилось внаслідок внутрішньої рефлексії археології, а було запозичене з етнографії та перенесене в археологію досить довільно та механістично.

Початковий період розвитку археології — до 70-х років XIX ст. (археологія старожитностей²²) пов'язаний з вирішенням головного пізнавального завдання; довести давність людини, її природне походження, про що й свідчать археологічні пам'ятки.

На останню чверть XIX ст. було накопичено значну кількість археологічних матеріалів, що й поклало початок розвитку національних археологій. В межах цього напрямку виявлено недостатнє осмислення археологічних знахідок з точки зору «загальнолюдської історії». Виникла потреба у більш «земному» зближенні цих знахідок — до взаємозв'язку з історією окремих країн та народів. Саме в цей час в науках, найближчих до археології — етнографії (етнографії) та історії — почали поширюватися концепції культурно-історичного розвитку, про які йшлося вище. Ці концепції й були взяті за основу при поясненні археологічних матеріалів дня введення їх в річище історичного знання минулого. Особливо гостро потреба в понятті «культура» відчувалась під час пошуків окремих суспільств (народів) стародавності як дискретних утворень історичної реальності. Для цього проводився порівняльний аналіз різних матеріальних залишків. Схожі за формою об'єднувались в єдиний комплекс, який позначали як «археологічну культуру» (провінцію, область тощо).

Необхідність в такому понятті з'явилася тоді, коли в дослідженнях почали наводити порівняльні характеристики окремих конкретних суспільств як в синхронному, так і діахронному планах. В такий спосіб, вирішувалось завдання вияву специфіки кожного з них. Ця специфічність виявилася в конкретно-історичних формах її життєдіяльності й була співвіднесена із загальним поняттям культури конкретного суспільства.

Таким чином, «культура» в археології не є самостійною категорією сис-

теми суспільної структури, а розкривається та розуміється лише в співвідношенні конкретно-історичних структур, що дозволяє шляхом порівняння виявити специфічність різних елементів соціального життя. Специфічність форми, як бачимо, виступає головним системотворчим елементом в понятті «культура». Тому тут основними параметрами, що визначають зміст поняття, виступають: відміна, схожість, розвиток зовнішніх форм предметів, споруд, явищ тощо, які й надають певного конкретно-історичного значення поняттю «культура». Ці параметри стосуються всіх сторін соціальної системи, в тому числі і її предметних форм, які в археології є визначальними для категорії «культура».

Отже, в процесі формування археології як самостійної науки в останній чверті XIX ст. головною категорією її пізнання стає поняття «культура». Цей період розвитку науки тому можна назвати етапом «культурархеології»²³, що основна пізнавальна концепція її ґрунтувалась на принципах культурно-історичного розвитку. Культуру розглядали як головну рису, якою людське суспільство відрізнялось від природи. Під культурою розуміли все, що було створено розумом та руками людини. Ідею розвитку в культурно-історичній концепції розглядали головним чином як еволюцію окремих елементів культури, зміну їх форми, ускладнення, збагачення новими рисами тощо. Тому основну пізнавальну установку зводили до описів елементів культури тих чи інших регіонів, порівняння їх як в синхронному, так і діахронному аспектах.

Для функціонального визначення різних археологічних об'єктів широко застосовувалось порівняння з етнографічними даними. Методом обробки археологічних джерел стала типологія, що розмежовувала елементи культури по різних функціональних групах та фіксувала різноманітність і ускладнення форми предметів, залишків споруд, що й виступало показником розвитку культури. При такому описі сама культура розглядалась як характеристика та індикатор стану тих або інших стародавніх суспільств. Концепція культурархеології знаходилась у відповідності з завданнями розвитку археологічного знання на етапі, коли необхідно було знайти, зібрати та узагальнити залишки життєдіяльності стародавніх суспільств; систематизувати їх з метою отримання деякої вихідної конкретно-історичної сітки стародавніх суспільств у просторі й часі. В практичних дослідженнях це завдання виконувалось шляхом введення поняття «археологічна культура», за якими і систематизувались усі археологічні джерела.

Умовою здійснення кожного конкретно-історичного дослідження є, насамперед, вимежування конкретного соціального об'єкту, яким і виступає певний окремий соціальний організм. Якщо в інших історичних науках такий об'єкт (народ, суспільство, країна тощо) є в наявності, то в археології цей об'єкт необхідно реконструювати — знайти, окреслити хоча б в найзагальніших рисах і лише після цього можна починати дослідження якихось конкретних проблем, пов'язаних з історією цього суспільства. Тлом для вирішення головного вихідного завдання у пізнанні (вибору об'єктом дослідження конкретного суспільства минулого) стала фундаментальна властивість культури — відбивати специфічність форм предметного світу суспільства, яке було творцем певної, специфічної культури.

Специфічність форми культури кожного суспільства дає можливість археологам окреслити коло схожих речей, пам'яток тощо, які виділяються як пам'ятка окремої археологічної культури, обмеженої простором та часом. Археологічна культура — найзначніша, фундаментальна категорія в системі археологічного знання. Однак її необхідно розглядати не лише як поняття емпіричного рівня, тобто як сукупність археологічних джерел, а й з точки зору суттєвого змісту — як відбиття в її матеріальних залишках суспільної системи, а також її теоретико-методологічних функцій в системі археологічного пізнання. Але останнє поки що лишалося поза увагою археологів. Більш того, це питання не могло бути поставлене в рамках головної концепції культурархеології. Та її сама концепція не мала не лише теоретичного обґрунтування та розробки, а й чіткого сформулювання, що й призводило на практиці дослідження археологічного матеріалу до довільних побудов, тлумачень тощо.

Як бачимо, поняття «культура» увійшло до наукового обігу в дуже специфічному, спрощеному розумінні. Проте це відповідало інтересам

практичних досліджень емпіричного рівня і тому значно поширилося у археології. «Предметом первісної археології,— писав В. О. Городцов,— є наукове дослідження усіх стародавніх пам'яток людської культури... Для вирішення своїх завдань первісна археологія має два головних джерела: 1) пам'ятки стародавнього життя та 2) аналогії з культурою сучасних народів»²⁴. Головним завданням археологічного дослідження В. О. Городцов вважав, по-перше, відкриття пам'яток, визначення їх дати та ступеня культурної досконалості; по-друге, вияв зв'язків у «ланцюзі розвитку культурної діяльності первісної, доісторичної людини...»²⁵. Таке перенесення категорії «культура» в археологію та поширення його на всі залишки, які раніше позначалися поняттям «старожитності» або «опис побуту»²⁶, зумовлене, звичайно, величезним впливом етнологічних концепцій еволюційного напрямку, за рахунок чого формулювалась спеціалізована наукова картина світу.

Звичайно, в культурадархеології, у відповідності з розумінням свого предмету, як він був сформульований В. О. Городцом, виконувались не лише дослідження, пов'язані з емпіричною системою джерел, й робилися спроби пояснити окремі археологічні факти, явища, створити теоретичні концепції історичного розвитку окремих народів, регіонів тощо. Незважаючи на відміну в змісті й формі, всі ці теорії об'єднували одне — вони побудовані з культурно-історичної точки зору розвитку культури і, як пояснювали фактори, в них використані ідеї культурного еволюціонізму, дифузіонізму, міграціонізму, функціоналізму, культурно-історичних кіл тощо.

Жодна з них не може розкрити внутрішньої суті соціально-історичного прогресу, його рушійних сил та пояснити прогрес або занепад того чи іншого суспільства. В культурадархеології висвітлення історичного процесу фактично лишається на рівні зовнішнього фактологічного опису.

У радянській археології прижилося поняття «матеріальна культура» (головна археологічна установа мала назву «Академія (інститут) історії матеріальної культури»). Однак спроба під час дискусії початку 30-х років чітко визначити зміст цього поняття, як і деяких інших в системі археологічного знання, не вдалося²⁷. В цей період археологію, як правило, ототожнювали з вивченням речей, яке обмежувалось описом, класифікацією, хронологізацією та каталогізацією археологічних предметів. Цьому протиставляли «історію матеріальної культури» як науку, що повинна досліджувати закономірності соціально-історичного розвитку стародавніх суспільств за залишками матеріальної культури. Це випливало з природи останньої. «Матеріальна культура — писав В. І. Равдонікас, — виникла та розвивалась в умовах суспільного життя та є сукупністю речових результатів суспільної праці, опредмечена людська праця»²⁸.

Однак спроби обґрунтовувати поняття «матеріальна культура» як предмет археологічної науки виявили низку протиріч. Наприклад, С. М. Биковський правильно зазначав, що термін «матеріальна» потрібно «розуміти не з точки зору фізичного або предметного значення, а філософського»²⁹. Саме в такому значенні й пов'язувати з матеріальним виробництвом. Але в цьому випадку поняття «пам'ятки матеріальної культури» не охоплює усього, що позначається як «речові пам'ятки»; за межами науки лишається багато сторін суспільного життя. Проте від вживання терміну «матеріальна культура» не відмовилися, його продовжували використовувати, позначення усіх матеріальних (опредмечених) залишків, що відбивали археологічні пам'ятки. Особливий акцент надавався цим терміном, коли намагалися підкреслити соціологічну спрямованість досліджень. «Між матеріальною культурою та соціально-економічним життям суспільства,— писав В. І. Равдонікас,— на будь-якій сходинці його розвитку існує, безумовно, і прямий і зворотній закономірний зв'язок, з'ясування природи якого було й буде справою марксистської суспільної науки»³⁰. На жаль, теоретико-методологічна розробка цих думок не була здійснена, і поняття «культура» продовжувало використовуватися в досить утилітарному вигляді³¹.

Таким чином, поняття «культура» отримало в археології надзвичайно широке трактування, стало універсальним терміном для позначення будь-якого явища (залишків предметного світу), пов'язаного з життєдіяльністю минулых суспільств, хоча теоретична й методологічна розробка цього поняття, стосовно археології, не була виконана.

Радянською археологією у 30-х роках покладено початок новому етапу розвитку науки — соціоархеології³². Не зупиняючись детально на цьому питанні, вже достатньо висвітленому³³, зазначимо, що кардинальні зміни накреслились в підвалах науки; головним пізнавальним завданням висунуто дослідження історичного процесу за археологічними джерелами в напрямку, наміченому Ф. Енгельсом, який писав, що всю «історію необхідно вивчати заново, треба досліджувати в деталях умови існування різних суспільних формаций»³⁴, «сучасний матеріалізм вбачає в історії процес розвитку людства і ставить своїм завданням відкриття законів руху цього процесу»³⁵. Суть цього переходу до «єдино наукового» (К. Маркс) вивчення історії полягала в поясненні явищ з позицій матеріалістичного розуміння історії та марксистської концепції формаційного розвитку суспільства.

Однак в марксистській теорії соціально-історичного розвитку основними категоріями виступають матеріальне виробництво, спосіб виробництва, економічна база, класи тощо. Серед них відсутня «культура». Якщо лишатися на грунті марксистської історичної науки³⁶, її не може бути і в археології. Таким чином, в основі пояснення археологічних фактів повинні лежати не культурно-історичні, а соціально-історичні теорії та концепції.

Сучасною археологією, на жаль, категорії «культура» все ще не приділено належної уваги, особливо її місцю в системі археологічного знання, що в практиці дослідження породжує багато суперечних підходів, висновків тощо. Так, ще за часів бурхливих дискусій початку 30-х років у радянській археології закріпилася думка, що археологія є наукою суспільно-історичного кола. Отже, виходячи з основ марксизму, вона повинна досліджувати закономірності суспільно-історичного розвитку окремих суспільств минулого. Але в той самий час основною категорією дослідження лишалася «матеріальна культура», тому й головну увагу приділяли опису залишків цього феномену. Виявлені ще в дискусії початку 30-х років протиріччя в цьому питанні, «забули» разом з загальним досить негативним відношенням до теоретико-методологічних розробок того часу (ярики «сколастичність», «стадійність» тощо)³⁷.

Лише на початку 60-х років Б. Б. Піотровський у доповіді на Пленумі Інституту археології, присвяченому результатам досліджень 1960 р., звернув увагу, що «в археології спостерігається спад теоретичної роботи по вияву закономірностей, починають переважати описові роботи, в цінних узагальнюючих працях рідко досліджуються загальні закономірності»³⁸. Підкресливши переважання в зарубіжній археології традиційного культурно-історичного напрямку, який розвиває концепції Г. Ріккerta, Б. Б. Піотровський протиставив радянську історичну науку, що «провадила вивчення основних закономірностей історичного розвитку відповідно суспільно-економічних формаций»³⁹. Мабуть, на думку Б. Б. Піотровського описовість археологічних праць була відступом від цієї установки, тому він підняв проблему необхідності вивчення визначального елементу соціального розвитку — способу виробництва. Однак, виявивши це протиріччя в археологічному пізнанні, автор окреслив досить спрошені й головним чином старі шляхи його вирішення. «Продуктивні сили,— пише Б. Б. Піотровський,— проявляються в комплексах предметів матеріальної культури, які вивчаються археологами. Таким чином, певна сукупність речових елементів продуктивних сил, що характеризує рівень їх розвитку, а також рівень відповідних їм виробничих відносин, може розглядатися як повна сходинка розвитку матеріальної культури. Іншими словами, певний рівень розвитку продуктивних сил обов'язково відповідає певному характеру пам'яток культури»⁴⁰.

Все це, звичайно, вірно, але викладено в абстракціях настільки високого, фактично філософського рівня, що їх не можна пристосувати до конкретно-археологічних досліджень. Класики марксизму писали, що абстракції, створені історичною наукою, «можуть придатися тільки для того, щоб полегшити впорядкування історичного матеріалу, намітити послідовність окремих його верств. Але, на відміну від філософії, ці абстракції зовсім не дають рецепту або схеми, під які можна підігнати історичні епохи. Навпаки, труднощі тільки тоді й починяються, коли приступають до розгляду і впорядкування матеріалу»⁴¹. Б. Б. Піотровський знову повернувся до культурно-історичних концепцій, тому що у вихідній посиці міркування здійснено просту підміну поняття «закономірності розвитку способу виробництва» поняттям «законо-

мірності в історії культури», лишався не розкритим принцип трансформації, переходу від однієї абстракції до другої (наприклад, як співвіднести «певний рівень розвитку продуктивних сил» з «певним характером пам'яток культури» і, тим більше, адаптації їх до археологічних досліджень. Б. Б. Піотровський намагається «оживити» поняття матеріальної культури вказівкою на з'язок її з працею, з мисленням, зрештою, спілкуванням груп людей, де «слід розрізняти три елементи: взаємодію, вплив та асиміляцію»⁴², що грають важливу роль в розвитку суспільства. Крім того, дуже важливим «елементом прогресивного розвитку культури є закон використання культурної спадщини, досвіду та досягнення попередніх поколінь. В цьому процесі спостерігається начебто природний відбір, лишаються в культурі найсильніші та найпристосованіші елементи»⁴³. Як бачимо, самі «теорії», загальні концепції, що пояснюють історичний процес, також не виходять за межі поширеніх в культурно-історичному напрямку, хоча й мають інші назви.

Проблема співвідношення історії культури та соціально-історичного розвитку суспільства (з точки зору суспільних формаций) — філософська, виходить за межі археології. Вона, до речі, не має однозначного вирішення ні в культурології, ні в філософії, а без цього навряд чи буде плідною постановка цього питання у археології.

Сказане знайшло відображення і в спеціальній статті В. М. Массона, присвяченій вивченю культурного процесу в археології⁴⁴. Автор ніби схильяється до думки про з'язок предмету археології зі світом культури, хоча й підкреслює складний поліфункціональний характер поняття культури, особливо в теоретичному плані, виконуючи ряд пізнавальних функцій. Далі автор описує три аспекти підступів до вивчення різних конкретно-історичних проблем в археології: висвітлення способу життя, культури забезпечення життя (поселення, житла, харчі, одяг — не зрозуміло лише, в чому різниця з способом життя) та особливо докладно — питань традицій та інновацій⁴⁵.

Чи правомірні такі підходи в археологічних дослідженнях? На нашу думку, в світлі того, що археологія вивчає історичний процес у величезному розмаїтті його проявів, вивчення цього процесу може здійснюватися в найрізноманітніших ракурсах, в тому числі й культурологічному або, як пише В. М. Массон, культурогенезу. Та необхідно усвідомити, що в таких дослідженнях археологія виступає лише як джерелознавча дисципліна, через те, що основні завдання теоретичного знання тут вирішуються в ключі культурології, а не історії. Адже зрозуміло, якщо археологічні факти пояснюють з культурологічних позицій, то й висновки лишаються в межах цієї ж культурології, навіть якщо це стосується пояснень історичних процесів. Тут ми маємо культурологічне дослідження на грунті археологічних джерел.

Таким чином, при такому напрямку ми залишимося у полоні тих самих культурно-історичних концепцій, що є характерним для періоду культуархеології. Адже ідеї дифузіонізму, міграціонізму тощо, які жорстоко критикувалися у науці, самі по собі не виступають антиісторичними, оскільки в історії вони, безумовно, існують. Вони стають антиісторичними, у тому випадку коли абсолютизуються та розглядаються як універсальний спосіб пояснення усіх явищ, та, головне, соціально-історичного змісту. Слабку сторону цих концепцій становить те, що вони фіксують лише зовнішній бік явища та подій, не розкриваючи соціально-історичної суті, закономірностей їх розвитку. Аналогічна ситуація виникає і з ідеями культури забезпечення життя, традицій, інновацій тощо. «Під інновацією, — пише В. М. Массон, — ми розуміємо введення нової технології та нових моделей діяльності»⁴⁶. Дослідник зазначає, що вони можуть бути пов'язані і з конвергентним розвитком, і з дифузією, і з едністю походження⁴⁷.

Тому для археології культурологічний підхід припустимий лише для відтворення картин, які змальовують різnobічність суспільного життя на рівні зовнішніх проявів або змін окремих її елементів. Чи можна визнати цей спосіб вирішення пізнавальних завдань археології як історичної науки, серед яких, звичайно, повинні бути реконструктивні описи життєдіяльності на рівні повсякдення? Ми гадаємо, що археологія знайде власні шляхи та форми вивчення, узагальнення та опису. Культурологія тут, як і у випадку вирішення інших проблем археології (економіки, суспільної організації, ідеологічних поглядів тощо), буде виступати як наука, яку археологія використо-

вуює поряд з іншими, близькими їй (етнографією, соціологією тощо) для побудови теоретико-методологічного підґрунтя своїх досліджень способу життя конкретних стародавніх суспільств. При побудові археологічних концепцій теорії цих наук використовуються як аксіоматичні посилення, що навмисно не досліджуються, не обґрунтуються, а сприймаються як інтуїтивно ясні⁴⁸.

Категорія культури відіграє специфічну роль у вирішенні фундаментальної проблеми археологічного знання, пов'язаної з поняттям «археологічна культура» (АК)⁴⁹.

Вже відмічалося, що в розумінні категорії культури поки відсутня достатня єдність. Ми не маємо можливості зупинятися на різних вітчизняних та зарубіжних концепціях. Більш-менш єдиною є думка філософів та культурологів, що культура — це специфічний для людини спосіб життедіяльності.

Марксистською філософією категорія культури розглядається у взаємозв'язку з діяльністю. В ній необхідно шукати пояснення суті культури. Культура є особливо соціальною сферою, яка може бути розкрита в історичному пізнанні, якщо розглядати її як предмет, засіб та результат людської діяльності. В здатності людини трудовою діяльністю створювати своє справжнє людське існування, будувати власні відносини з природою проявляється соціально-формуюча властивість праці, за якої вона стає джерелом та причиною існування культури. «Зв'язок між культурою та діяльністю стає очевидним та зрозумілим лише тоді, — пише В. М. Межуєв, — коли сама діяльність розглядається не з боку тих окремих випадкових та іноді довільних мотивів..., а з боку її загальносоціологічного значення та змісту, з боку того загального результату, що складається із всієї сукупності людських дій та прагнень, та який утворює те, що ми називамо історією»⁵⁰. Можливо, саме на цьому й необхідно акцентувати увагу при дослідженні категорії культури, категорії, що не покриває наше розуміння суспільства в цілому, як це й досі широко побутує в думках культурологів в археології. Сказане відповідає тому розумінню, що культура — це «певний якісний стан суспільства на кожному окремому етапі його розвитку»⁵¹.

Такий підхід до розуміння культури передбачає розгляд суспільства як певної соціально-історичної цілісності, детермінованої матеріальним виробництвом. Спільноті, що формується як органічна система, в якій, за словами К. Маркса, «її розвиток у напрямі цілісності полягає саме в тому, щоб підпорядкувати собі всі елементи суспільства або створити з нього ще відсутні в ній органи»⁵². Далі К. Маркс зазначає, що в цілісності система перетворюється в ході історичного розвитку. В процесі формування та існування кожне окреме суспільство виробляє нові інтегративні якості — «недостатні органи» — що повинні доповнити соціальну систему, забезпечити її функціонування як цілого. Саме таким породженням і є культура кожного окремого суспільства⁵³. Особливо наочно цей аспект розкривається при аналізі найважливіших параметрів, що забезпечують функціонування соціальної системи.

Однією з головних умов взаємодії людини з природою та розвитку суспільного виробництва, а тому й всього суспільного життя, є спілкування, яке К. Маркс визначав як «співробітництво багатьох індивідів, однаково при яких умовах, яким способом і для якої мети»⁵⁴.

Інтенсифікація спілкування між індивідами всередині общин, окремими общинами в суспільстві та окремими суспільствами — одна з вирішальних умов соціального прогресу. Спілкування як співробітництво в діяльності має умовою взаємний обмін інформацією як думкою-словом, так і предметами. Однак таке спілкування буде ефективним лише за умов одинакових форм та спілкування, тобто при його стереотипізації, ступінь інтенсивності якої, як і ступінь інтенсивності самого спілкування, зумовлюється рівнем розвитку суспільного виробництва, що виступає підґрунтям формування конкретно-історичних структур. Звідси зрозуміло, що всередині таких структур формується єдині форми, умови, засоби та способи спілкування: мова, предметний світ та поведінка людей, які виступають як дуже важливі параметри культурного розвитку кожного суспільства та характеризують ступінь взаємозв'язку, спільноті та єдності окремих груп та суспільства в цілому.

Таким чином спілкування та культурний комплекс як засіб його реалізації виступають в ролі тих «недостатніх органів», які формуються у процесі виникнення та розвитку соціально-історичної системи. Феномен

культури, таким чином, є спосіб та форма реалізації соціальної діяльності й вона стає необхідним компонентом, що забезпечує функціонування соціальної системи, пронизуючи всі сфери суспільної структури. Це відбувається тому, що через неї здійснюється соціалізація життедіяльності людей. Вона виступає, як вже зазначалося, як предмет, засіб та результат діяльності конкретно-історичного цілого — окремого суспільства. Ефективність функціонування суспільства пропорційна ступеню її стереотипізації — ступеню єдності культури.

Культура як форма інтеграції різnobічної діяльності індивідів у процесі їх спілкування в єдине ціле виступає в кожному конкретно-історичному суспільстві як узагальнений соціальний досвід, в якому закріплюються та соціально успадковуються всі досягнення суспільного розвитку, починаючи від звичайних повсякденних трудових операцій або створення елементарних технічних приладів й закінчуєчи узагальненим знанням про розвиток природи та самого суспільства.

Запропонований підхід до культури з точки зору «соціального досвіду» дозволяє краще зрозуміти і її головну функцію: в кожний історичний період в кожному суспільстві культура, з одного боку, виступає як специфічна форма зв'язку людини з природою: з другого — забезпечує упорядкування індивідуального людського буття у відповідності з його суспільним буттям, погоджує між собою особисте та суспільне, індивідуальне й загальне.⁵⁵

Культура як соціальний досвід, який накопичується суспільством, є в ньому програмою, орієнтиром діяльності кожного індивіду, кожного нового покоління⁵⁶, забезпечуючи таким чином соціальну спадкоємність та розвиток конкретного суспільства. Цю рису культури можна розглядати як індикатор, показник соціальної стабільності та безперервності життя суспільства.

Такою ж мірою сказане відноситься й до різних елементів та сторін культури, зокрема і до її предметних форм. Ця риса культури широко використовується в археології для вирішення різних пізнавальних завдань, в яких намагаються розглядати питання руху соціального життя, його розвитку, спадкоємності, загибелі тощо. Найчастіше, однак, розвиток простежується лише в стабільних суспільствах, де він спостерігається як проста еволюція форм речей або деяких якісних змін. На жаль, самого діалектичного принципу розвитку, який значно різноманітніше й складніше відбиває дійсність у її історичному русі, — археологія зовсім не торкається. Тому як знайти адекватне втілення його в археології, ми поки що не знаємо, й через те нерідко трактуємо деякі моменти надзвичайно спрощено, що не відповідає дійсності.

Та головне значення розглянутого аспекту категорії «культура» для археології полягає насамперед в тому, що отримано генетичне пояснення феномену схожості основних форм культури, зокрема її предметних. Саме цей фундаментальний факт — схожість предметних форм археологічних об'єктів — лежить в основі емпіричної процедури виділення центральної категорії пізнання археологічної науки — АК. Однак, якщо з генетичного пояснення випливає, що творцем схожих форм культури (специфічного культурного комплексу) є органічна соціальна система (окрім суспільства — соціально-історичний організм — окремий народ), то досить логічно визнати АК в ролі пізнавального аналога цим категоріям в системі археологічного знання.

Цікаву проблему аналізу матеріалів АК з точки зору виділення в їх структурних залишках раціонального та ірраціонального запропонував Є. М. Черних⁵⁷. Конкретний аналіз окремих АК може виявити багато нового в історії стародавніх суспільств.

Підведемо підсумок. В археології концепція категорії «культура» все ще лишається практично не розробленою як з боку її найзагальнішої функції в системі археологічного пізнання, так і з боку тих численних аспектів, де її можна розглядати у конкретно-історичному прояві.

Здається, що найактуальнішим є вирішення питань, пов'язаних з використанням (місцем) археологічних залишків (джерел) в системі археологічного пізнання. Чи слід розглядати їх як початковому етапі залучення до дослідження як елементи категорії «культура»? Ми відносимось до цього негативно. Якщо археологія ставить своїм головним завданням соціально-

історичне пізнання стародавніх суспільств, то чільне місце в його вирішенні на сучасному етапі розвитку науки повинна посісти проблема зачленення (адаптування) археологічних джерел до системи дослідження з метою розгляду розвитку в кожному суспільстві його продуктивних сил. При цьому, розуміючи продуктивні сили в найширшому тлумаченні як прояв усіх форм матеріальної життєдіяльності, сукупність яких і буде характеризувати певну ходинку в розвитку продуктивних сил та, відповідно спосіб виробництва. В такому випадку археологічні джерела розглядаються не в системі культурно-історичних, а соціально-історичних концепцій.

Примітки

- ¹ Ванштейн О. Л. Очерки развития буржуазной философии и методологии истории в XIX—XX веках.— Л.1979.— С.141.
- ² Риккер Г. Философия истории. Русский перевод в кратком изложении.— Спб., 1908.
- ³ Липперт Ю. История культуры в отдельных очерках /Перевод П. И. Гиберман-Лурье и С.А. Ратнера, под ред. с прим. Д. А. Коропчевского.— СПб., 1902.— С. 166.
- ⁴ Там же.— С. 166, 167.
- ⁵ Тейлор Э. Первобытная культура. Исследования развития мифологии, философии, религии, искусства, и обычая /Пер. Д. А. Коропчевского.— СПб., 1872.— Т.1.— С.1.
- ⁶ Тейлор Э. Антропология /Пер. И. С. Ивина.— СПб., 1908.—Изд-е 3-е.— С. 180.
- ⁷ Шурц Г. История первобытной культуры / Пер. И. Н. Смирнова, ред. и предисловие Д. А. Клеменца.— СПб., 1907.— С. 5.
- ⁸ Гёрнес М. Культура доисторического прошлого /Каменный век/ Пер. В. Н. Дьякова.— М., 1913.— Ч.1.— С. 5.
- ⁹ Липперт Ю. Указ. соч.— С. 1.
- ¹⁰ Шурц Г. Указ. соч.— С. 295.
- ¹¹ Липперт Ю. Указ. соч.— С. 171,194
- ¹² Там же.— С. 3.
- ¹³ Там же.— С. 4.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии (у истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов).— К., 1982.— С. 68; Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии.— К., 1983.— С. 43—46.
- ¹⁶ Сахаров И. П. Обозрение русской археологии //Зап. отд. рус. и слав. археол. Импер. археол. об-ва.— СПб., 1850.— Т. 1.— С. 6.
- ¹⁷ Забелин И. В. В чем заключается основная задача археологии как самостоятельной науки? //Тр. III АС.— К., 1878.— Т. 1.— С. 13.
- ¹⁸ Уваров А. С. Что должна обнимать программа для преподавания русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа? // Тр. III АС.— К., 1878.— Т.1.— С. 21.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Забелин И. Е. Указ. соч.— С. 12.
- ²¹ Генинг В. Ф. Очерки... — С. 67.
- ²² Генинг В. Ф. Актуальні питання сучасного етапу розвитку археологічних знань //Археологія.— К., 1987.— 57.— С. 3.; Генинг В. Ф. Проблемные ситуации и научные революции в археологии // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 46.
- ²³ Генинг В. Ф. Актуальні питання... — С. 3; Генинг В. Ф. Проблемные ситуации... — С. 47.
- ²⁴ Городцов В. А. Первобытная археология.— М., 1908.— С. 10.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Генинг В. Ф. Объект... — С. 48.
- ²⁷ Генинг В. Ф. Очерки... — С. 128.
- ²⁸ Равдоникас В. И. За марксистскую историю материальной культуры //Изв. ГАИМК.— 1930.— Т. 7. — Вып. 3—4.— С. 15.
- ²⁹ Быковский С. Н. О предмете истории материальной культуры //Изв. ГАИМК.— 1932.— № 1—2.— С. 4.

- ³⁰ Равдоникас В. И. Указ. соч.— С. 14.
- ³¹ Генинг В. Ф. Объект... — С. 66, 67.
- ³² Генинг В. Ф. Проблемные ситуации... — С. 48.
- ³³ Генинг В. Ф. Очерки... — С. 112; Генинг В. Ф. Актуальні питання... — С. 3; Генинг В. Ф. — Проблемные ситуации... — С. 55.
- ³⁴ Енгельс Ф. Конраду Шмідту //Твори.— Т. 37.— С. 350.
- ³⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюринг //Твори.— Т. 20.— С. 24.
- ³⁶ Генинг В. Ф. Объект... — С. 121.
- ³⁷ Генинг В. Ф. Очерки... — С. 180-196.
- ³⁸ Пшотровский Б. Б. О характере закономерностей в истории культуры //Тез. докл. на засед., посвящ. итогам полевых исследований в 1960 г.— М., 1961.— С. 16.
- ³⁹ Там же.— С. 17.
- ⁴⁰ Там же.— С. 18.
- ⁴¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія //Твори.— Т. 3.— С. 25.
- ⁴² Пшотровский Б. Б. Указ. соч.— С. 19
- ⁴³ Там же.— С. 20.
- ⁴⁴ Массон В. М. Вивчення культурного процесу за археологічними матеріалами //Археологія.— 1987.— 57.— С. 9—17.
- ⁴⁵ Там же.— С. 12—15.
- ⁴⁶ Там же.— С. 12.
- ⁴⁷ Там же.— С. 13.
- ⁴⁸ Генинг В. Ф. Проблемные ситуации... — С. 69.
- ⁴⁹ Проблемі АК присвячена значна кількість літератури, огляд якщо робити тут ми не маємо змоги.
- ⁵⁰ Межеев В. М. Культура и история.— М., 1974.— С. 68.
- ⁵¹ Уледов А. К. К определению специфики культуры как специального явления //ФН.— 1974.— № 2.— С. 28.
- ⁵² Маркс К. Критика політичної економії //Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 46.— Ч. 1.— С. 210.
- ⁵³ Теория общественно-экономической формации /Отв. ред. д.ф.н. В. В. Денисов.— М., 1983.— С. 121.
- ⁵⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія... — С. 27.
- ⁵⁵ Марксистско-ленинская теория процесса (науч. рук. акад. Ф. В. Константинов).— II.— Исторический процесс: целостность и многообразие формационной ступени. — М., 1983. — С. 180.
- ⁵⁶ Там же.— I. Исторический процесс: деятельность, материальная основа, первичное и вторичное. М., 1981.— С. 26, 83.
- ⁵⁷ Черных А. Н. Проявление и иррационального в археологической культуре //СА.— 1982.— № 4.

Генинг В. Ф.

КОНЦЕПЦИЯ «КУЛЬТУРЫ» В АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ЗНАНИИ (из истории вопроса)

В археологии широко используется термин «культура», но до сих пор отсутствуют обстоятельные исследования содержания и методологической функции этого понятия. В общественных науках также немало противоречивых определений этого понятия.

Термин «культура» появляется в науке конца XVIII в. как оппозиция «натурой — культурой», в дальнейшем как противопоставление «культура — общество», где первое должно было описывать индивидуальность жизни каждого народа, второе — социальную структуру общества. Сторонники идеалистических концепций истории понимали под культурой только духовную сферу жизни общества. Эволюционисты XIX в. включали сюда и материальную культуру — все, что создано руками человека. В последней четверти XIX в. понятие «культура» широко используется в археологии и этим ознаменовалось начало нового периода развития науки — культураархеологии. Концепция культуры послужила основой систематизации археологических источников (в том числе категории «археологическая культура») и разработки некоторых концепций — культурной эволюции, диффузионизма, миграционизма и т. д. Эти идеи давали объяснения на

уровне «внешних» проявлений, не раскрывая их внутренние, сущностные связи. С 30-х годов XX в. начинается период социоархеологии в советской науке, когда для построений концепций развития древних народов использовались марксистские идеи материалистического понимания истории и учения об общественных формациях. Однако сохраняется и много описательных работ, выполненных в духе культархеологии. Некоторые археологи считают, что главной задачей археологии является исследование процесса культурогенеза.

Согласно марксистской философии закономерности исторического процесса могут быть познаны лишь при анализе социальных институтов каждого конкретного общества и, прежде всего, его производства как системообразующего фактора. Археология как историческая наука об отдельных обществах прошлого также должна строить свою концепцию, исходя из этих идей. В современной философии категория «культура» чаще берется во взаимосвязи с деятельностью, как особая социальная сфера, раскрываемая при рассмотрении ее в качестве предмета, средства и результата человеческой деятельности, которая интегрирует и обобщает социальный опыт каждого общества.

Gening V. P.

CONCEPT «CULTURE» IN ARCHAEOLOGICAL KNOWLEDGE (From the History of Problems)

A term «culture» is widely used in archaeology but there are no substantial studies of the content and methodological function of this notion. Social sciences also give many contradictory interpretations of this notion.

The term «culture» appeared in science in the end of the 18th as an opposition «nature-culture», then as opposition «culture-society» where the former was to describe an individual life of each people, the latter — social structure of the society. Supporters of the idealistic concepts of the history understood culture as a spiritual sphere of the society life. Evolutionists of the 19th century included here the material culture, i. e. everything created by man's hands. In the last quarted of the 19th century the notion «culture» is widely used in archaeology marking the beginning of the new period of the science development — cultural archaeology. The concept of the culture served as a bases for systematization of the archaeological sources (including the category «archaeological culture») and development of certain concepts — cultural evolution, diffusionism, migrationism etc. These ideas explains the notion at the level of «external» manifestations without disclosing their inner substantial links. Since the 30s a period of social archaeology in the Soviet science began when for construction of concepts of the development of ancient people one used Marx's ideas of the materialistic understanding of the history and the materialistic understanding of the history and the science on the social formations. However descriptive works in the spirit of cultural archaeology are still present. Some archaeologists consider that the main problem of archaeology is the stude of the process of cultural genesis.

According to Marx's philosophy the regularities of the historical process may be investigated only when analyzing social institutions of each particular society, and first of all its production as system-forming factor. Archaeology as a historical science on particular societies of the past must construct its concept proceeding from these ideas. In the modern philosophy the category «culture» is usually takes in connection with the activity as a special social sphere disclosed when considering it as a subject, means and the result of the human activity which integrates and generalizes the social experience of each society.

Одержано 14.02.91

ГОСПОДАРСЬКІ СИСТЕМИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

В. О. Шнірельман

У статті, на підставі аналізу продуктивності виробництва ранніх землеробів та «вищих» мисливців і рибалок, обґрунтovується думка про те, що обидві лінії господарчого розвитку здатні забезпечити приблизно один рівень соціальної організації суспільства. Ця тема доводиться на широкому тлі етнографічних та археологічних джерел.

Де витоки первинної соціальної диференціації? Якими були її матеріальні передумови й стимули? Які саме господарські системи найбільше сприяли її зародженню і становленню? Від відповіді на ці запитання залежать уявлення

© В. О. ШНІРЕЛЬМАН, 1992

про початок і локальні варіанти процесу класоутворення, співвідношення загального і особливого в його еволюції, оцінка рівня розвитку багатьох первісних суспільств та їх місце в історичному процесі. Це важливо і для розробки періодизації історії первісного суспільства.

Свого часу, виступаючи проти вузькотехнологічного формального підходу до визначення терміну «неоліт», англійський археолог В. Дж. Чайлд висунув концепцію, за якою під неолітичними розумілися суспільства з ранніми формами відтворюючого господарства, а сам перехід до неоліту ставився в пряму залежність від виникнення землеробства і скотарства¹. Позитивним моментом такого підходу, що знайшов підтримку у деяких радянських археологів та етнографів, американських та англійських неоеволюціоністів та ін., є намагання пов'язати неоліт не з окремими технічними досягненнями, наявність чи відсутність яких у кожній конкретній ситуації могла мати випадковий характер, а з еволюцією форм господарства загалом.

Деякі етнографи-марксисти² вбачали у переході до відтворюючого господарства такий ривок уперед, що дозволив раннім землеробам і скотарям залишити далеко позаду решту мешканців планети, котрі, мовляв, безнадійно відстали у своєму соціальному розвитку і опинилися начебто поза магістральною лінією людської історії.

В. М. Бахта називає шість факторів, які відрізняли землеробів і скотарів від мисливців, рибалок і збирачів³. Це — осілість, наявність запасів продукції (перш за все, іжі), інтервал між моментом докладання праці і одержанням її реальних результатів, цикличність у розподілі праці на різних етапах виробництва, зростання продуктивності і, нарешті, значне розширення спектра діяльності. В цілому подібної точки зору дотримуються і деякі західні марксисти, правда, із застереженнями, що наведені показники («запаси», «інтервали» та ін.) у кожній конкретній ситуації могли бути різними і по-різному трактуватись⁴. Як би то не було, але всі ці дослідники підкреслюють, що з переходом до відтворюючого господарства всюди відбулися зміни в майнових відносинах, характері соціальних зв'язків, родоплемінній організації, організації влади, системі цінностей та ін⁵. Тож і вважають форми господарства одним із найважливіших критеріїв «для виділення стадій еволюції первісного суспільства»⁶.

Зрозуміло, типологічні схеми можна будувати по-різному, залежно від добору критеріїв. І тут як критерій теоретично можна використати й форми господарства. Однак згадаймо, що Е. Гроссе, який розробив одну з перших детальних класифікацій форм господарства, застерігав від прямолінійного використання цієї класифікації для побудови еволюційної шкали⁷. Не вдалася йому і спроба виявити жорстку залежність між формами господарства і деякими особливостями соціальної структури (формами сім'ї).

Свого часу, критикуючи деяких західних антропологів, Ю. П. Аверкієва справедливо дорікала, що «вони беруть напрямок господарства, ігноруючи рівень його розвитку»⁸. Саме це й становить вразливе місце концепції В. Дж. Чайлда, яка невіправдано жорстко намагається пов'язати форми господарства з особливостями соціальної структури та іншими елементами суспільного життя й культури. На ділі ж цей зв'язок, хоча й реальний, є опосередкованим і діє через соціальні механізми, нейтральні щодо окремих форм господарства. Адже для суспільної еволюції важлива не стільки сама форма господарства, скільки його ефективність, здатність стимулювати й підтримувати розвиток складної суспільної структури⁹. А при оцінці ефективності господарської системи важливий не сам факт наявності чи відсутності землеробства, а організація господарської діяльності, використовувані засоби праці тощо.

З цієї точки зору мисливців, рибалок та збирачів зовсім не можна розглядати як певну однорідну масу. Це стало зрозумілим ще в кінці XIX ст., коли Е. Гроссе почав розділяти мисливців та рибалок на «нижчих» і «вищих». Маючи на увазі незвичайно високий для первісності рівень соціального розвитку останніх, багато радянських етнографів-теоретиків давно розглядає їх як своєрідний еквівалент суспільств з ранніми формами відтворюючого господарства і підкреслює, що в ряді випадків у них також спостерігався розклад общинно-родового ладу і відбувалося становлення класового суспільства¹⁰. В останні роки ця тенденція з'явилася і в працях радянських археологів¹¹.

Зацікавлення таким підходом почали виявляти і деякі західні автори, зокрема Л. Р. Бінфорд, який розділив неземлеробські суспільства на «бродячих» і «накопичувачів»¹², та Дж. Вудберн¹³ і А. Тестар¹⁴, на думку яких слід розрізняти ті суспільства, де їху споживали зразу ж, здобувши її, і ті, де між моментом докладання праці і споживанням спостерігався достатньо тривалий проміжок часу, а також регулярно створювалися великі запаси їжі (згадаймо, що обидві ці ознаки В. М. Бахта виділяв як специфічно землеробські!).

Не заглиблюючись у деталі запропонованих типологій, які, безумовно, потребують деякої доробки¹⁵, важливо відзначити, що серед суспільств другої групи, виділених Бінфордом, Вудберном і Тестаром, фігурують і такі, де вже склалися виробничі відносини, які зумовлювали нерівномірний розподіл і перерозподіл суспільного продукту й достатньо виразну соціальну диференціацію. Істотно, що такі відносини простежувалися саме в тих групах мисливців, рибалок і збирачів, які жили осіло чи напівосіло в умовах відносно високої щільноті населення; для них характерні великі общини з відносно стабільним складом і, що особливо важливо, вони були забезпечені достатньо надійними і багатими джерелами харчування та володіли розвинутою технологією для добування і збереження харчових ресурсів: господарськими спорудами (дамби, ловчі ями, загони, ями-сховища, засіки і т. д.), транспортом (човни, волокуші, сани), складним інвентарем (сіті, верші, риболовні гачки і блешні, гарпуни, різноманітні пастки та ін.), особливими навичками обробки їжі (видалення токсичних речовин і т. д.).

Тривалий час, слідом за Е. Гроссе, багато дослідників пов'язували існування таких суспільств з винятково сприятливими природними умовами і вважали їх нетиповими для неземлеробського населення загалом. Але, виходячи з останніх даних, високий рівень соціального розвитку навіть на Північно-Західному узбережжі Північної Америки, відомому в етнографічній літературі своїми природними багатствами, був викликаний не стільки багатством природних ресурсів (насправді їх обсяг коливався з року в рік), скільки вмілим їх добуванням і особливими соціальними механізмами розподілу й перерозподілу¹⁶. Інакше кажучи, передумови для виникнення суспільств такого типу треба шукати насамперед у соціально-культурному, а не в природному середовищі. А коли це так, то можна думати, що з досягненням певного рівня соціально-економічного розвитку не поодинокі, а багато землеробських суспільств стали на шлях класоутворення.

Справді, нині, завдяки широким археологічним дослідженням, з'ясовано, що суспільства такого типу в далекому минулому були досить розповсюдженим явищем, і їх становлення, як правило, проходило спонтанно, без будь-якого впливу з боку високих цивілізацій. Ось лише кілька подібних прикладів. У ряді озерно-річкових долин Великого Басейну (США), починаючи з середнього голоцену, відомі відносно великі постійні поселення, і припускається, що там уже існувала соціально-диференційована суспільна організація¹⁷. У Каліфорнії великі могильники з яскраво вираженими рисами соціальної диференціації зустрічались не пізніше початку н. е.¹⁸. Суттєво, що на основі високоефективного привласнюючого господарства там ще у II—I тис. до н. е. винikли значно більші поселення, ніж відомі на сусідньому південному заході в більш пізній період в умовах раннього землеробства¹⁹. На північному заході Північної Америки формування соціально-диференційованих суспільств фіксується за могильниками, починаючи з другої половини I тис. до н. е.²⁰ У Південній Флоріді типовий інститут влади вождя, з усіма належними атрибутами, існував у спеціалізованих рибалок, мисливців та збирачів на початок XVI ст.²¹. На узбережжі Перу в другій половині III тис. до н. е., головним чином, на основі рибальства і морського промислу винikли складні докласові структури²². В останні роки сліди стародавнього високоефективного неземлеробського господарства і пов'язаної з ним складної соціальної структури виявлено навіть в Австралії, в ряді її південно-східних районів²³. На території нашої країни великі постійні поселення рибалок відомі, починаючи з середнього голоцену, у Примор'ї і Приамур'ї²⁴. В лісовій смузі Європи високоефективне риболовецьке господарство почало формуватися, починаючи з епохи пізнього мезоліту, а у неоліті на цій основі винikли великі селища і з'явилися могильники з рисами, характер-

ними для соціально-диференційованих суспільств²⁵. Виходячи з останніх даних, ці тенденції можна простежити, зокрема, на території України²⁶.

Соціально-диференційовані суспільства, що базувалися на спеціалізованому збиральництві, добре вивчені, наприклад, у низинах Нової Гвінії²⁷.

У цілому суспільства такого типу найчастіше зустрічаються в помірному і бореальному природних поясах²⁸. Іх господарська основа була достатньо варіативною: рибальство та полювання на морського звіра; рибальство, полювання і збиральництво рослинної іжі; інтенсивний збір урожаю дикоростучих рослин і т. д. На прикладі цих суспільств чітко видно, що характер соціального розвитку визначається не стільки тими чи іншими формами господарчої діяльності, скільки їх ефективністю.

Чи можна виміряти цю ефективність? Мабуть, найбільш чіткими, хоча і не прямими, показниками ефективності господарства можуть бути такі демографічні параметри, як щільність народонаселення та розміри окремих общин. Якщо у багатьох бродячих мисливців та збирачів щільність народонаселення була незвичайно низькою (від 20 до 200—500 км² на людину), то для осілих і напівосілих мисливців, рибалок та збирачів характерні зовсім інші показники (від 0,1 до 10 км² на людину), співставні з ранньоземлеробськими²⁹. Ті ж співвідношення виявляються при порівнянні розмірів общин. Якщо у бродячих мисливців і збирачів ці показники коливались від 15 до 75 чоловік (у середньому 25—30 чоловік), то у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, як і у ранніх землеробів, в общинах мешкало по декілька сотень чоловік. При цьому в деяких групах рубщиків саго на Новій Гвінії і у південних квакуутль у Британській Колумбії зустрічались общини по тисячі і більше чоловік. Все це відбивалося на розмірах стоянок та поселень, і для археолога, мабуть, важливий той факт, що стоянки бродячих мисливців та збирачів займали, як правило, від кількох десятків до кількасот м², а селища напівосілих і осілих мисливців, рибалок та збирачів, а також ранніх землеробів і скотарів звичайно мали розміри від декількох тисяч м² до 2—3 га і більше³⁰.

Ці демографічні параметри цікаві не тільки самі по собі, але і як показники більш складних, ніж у бродячих мисливців та збирачів, форм організації і розподілу праці. Як тонко підмітив Л. Р. Бінфорд, для діяльності «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, на відміну від «нижчих», характерно переміщення іжі до людей, а не людей до джерел харчових ресурсів³¹. У бродячих мисливців і збирачів обмін обмежувався якими-небудь виробами, а в осілих і напівосілих мисливців, рибалок і збирачів, як і у ранніх землеробів, першорядного значення набув обмін іжею³². «Вищі» мисливці, рибалки та збирачі набагато вимогливіше підходили до відбору тих чи інших ресурсів з точки зору їх придатності для харчування. І не випадково їх господарство вирізнялося певною спеціалізацією. Але така спеціалізація вимагала глибоких знань про навколошнє середовище, тверезого планування з урахуванням фактора сезонності, чіткої організації і циклічності трудового процесу, а відповідно і більш складних форм поділу праці, ніж це зустрічалось у бродячих мисливців та збирачів. З цієї точки зору, великі розміри общин тут були не тільки результатом, а й передумовою ведення високопродуктивного привласнюючого господарства, оскільки більш складні форми поділу праці і пов'язані з ними соціальні механізми могли виникнути тільки в досить численних групах³³.

Що ж нового у формах поділу праці з'явилось у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів порівняно з «нижчими»? Для відповіді на це питання звернемось до сучасного трактування проблеми еволюції суспільного поділу праці, свого часу поставленої Ф. Енгельсом³⁴. Якщо в минулому багато авторів під «першим великим суспільним поділом праці» розуміли виділення скотарів-кочівників, то в останні роки велика кількість спеціалістів небезпідставно переносять цей рубіж у набагато більшу епоху, пов'язуючи його з появою відтворюючого господарства³⁵. При цьому «другий великий суспільний поділ праці», під яким розуміють виділення ремесла і який, за логікою речей, має проходити за першим, судячи за цією схемою, і виникнути тільки в суспільствах з відтворюючим господарством. В. М. Массон, наприклад, так і пише про «період ремесел», рамки якого обмежуються суспільствами з розвинутим відтворюючим господарством³⁶.

А як же тоді бути з тими суспільствами «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, де не тільки зафіксовано замкнуті групи ремісників та інших спеціалістів, права яких захищали особливі соціальні норми і таємні товариства, а й де ремесло досягло такого рівня розвитку, що майстри часом навіть звільнювалися від участі у виробництві їжі? ³⁷ Але ж на думку деяких авторів ³⁸, в суспільствах такого ряду не могло бути і «першого великого суспільного поділу праці».

Зняття цього очевидного протиріччя вимагає відмови від господарського детермінізму. Інакше кажучи, суть «першого великого суспільного поділу праці» треба вбачати не стільки в появі власне відтворюючого господарства, скільки у формуванні високопродуктивних (більш чи менш спеціалізованих) господарських систем, які регулярно дають надлишки, а такі господарські системи, як ми вже бачили, могли з'явитись і в неземлеробському середовищі ³⁹. Цю роль надлишків у виникненні «першого великого суспільного поділу праці» нещодавно правильно підкреслили Г. Білліг і Р. Хоффман, хоча вони, як і раніше, пов'язують їх появу з розвитком відтворюючого господарства ⁴⁰. Більш близькою до істини, здається, є думка А. М. Хазанова, котрий пов'язав «перший великий суспільний поділ праці» з «появою регулярних надлишків» незалежно від того, в рамках якої господарської системи ці надлишки створюються ⁴¹.

Дійсно, з характеру організації господарської діяльності у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів видно, що параметри, виділені В. М. Бахтою, типові для них не менш, ніж для ранніх землеробів. Правда, у них вони могли бути доволі своєрідними: наприклад, осільсть мала інший характер, аніж у ранніх землеробів, іншими способами підвищувалась продуктивність праці і т. д. Однак усі такі відмінності здаються другорядними, коли врахувати, що і в тому, і в другому випадку виникали більш строгі норми, пов'язані з правами власності на господарські угіддя. Цьому відповідали і появі особливих межових знаків на межах володіння окремих домогосподарств, і виникнення поняття «крадіжка», і навчання дітей дбайливого ставлення до чужої власності, яке стало одним із найважливіших моментів соціалізації. Якщо у ранньоземлеробських умовах передача в спадок оброблених ділянок землі зумовила появу більш жорстких корпоративних груп, що трималися на вертикальних родинних зв'язках, і це породило цілий переворот у соціальних взаємовідносинах ⁴², то не менше значення мала передача з покоління у покоління певних господарських угіддя у «вищих» мисливців, рибалок та збирачів. Адже і в них право використовувати ці угіддя узаконювалось трудовим внеском, зробленим далекими предками. Та і внесок цей міг бути цілком реальним і очевидним, особливо коли йшлося про влаштування гребель, дамб та інших споруд, про певний догляд за дикими рослинами тощо.

Все це пояснює, чому суспільні відносини і соціальна структура «вищих» мисливців, рибалок та збирачів, з одного боку, і ранніх землеробів та скотарів з другого, мало чим відрізнялися одне від одного. І тут той факт, що відтворююче господарство потенційно мало набагато ширші можливості в нарощуванні суспільного виробництва, великого значення не має. Адже реальні виробничі відносини будувались на цілком конкретній господарській основі незалежно від її потенцій.

Таким чином, оцінюючи роль відтворюючого господарства в суспільному розвитку, треба виходити з того, що його потенції були реалізовані далеко не відразу. Спочатку за свою ефективністю воно не мало якихось переваг перед розвинутими формами привласнюючого господарства, які створювали не менш сприятливу основу для розвитку процесу класоутворення. А вже завершення останнього було можливе тільки в умовах відтворюючого господарства. Саме в цьому значенні, мабуть, і слід розуміти суть тієї революційної ролі, яку відіграв перехід до відтворюючого господарства в історії.

Примітки

¹ Childe V. G. Man makes himself.— London, 1941.

² Бахта В. М. Социальные последствия перехода от присваивающей экономики к производящей // Проблемы переходного периода и переходных общественных отношений.— М., 1986.—

C. 113, 114; *Кабо В. Р.* Первобытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 241; *Meillasoux C.* On the Mode of Production in the Hunting Band //French Perspectives in African Studies.— Л., 1973.— П. 198.

³ *Бахта В. М.* Указ. соч.

⁴ *Ingold T.* The Significance of Storage in Hunting Societies //Man.— Л., 1983.— V. 18.— N3.

⁵ *Meillasoux C.* Op.cit.

⁶ *Кабо В. Р.* Указ. соч.— С. 232—233; *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 179 и далее.

⁷ *Гроссе Э.* Формы семьи и формы хозяйства.— М., 1989.

⁸ Аверкиева Ю. П. Естественное и общественное разделение труда и проблема периодизации первобытного общества //От Аляски до Огненной земли.— М., 1967.— С. 74.

⁹ *Шнирельман В. А.* «Неолитическая революция» и неравномерность исторического развития // Проблемы переходного периода и переходных общественных отношений.— М., 1986.— С. 119; *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства.— М., 1989.— С. 400.

¹⁰ *Толстов С. П.* К вопросу о периодизации истории первобытного общества //СЭ.— 1946.— N 1; *Косвек М. О.* О периодизации первобытной истории //СЭ.— 1946.— N5; *Вутинов Н. А.* Первобытнообщинный строй //Проблемы истории докапиталистических обществ.— М., 1968.— С. 113—134, 137; *Першиц А. И., Монгайт А. Л., Алексеев В. П.* История первобытного общества.— М., 1982.— С. 137—140; *Шнирельман В. А.* Позднепервобытная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей //История первобытного общества; Эпоха первобытной родовой общинности.— М., 1986.— С. 334—336; *Шнирельман В. А.* Производственные предпосылки разложения первобытного общества //История первобытного общества: Эпоха классообразования.— М., 1988.— С. 50—56.

¹¹ *Башилов В. А.* Общие закономерности и специфика «неолитической революции» в Перу // Древние культуры Сибири и Тихookeанского бассейна.— Новосибирск, 1979.— С. 108—109; *Кольцов Л. В.* О специфике «неолитической революции» в лесной зоне //КСИА.— 1984.— Вып. 180.— С. 101—102; *Косарев М. Ф.* Западная Сибирь в древности.— М. 1984.— С. 92 и сл., 143 и сл.; *Бадер Н. О.* Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии.— М., 1989.— С. 251.

¹² *Binford L. R.* Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunter-gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation //American Antiquity.— Washington, 1980.— V. 45, N 1.

¹³ *Woodburn J.* Hunters and Gatherers Today and Reconstruction of the Past//Soviet and Western Anthropology.— Л., 1980; *Woodburn J.* Egalitarian societies//Man.— Л. 1982.— V. 17, N3.

¹⁴ *Testart A.* The Significance of Food Storage among Huntergatherers: Residence Patterns, Population Densities and social Inequalities //Current Anthropology.— Chicago, 1982.— V. 23, N15.

¹⁵ *Ingold T.* Op.cit.

¹⁶ *Donald L., Mitchell D. H.* Some correlates of local group rank among the Southern Kwakiutl // Ethnology.— Pittsburgh, 1975.— V. 14, N4.

¹⁷ *Bettinger R. L.* Alternative Adaptive Strategies in the Prehistoric great Basin //Jornal of Anthropological Research.— 1978.— V. 34, N1.

¹⁸ *King T. F.* Don't that Beat the Band? Nonegalitarian Political Organization in Prehistoric Central California //Social Archaeology: Beyond subsistence and dating.— N.-Y., 1978.

¹⁹ *Шнирельман В. А.* Возникновение производящего хозяйства.— С. 297.

²⁰ *Ames K.M.* The Evolution of Social Ranking on the Northwest Coast of North America // American Antiquity.— 1981.— V. 46, N4.

²¹ *Marquardt W. H.* The Calusa Social Formation in Protohistoric South Florida //Power Relations and State Formation.— Washington, 1987.

²² *Башилов В. А.* Указ. соч.

²³ *Williams E.* Complex Hunter Gatherers. A Late Holocene Example from Temperate Australia.— Oxford, 1988.

²⁴ *Окладников А. П., Деревянко А. П.* Далекое прошлое Приморья и Приамурья.— Владивосток, 1973; *Бродянский Л. Д.* Введение в дальневосточную археологию.— Владивосток, 1987.

²⁵ *Кольцов Л. В.* Некоторые аспекты мезолитической экономики лесной зоны Европы // КСИА.— 1984.— Вып. 180; *Кольцов Л. В.* О специфике «неополитической революции» в лесной зоне // Там же; *Zvelebil M.* Postglacial Foraging in the Forests of Europe // Scientific American.— 1986.— V. 254, N5.

²⁶ *Непіна В. І.* Виникнення та розвиток рибальства на території України //Археологія.— 1988.— Вип. 64.

²⁷ *Шнирельман В. А.* Собиратели саго //Вопр. истории.— 1983.— № 11.

- ²⁸ Binford L. R. Op.cit.— P. 15; Testart A. Op.cit.— P. 527—529.
- ²⁹ Шнирельман В. А. Собиратели саго.— С. 185; Шнирельман В. А. Демографические и этнокультурные процессы эпохи первобытной родовой общины // История первобытного общества: Эпоха первобытной родовой общины.— С. 430, 446.
- ³⁰ Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства.— С. 402.
- ³¹ Binford L. R. Op.cit.— P. 15.
- ³² Бутинов Н. А. Разделение труда в первобытном обществе // Проблемы истории первобытного общества.— М.— Л., 1960.
- ³³ Forge A. Normative Factors in the Settlement Size of Neolithic Cultivators (New Guinea) // Man, Settlement and Urbanism.— L., 1972.
- ³⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч.— Т. 21.— С. 160, 163.
- ³⁵ Про це дивіться: Шнирельман В. А. Позднепервобытная община... С. 340; Billig G. et al. Zum Stellung der ersten grossen gesellschaftlichen Arbeitsteilung im Entwicklungsprozess der Urgesellschaft. 4EAZ — Kolloquium, Berlin, 1986 //Ethnografisch-Archäologische Zeitschrift.— Jahr.27, Hf.4.
- ³⁶ Macson B. M. Экономика и социальный строй...— С. 182.
- ³⁷ Bean L. J. Social Organization in Native California // 'Antap. California Indian Political and Economic Organization.— Ramona, 1974.— P. 28.
- ³⁸ Billig G. et al. Op.cit.— S. 676.
- ³⁹ Бутинов Н. А. Разделение труда в первобытном обществе.— С. 145. Аверкиева Ю. П. Указ. соч.— С. 78—79; Генинг В. Ф. Этнический процесс в первобытности.— Свердловск, 1970.— С. 92; Вдовин И. С. Исторические особенности формирования общественного разделения труда у народов Северо-Восточной Сибири // Социальная история народов Азии.— Л., 1975.— С. 143—157; Хазанов А. М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество.— М., 1975.— С. 92. Шнирельман В. А. Позднепервобытная община... С. 340, 341; Косарев М. Ф. Предпосылки сложения и специфика раннеклассовых обществ в таежном Обь-Иртышье // От классовых обществ к раннеклассовым.— М., 1987.— С. 133—134.
- ⁴⁰ Billig G. et al. Op.cit.— S. 665—670.
- ⁴¹ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 92.
- ⁴² Meillacoux C. Op.cit.

B. A. Шнирельман

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СИСТЕМЫ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ

В статье анализируются современные представления о связи социально-экономических и демографических сдвигов в первобытности с хозяйственными изменениями. Автор показывает, что такие сдвиги вызывались не столько самим по себе изменением вида хозяйства, сколько ростом хозяйственной эффективности. И в этом плане потенциал развитого присваивающего хозяйства в ряде случаев был ничуть не меньше, чем у ранних производящего хозяйства. Следовательно, высокоеэффективное присваивающее хозяйство могло в той же мере стимулировать развитие социальной дифференциации, что и ранние формы земледелия и скотоводства. Это хорошо прослеживается по имеющимся археологическим данным из многих регионов мира.

V. A. Shnirelman

ECONOMICAL SYSTEMS AS A FACTOR OF SOCIAL DIFFERENTIATION

Modern notions on a connection of the social-economical and demographic shifts in the primitiveness with economical changes are analyzed. The author has shown that such shifts were caused not so much by a change of the economical type as by the growth of economical efficiency. In this plane a potential of the developed appropriating economy in a number of cases is not at all less than that of the early forms of the production economy. Therefore high-effective appropriating economy may in the same way stimulate the development of social differentiation as the early forms of agriculture and cattle breeding. It is well traced by the available archaeological data from many regions of the world.

Одержано 25.05.90

ПАМ'ЯТКИ ТИПУ НОВОЧЕРКАСЬКОГО СКАРБУ (за матеріалами Північного Кавказу)

С. В. Махортих

На основі нових археологічних матеріалів з Північного Кавказу, у статті розглядаються питання походження і хронології компонентів, які входили до складу Новочеркаського культурного комплексу передскіфського часу.

Хронологічний проміжок часу з X по VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи (не зважаючи на досягнуті останніми роками деякі успіхи у його вивчені) ¹ залишається поки що малодослідженим. Повною мірою це стосується існуючих на цей час культурних груп чорногорівського та новочеркаського типів. Ретельне вивченняожної з цих груп допоможе розібратися в їх походженні, а також в культурному та хронологічному співвідношенні.

Новочеркаську групу пам'яток на півдні Європейської частини СРСР видлив А. А. Іессен, який зарахував до її складу ряд скарбів та поховальних комплексів (всього 7 назв), що часто не мали польової документації і датував її VIII—початком VII ст. до н. е.² Вчений справедливо вказував на умовність наших суджень щодо культурно-етнічної належності згадуваних пам'яток та їх тісний зв'язок з кобанською культурою гірського Кавказу, але в той же час він схилявся до думки, що ці комплекси створили кочовики: кімерійці або скіфи.

О. І. Тереножкін вважав Новочеркаську групу пам'яток хронологічним етапом розвитку пізньозрубної культури Північного Причорномор'я. Пов'язуючи її з кімерійцями, він датував чорногорівську та новочеркаську фази одної, на його думку, культури, відповідно 900—750 та 750—650 рр. до н. е.³

О. М. Лесков датував період існування Новочеркаського скарбу і пов'язаного з ним кола пам'яток кінцем VIII—останньою чвертю VII ст. до н. е. і приєднувався до думки А. А. Іессена та Є. І. Крупнова, про виникнення центру цієї культури на Північному Кавказі, «точніше в степовому Передкавказі»⁴. Етнічна принадлежність її носіїв характеризується ним як скіфська, а не кімерійська, хоча в генезі обох культур простежується панівна роль пізньозрубного етнічного компоненту.

Хоча згадані дослідники мали деякі розбіжності у своїх поглядах, вони були більш-менш єдині в тому, що творцями комплексів типу Новочеркаського скарбу були степові кочові племена. Однак, без детального аналізу Новочеркаського культурного комплексу та виявлення походження його складових, таке твердження не видається переконливим. Викликає заперечення також і віднесення власне Новочеркаського скарбу, який дав назву всій групі пам'яток, до кола кочових. Причому справа тут не тільки в самому характері пам'ятки, адже скарби, у складі яких присутні кавказькі речі, відомі у передскіфський час і в лісостеповій Україні (наприклад Залевкінський)⁵, і найімовірніше свідчать про торгові і культурні зв'язки двох регіонів, хоча, можливо, й через кочовиків. Склад скарбу, а саме кавказька бронзова сокира, двокільчасті вудила та трипетельчасті псалії, ливарна форма для бронзових довговтулчастих наконечників стріл новочеркаського типу (не характерних для скіфських комплексів) не дозволяє беззаперечно вважати його кімерійським або скіфським.

З часу виділення Новочеркаської групи, кількість пам'яток, що входять до її складу, значно збільшилась. Знайдено комплексні матеріали, головним

© С. В. МАХОРТИХ, 1992

чином у П'ятирії та на Північно-Західному Кавказі, в ареалі розповсюдження давньоєтської та кобанської культур Північного Кавказу⁶, які дозволяють простежити еволюцію та генезу компонентів, що складають Новочеркаську групу, а саме двокільчастих вудил та трипетельчастих псаліїв, характеристику яких ми подамо нижче. В той же час слід застерегти від надто вузького розуміння Новочеркаського культурного комплексу, який не обмежувався власне Новочеркаським скарбом, а був значно ширший.

Типологія бронзових вудил та псаліїв, що їх супроводжували, була розроблена А. А. Іессеном ще у 50-х роках, однак багато питань, пов'язаних з їх походженням та хронологічними рамками побутування залишаються ще не вирішеними.

Бронзові двокільчасті вудила, що відносяться до 1 типу за класифікацією А. А. Іессена, з'являються, на думку цього дослідника, на півдні Європейської частини СРСР у VIII ст. до н. е., і є найдавнішими металевими вудилами на цій території⁷. На помилковість цього твердження вказували А. М. Лесков і О. І. Тереножкін, які вважали найбільш ранніми на Північному Кавказі металеві вудила з однокільчастими кінцями⁸. Разом із стременоподібними вудилами вони датуються О. І. Тереножкіним 900—750 рр. до н. е. Відносно ж походження двокільчастих вудил дослідники, як правило, єдині в тому, що район Північного Кавказу був одним з основних центрів їх виробництва. Тут же у Предкавказзі локалізуються і безпосередні прототипи двокільчастих вудил, а також простежується їх еволюція з наступним виготовленням із заліза⁹.

Цілком ймовірно, що вудила з двокільчастими кінцями сформувалися на основі однокільчастих і протягом досить тривалого періоду розвивалися самостійно. Це добре видно з того, що відомі знахідки з Єсеніуків і Бештау, які датуються VIII—VII ст. до н. е.¹⁰, являють собою лише заключну фазу розвитку розглядуваного типу бронзових вудил. Найбільш давні їх екземпляри з Північного Кавказу, трапились у могильниках: Кобанському, на р. Фарс, біля Кисловодської меблевої фабрики (пп. 15, 17, 34), Зандакському (п. 38), деяких випадкових знахідках (рис. 1,3; 2,2; 3,11). Для них характерний округлий в перетині стрижень вудил, що у більш пізніх екземплярів має підтрапецієподібні або овальні обриси. Про архаїчність розглядуваних вудил свідчить і відлитий подекуди «орнамент», імітуючий обмотку. В орнаменті, очевидно, слід вбачати відображення більш давньої техніки виготовлення вудил шляхом скручування із складеного дроту, ременів чи сухожиль¹¹. Цей вид строгості поширився у стежах Євразії не тільки на вудилах (в тому числі й екземплярах з чорногорівської групи пам'яток) але й на інших металевих виробах, датованих початком I тис. до н. е.¹² У північнокавказьких знахідках ливарна імітація обмотки покриває весь стрижень вудил, що також відрізняє їх від більш пізніх виробів, у котрих той чи інший вид строгості, (головним чином «квадратики») присутній тільки на верхній грани вудил (рис. 1, 1,4).

Внутрішні кільця архаїчних вудил, як правило, досить великі, зовнішні ж дещо різняться від них за розмірами і прилягають одне до одного майже впритул, без будь-якої ливарної «перемички», що є у вудил VIII—VII ст. до н. е. з Єсеніукського скарбу, Баксана і т. д. (рис. 1, 1,4).

На особливу увагу заслуговують ті знахідки, у яких одне з внутрішніх кілець практично не виділене і є лише маленьким отвором у стрижні вудил (рис. 1,6). О. М. Лесков і С. Л. Дударев вважають ці вудила найдавнішими з точки зору розвитку типу¹³, що є, очевидно, вірним тільки частково, тому що двокільчасті вудила з аналогічним моделюванням кілець зустрічаються й пізніше, у тому числі й серед залізних екземплярів, наприклад, із Комаровського могильника в Північній Осетії¹⁴. Цілком ймовірно, існувала й інша лінія розвитку двокільчастих вудил,— шляхом самостійної і поступової еволюції зовнішніх двокільчастих кінців вудил, які спочатку дещо відрізнялись одне від одного пропорціями, як, наприклад, у Зандакської знахідки (рис. 3,11), або у вудил з поховання 15 біля Кисловодської меблевої фабрики¹⁵.

Для уточнення часу появи на півдні Східної Європи двокільчастих вудил, крім відносної хронології їхнього еволюційного ряду, великого значення набуває факт знаходження їх в одному комплексі з речами трансильванських

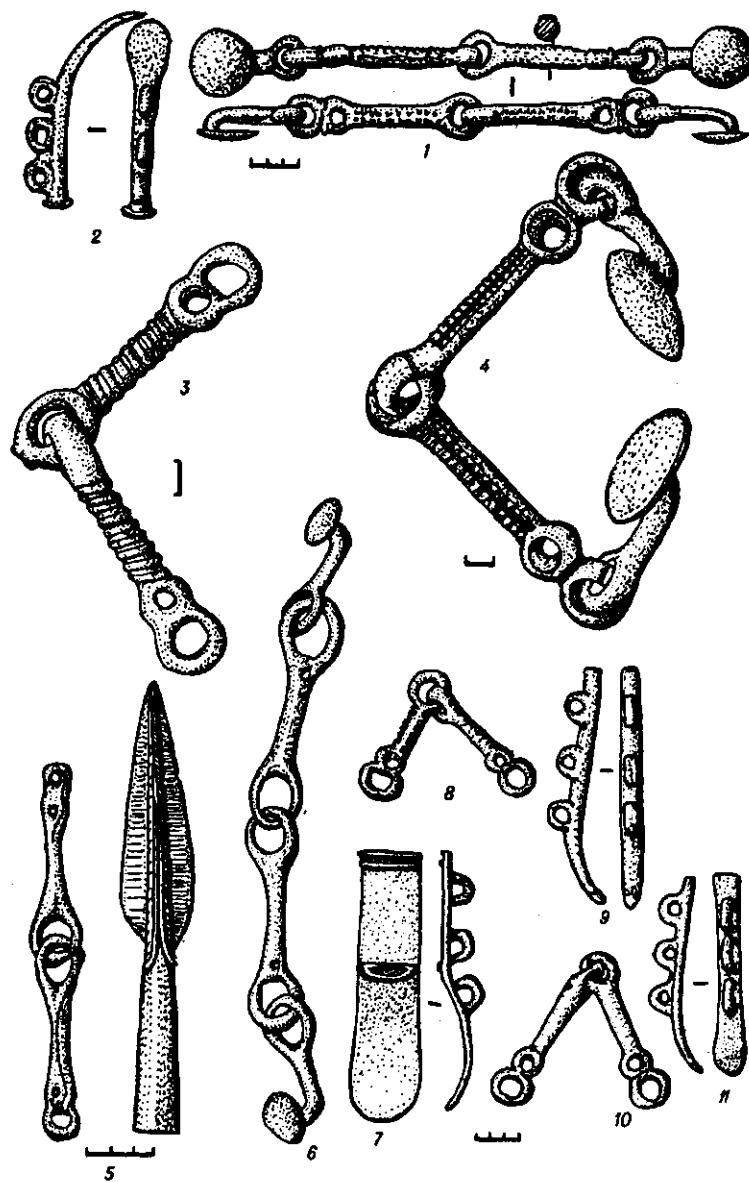


Рис. 1. Вуздечні спорядження новочеркаського типу на півдні Європейської частини СРСР: 1,2 — м. Баксан (Кабардино-Балкарія); 3 — з Майкопського округу; 4 — м. Есентуки; 5 — с. Родіоновка (Дніпропетровської області); 6,7 — Кобанський могильник; 8—11 — могильник на р. Фарс (Адигея). (Бронза).

типов, наприклад з с. Родіонівка Широківського району Дніпропетровської області¹⁶. Виявлене у похованні разом з архаїчними бронзовими двокільчастими вудилами вістря списа відноситься до типу, що був широко розповсюджений в культурах Карпатсько-Дунайського регіону (рис. 1,5). З'явившись в культурі курганних поховань, вони побутували там протягом досить тривалого часу (XIII—XII — X—IX ст. до н. е.)¹⁷. Все це, а також відповідні нашому спису аналогії зі Східної Європи¹⁸ дозволяють датувати родіонівський комплекс в межах XI—IX ст. до н. е., вказуючи тим самим на більш ранню, ніж вважалось, появу двокільчастих вудил на цій території.

Ще одним підтвердженням цього служить комплекс поховання 34 біля Кисловодської меблевої фабрики, де двокільчасті вудила архаїчного типу були знайдені з втулчастими вістрями стріл незвичайного для Північного Кав-

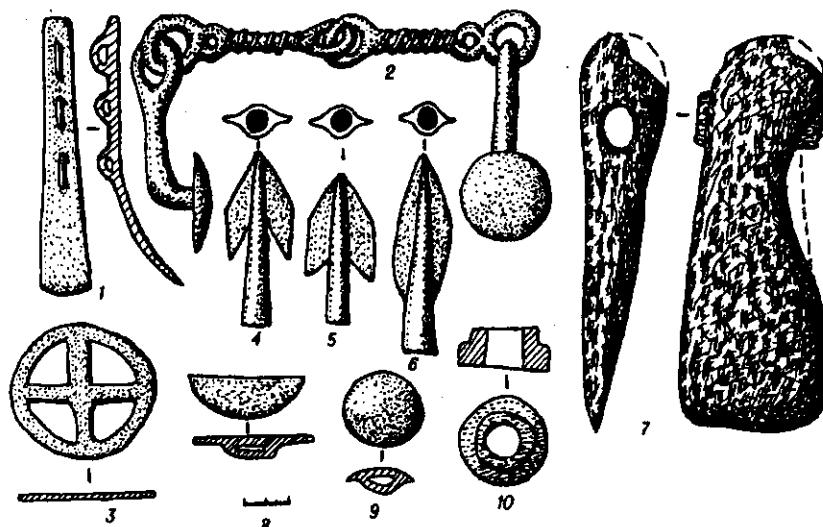


Рис. 2. Інвентар з поховання № 34 (біля Кисловодської меблевої фабрики); 1, 2 — вуздечка; 3, 8, 9 — бляхи, 4—6 — наконечники стріл; 7 — сокира; 10 — ворврока. (1—6, 8—10 — бронза, 7 — залізо).

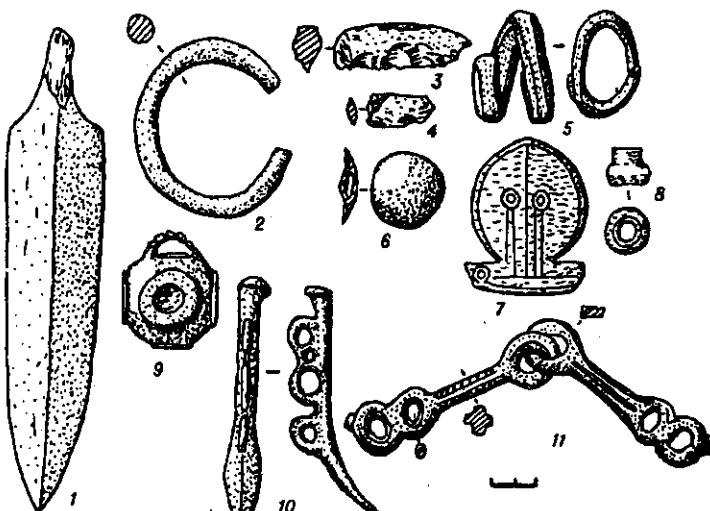


Рис. 3. Поховання № 38 Зандакського могильника (Чечено-Інгушетія): 1 — кинджал; 2 — браслет; 3, 4 — кремені; 5 — підвіска; 6, 7 — бляхи; 8 — ворврока; 9 — булава; 10, 11 — вуздечка. (1, 2, 5—11 — бронза).

казу типу — дволопатеві з широким пером та гострими шилоподібними лопатями (рис. 2, 4—5). Ці вістря стріл за формулою голівки наближаються до стріл з Малої Цимбалки та кургану 6 біля с. Олександрівки Дніпропетровської області¹⁹. Датовані IX — серединою VIII ст. до н. е., вони відносяться до II типу чорногорівських стріл за класифікацією О. І. Тереножкіна. На території Центральної Європи, де стрілецькі види зброї не набули значного розповсюдження, вістря стріл з килеподібною голівкою і загостреними кінцями лопатей нам невідомі. На досить ранню дату цього поховання вказує й виявлена в ньому місцеподібна вуздечна бляха (рис. 2, 8), яка, вірогідно, була бронзовою імітацією близьких кістяних виробів, які відомі в старожитностях білозерської доби півдня України, Поволжя й північно-східного Кавказу²⁰.

На користь більш ранніх дат свідчить ще одна знахідка з поховання 15 згаданого вище могильника, де разом з архайчними бронзовими двокільчастими вудилами й трипетельчастими псаліями трапилася парадна булава з низькопробного срібла з чотирма виступами²¹. Відповідні аналогії відомі у румунському скарбі IX ст. до н. е. з Фізешу Гхерлії, а також у похованні 4

Екчівашського могильника з П'ятигор'я²². Останнє, на думку дослідників (О. М. Лесков, С. Л. Дударев, В. І. Козенкова), є одним з найдавніших у передскіфській групі пам'яток Північного Кавказу. Окрім булави про це свідчать знайдені там комбіновані вудила з перевитим стрижнем, а також предмети озброєння, зокрема бронзовий веслоподібний наконечник піхов кинджала. Подібні наконечники відзначаються нетривалим використанням у кавказько-понтийській області. Вони входять до групи форм Чорногорівки, однак в межах IX—VIII ст. до н. е. тяжіють до раннього періоду²³. Про це свідчать також центральноєвропейські знахідки — матеріали поховання 169 з могильника Брюн-Обжани в Моравії. Їх розгляду С. Штехман-Райтер присвятив свою працю, у якій датує це поховання та бронзовий наконечник піхов північнокавказького типу кінцем IX — початком VIII ст. до н. е.²⁴.

Ще одна бронзова булава близької форми з чотирма сплющеними дископодібними виступами була виявлена знову ж з архаїчними двокільчастими вудилами у похованні 38 Зандакського могильника (рис. 3,9). Це свідчить про його датування не VIII — серединою VII ст. до н. е.²⁵, а скоріше IX — першою половиною VIII ст. до н. е. На що вказують й інші, знайдені у цьому похованні предмети, зокрема, бронзові літи бляхи, які, на думку В. І. Козенкової, є прототипами добре відомих у VIII ст. до н. е. на півдні Східної Європи так званих шоломоподібних блях; масивні бронзові браслети й скроневі підвіски, бронзовий литий кинжал з гострим черенком тощо, речі звичайні у старожитностях Кавказу початку I тис. до н. е. (рис. 3).

Не суперечать названим датам і виявлені в деяких із згаданих вище поховань поодинокі знахідки залізної зброй — вістер списів (поховання 38) й сокири (поховання 34). Поява залізних виробів у матеріальній культурі північнокавказьких племен, що є ознакою перехідного періоду від бронзи до заліза, датується дослідниками кінцем II — початком I тис. до н. е.²⁶ Аналогічні процеси досить раннього освоєння заліза проходили в цей час також і на територіях Центральної Європи та Північного Причорномор'я²⁷.

В. Г. Котович і О. М. Давудов зробили спробу подавнити час використання металевих деталей кінської вузди на Північному Кавказі у межах XII—IX ст. до н. е.²⁸

Однак помилково орієнтуючись на закавказькі прототипи і не враховуючи місцеву північнокавказьку лінію розвитку металевої вузди, ці дослідники припустилися деяких неточностей. Так, стосовно нашої теми дослідження, на основі однієї знахідки (що є скоріш за все північно-кавказьким імпортом) з Сурмуші — бронзові двокільчасті вудила вони визначили як закавказькі за походженням. Викликає заперечення й іхнє датування XI—IX ст. до н. е., тому що типологічні характеристики сурмуських вудил (моделювання кілець, перетин стрижня, строгість у вигляді квадратиків) вказують на більш пізню дату, у межах VIII ст. до н. е.

Таким чином, нижньою датою появи бронзових двокільчастих вудил на півдні Європейської частини СРСР, очевидно, слід вважати час — не пізніше IX ст. до н. е. В дещо зміненому вигляді вони продовжують використовуватись і у VII — початку VII ст. до н. е., а виготовлені з заліза й у VII—IV ст. до н. е., що необхідно враховувати при їх датуванні. У зв'язку з цим слід звернути увагу на ще одну архаїчну особливість деяких двокільчастих вудил, що представлена у знахідках із Зандака, могильника на р. Фарс, Майкопського округу та ін. (рис. 1, 3, 8). Зовнішнє велике кільце цих вудил, відрізняючись від меншого, що має округлі обриси, являє собою щось середнє між овалом й перевернутим стременом. До пізнішого часу, очевидно, VIII — початку VII ст. до н. с. слід віднести ще два цікавих екземпляри двокільчастих вудил з могильників біля хут. Кубанського й Пседахського, зовнішні кільця яких оформлені у вигляді стремена (рис. 4, 2, 3). Є цілий ряд двокільчастих вудил, у яких аналогічним чином оформлені внутрішні кільця, що, ймовірно, було викликано бажанням майстра покращити їх технологічні характеристики і збільшити строки використання (рис. 4, 1). Особливе значення розглядуваних знахідок полягає в тому, що завдяки ним можна беззаперечно стверджувати одночасне існування на одній території двокільчастих й стременоподібних форм вудил²⁹.

Серед архаїчних північнокавказьких бронзових псаліїв, що звичайно супроводжують двокільчасті вудила, можна виділити два типи, які є безпосе-

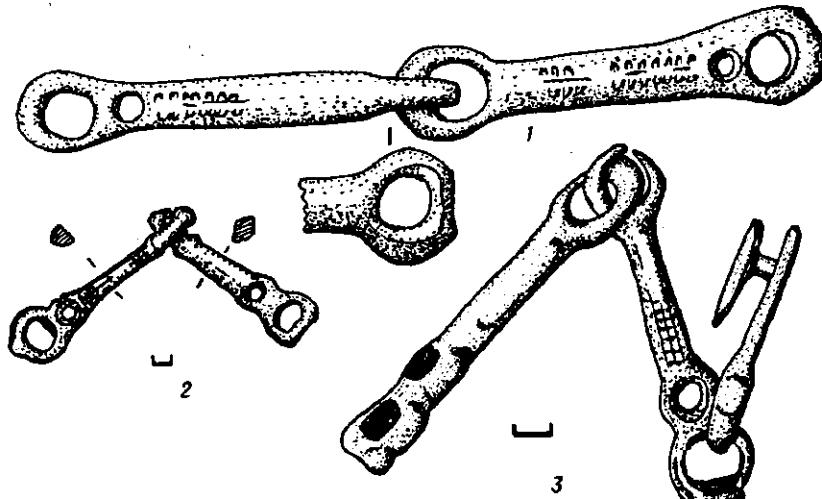


Рис. 4. Бронзові двокільчасті вудила: 1 — радгосп «Южний» (П'ятигор'я); 2 — Псідахський могильник (Чечено-Інгушетія); 3 — Кубанський могильник (Прикубання). (Бронза).

редніми прототипами добре відомих новочеркаських псаліїв. До I типу (тип I-A за класифікацією А. А. Іессена) відносяться, власне, трипетельчасті псалії, пластинчасті із злегка загнутим верхнім краєм. Іноді «прикрашені» з боку спинки литим орнаментом. Кінець псалія має невеликий бортико-подібний виступ, чи взагалі не має потовщення. Знахідки цього типу псаліїв відомі у Прикубанні, поблизу м. Кисловодська, Кобані (рис. 1, 7, 11; 2, 1).

Стрижнеподібні псалії з дещо загнутою і, як правило, нерозплощеною лопаттю чи взагалі без неї складають II тип розглядуваних псаліїв. Більшість таких виробів можна віднести до трипетельчастих чисто умовно, бо замість петель для кріплення з вуздою у них використовувалися кільця, до речі, у деяких випадках близькі кільцям на руків'ях кинджалів кабардиноп'ятигорського типу³⁰, тому правильніше їх буде назвати трикільчастими. На відміну від більш пізніх знахідок, кінці цих псаліїв мають лише капелюшкоподібні потовщення, і навіть не у всіх випадках (рис. 1, 9; 3, 10). Ймовірно, якась частина бронзових трипетельчастих й трикільчастих псаліїв більш давні, ніж бронзові двокільчасті вудила, тому що вони вже широко використовувались з однокільчастими вудилами.

Новочеркаський тип стріл А. А. Іессен вважав типологічно найбільш раннім із втулчастих, знайдених на півдні Східної Європи, а В. А. Іллінська назвала його ізольованим і локальним явищем³¹. Ці стріли не дістали широкого розповсюдження ні у кавказців, через нерозвиненість стрілецьких видів зброї, ні у кочовиків через слабку конкурентоспроможність зі степовими видами. Новочеркаські стріли майже не змінювались у часі, тому їх датування ускладнене. Поодинокі стріли новочеркаського типу, але вже виготовлені із заліза, відомі на Північному Кавказі й у VI ст. до н. е.³²

Похованій обряд, що характеризує загадні вище пам'ятки на розглядуваній території, є в основному місцевим за походженням. Так, для давньо-єотських поховань Прикубання характерне південне орієнтування кістяків, покладених у ґрутові ями скороченими або витягнутими³³. Для кобанських пам'яток Центрального Передкавказзя, в яких були знайдені новочеркаські речі, звичайними є поховання у кам'яних ящиках, трупопокладення скорочені, в орієнтуванні — схильність до меридіонального стандарту³⁴.

Викладений матеріал дозволяє частину пам'яток типу Новочеркаського скарбу на Північному Кавказі вважати окремими, очевидно, дружинними похованнями існуючих там місцевих культур: давньоєотської і кобанської, які були у тісних контактах з населенням степової зони. Це, в свою чергу, відбилося на зовнішніх рисах обох культурних груп. Отже, вважати всю Новочеркаську групу пам'яток Північного Кавказу окремою культурою немає ніяких підстав, так само як і обмежувати її існування часом власне Новочеркаського скарбу, тобто останньою чвертю VIII— початком VII ст. до н. е.

Відносно Північного Причорномор'я, О. Р. Дубовською було висловлене припущення стосовно того, що Новочеркаську групу пам'яток не можна вважати самостійною культурою³⁵. Матеріали Північного Кавказу, основної території розповсюдження пам'яток цього типу, свідчать про не зовсім вдале використання терміну «культура Новочеркаського скарбу» для визначення пам'яток ранніх кочовиків передскіфського часу, через некочовий характер власне Новочеркаського скарбу, та його складових. В той же час, не можна заперечувати культурну своєрідність цієї групи пам'яток, яка поряд з кінським спорядженням відомим за Новочеркаським скарбом, включає елементи, пов'язані своїм походженням з кочовим світом, наприклад, вироби «кімерійського» мистецтва, окрім різновидів вуздечок, бляхи та луниці, зброя і т. і. Недавнє відкриття власне кімерійських пам'яток в Адигеї підтверджує це припущення³⁶.

Чорногорівська група пам'яток пізнішого передскіфського періоду також потребує спеціального вивчення і не може сьогодні однозначно розглядатись як пізньозрубна чи протоскіфська. Необхідно також відзначити її безпereчний зв'язок (у першу чергу це стосується кінського спорядження) з фрако-кімерійськими старожитностями Центральної Європи. В наш час найвірогіднішим є віднесення кочових комплексів цих двох груп (або тільки Новочеркаської групи) до кола пам'яток кімерійської культури.

Примітки

¹ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук.— М., 1975.— 72 с.; Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— 220 с.

² Иессен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. е. на Северном Кавказе // ВССА.— М., 1954.— С. 127.

³ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 208.

⁴ Лесков А. М. Курганы: находки, проблемы— Л., 1981.— С. 104, 105.

⁵ Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмина // АН УРСР.— Т.1.— С. 223—236.

⁶ Андрович Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры // Скифский мир.— К., 1975.— С. 35—48; Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Киммерийско-кавказские связи // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 180—199; Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 147—152.

⁷ Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. е. на юге Европейской части СССР // СА.— 1953.— Т. XVIII.— С. 104.

⁸ Лесков А. М. Заключительный этап... — С. 68; Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 153, 160.

⁹ Махортых С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников типа Новочеркасского клада // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова (Тез. докл.) — Омск, 1987.— С. 163—166.

¹⁰ Иессен А. А. К вопросу о памятниках... — С. 60.— Рис. 6,6а.

¹¹ Там же.— С. 74.

¹² Сабурова М. А., Ягодин В. Н. Литейная форма из Хорезма // СА.— 1964.— 1.— С. 306; Членова Н. Л. Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры.— М., 1967.— С. 71.

¹³ Дударев С. Л. Ранний этап освоения железа на Центральном Предкавказье и в бассейне реки Тerek: автореф. дис. ... канд. истор. наук.— К., 1983.— 24 с.

¹⁴ Абрамова М. П. Погребения скифского времени Центрального Предкавказья // СА.— 1974.— № 2.— С. 202.— Рис. 2; Членова Н. Л. Олениные камни как исторический источник.— Новосибирск, 1984.— С. 37.

¹⁵ Виноградов В. Б., Дударев С. Л. Рунич А. П. Указ. соч.— С. 187.— Рис. 2,10.

¹⁶ Петрунь В. Ф. До походження мінеральної сировини пам'ятників III—I тис. до н. е. з басейну річки Інгулець // Археологія.— 1969.— Т. XXIII.— С. 68—79.

¹⁷ Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 80.

- ¹⁸ Козенкова В. И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром (некоторые археологические параллели) //Скифский мир.— К., 1975.— С. 58.
- ¹⁹ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 134, рис. 82; Ромашко В. А. Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье //Курганные древности степного Поднепровья.— Днепропетровск, 1978.— С. 73.
- ²⁰ Отрошенко В. В. Белозерская культура //Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т.1.— С. 523.— Рис. 142, 16; Дударев С. Л. О хронологии некоторых памятников конца II — начала I тыс. до н. е. из Чечено-Ингушетии //Проблемы хронологии погребальных памятников Чечено-Ингушетии.— Грозный, 1986.— С. 27.
- ²¹ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 187.— Рис. 2,9.
- ²² Petrescu-Dimbovita M. Depozitele de bronzuri din Romania.— Bucuresti, 1977.— S. 142.— Pl.346, 19; Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 197.— Рис. 7,18.
- ²³ Тереножкин А. И. Указ. соч.— С. 192—193; Андреева М. В., Козенкова В. И. Комплекс начала I тыс. до н. е. из урочища Клин-Яр //СА.— 1986.— С. 257.
- ²⁴ Stegmann-Rajtar S. Neuerkenntnis zum Grab 169 von Brno-Obrany //Hallstatt koloquium, Vesprem, 1984.— Budapest, 1986.— S. 216.
- ²⁵ Марковин Е. И. Дагестан и горная Чечня в древности.— М., 1969.— С. 84
- ²⁶ Крупнов Е. И. Древняя история народов Северного Кавказа.— М., 1960.— С. 321; Давудов О. М. Культуры Дагестана эпохи раннего железа.— Махачкала, 1974.— С. 31; Коротич В. Г. Проблемы культурно-исторического и хозяйственного развития населения древнего Дагестана.— М., 1982.— С. 117; Дударев С. Л. Некоторые аспекты проблемы освоения железа населением Северного Кавказа //АВХЭИСК.— Грозный, 1987.— С. 25.
- ²⁷ Ключко В. И., Мурзин В. Ю. О датировке черногоровских и новочеркасских памятников //Киммерийцы скифы (Тез. докл. семинара).— Кировоград, 1987.— С. 74.
- ²⁸ Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы — раннего железа на Северо-Восточном Кавказе // СА.— 1980.— 4.— С. 48—50.
- ²⁹ Козенкова В. И. Пседахский могильник кобанской культуры //Новое в археологии Северного Кавказа.— М., 1986.— С. 155.
- ³⁰ Лопваче Н. Г. Могильники в устье реки Псекупса //Вопросы археологии Адыгеи.— Майкоп, 1985.— С. 44.— Табл. XV, 1.
- ³¹ Йессен А. А. Некоторые памятники... — С. 120; Іллінська В. А. Бронзові наконечники стріл так званого Жаботинського і Новочеркаського типів //Археологія.— 1973.— 12.— С.13—26.
- ³² Батчаев В. М. Древности предскифского и скифского периодов //Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии.— Нальчик, 1985.— С. 24.— Рис. 19,28.
- ³³ Анфимов Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанский) //Скифский мир.— К., 1975.— С. 36.
- ³⁴ Виноградов В. Б., Дударев С. Л., Рунич А. П. Указ. соч.— С. 180—198.
- ³⁵ Дубовская О. Р. К интерпретации комплексов типа Новочеркасского клада //СА.— 1989.— № 1.— С. 63—69.
- ³⁶ Эрлих В. Р. Курган Уашхиту и проблема интерпретации некоторых комплексов типа Новочеркасского клада // XVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа (Тез. докл.).— Ставрополь, 1990.— С. 59—61.

С. В. Махортых

ПАМЯТНИКИ ТИПА НОВОЧЕРКАССКОГО КЛАДА (ПО МАТЕРИАЛАМ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА)

Статья посвящена рассмотрению таких компонентов Новочеркасского культурно-исторического комплекса как двукольчатые удила, трехпетельчатые псалии и бронзовые длинновтульчатые наконечники стрел. Археологические материалы, выявленные в последнее время на Северном Кавказе, позволяют проследить их эволюцию и генезис, а также уточнить хронологические рамки использования — IX — начало VII вв. до н. э. Культурологический анализ позволяет часть имеющихся в Предкавказье памятников Новочеркасского типа считать отдельными, вероятно, дружинными погребениями внутри существующих там местных культур: древнемеотской и кобанской, которые поддерживали тесные контакты с кочевниками. Материалы Северного Кавказа свидетельствуют о не совсем удачном употреблении термина «культура Новочеркасского клада» для обозначения памятников ранних кочевников предскифского времени, в силу некочевничес-

кого характера собственно Новочеркасского клада и составляющих его компонентов. В то же время нельзя отрицать культурного своеобразия этой группы памятников, которая наряду с уздой, известной по Новочеркасскому кладу, включает в себя элементы, связанные происхождением с кочевым миром («киммерийское» искусство, бляхи, луници и т. д.). В настоящее время наиболее вероятным представляется отнесение кочевнических комплексов Новочеркасской группы памятников к кругу памятников киммерийской культуры.

S. V. Makhortykh

MONUMENTS OF THE NOVOCHERKASSY HIDDEN TREASURE TYPE (BY THE MATERIALS OF THE NORTHERN CAUCASUS)

The paper considers such components of the Novocherkassy cultural-historical complex as two-ring bits, three-loop psalias and bronz long-bush arrow-heads. Archaeological materials detected recently in the Northern Caucasus have permitted tracing their evolution and genesis as well as refining chronological ranges of their use (the 9th — beginning of the 7th century BC). The culturological analysis has allowed considering a part of Novocherkassy type monuments from the Caucasus independent probably body-guard bureals inside the local cultures existing there: ancient meotskian and kobanskian which had close contacts with nomads. The materials from the Northern Caucasus testify that the use of the term «culture of the Novocherkassy hidden treasures» is not quite apto denote the monuments of the earlier nomads of the Pre-Scythian time since the Novocherkassy hidden treasures proper and its components are not of nomad character. At the sametime it is impossible to deny a cultural peculiarity of this group of monuments which includes elements connected in its origin with the nomad world («Cimmerian» fine arts, plates, lunitas etc). At present it seems most probable to refer the nomad complexes of the Novocherkassy group of monuments to the monuments of the Cimmerian culture.

Одержано 5.06.87.

ЧАС ВИНИКНЕННЯ ЛЕГЕНДИ ПРО ПОХОДЖЕННЯ СКІФІВ Перша версія Геродота

В. В. Циміданов

У статті зважуються факти щодо часу виникнення легенди про походження скіфів. Наводяться нові аргументи на користь гіпотези, згідно з якою легенда виникла у часі з розквіту культури.

Багато дослідників зверталися до легенди про походження скіфів (перша версія Геродота)¹ (А. Крістенсен, Ж. Дюмезіль, Е. Бенвеніст, Е. А. Грантовський, А. М. Хазанов та ін.). Доведено, що золоті дари, про які йдеться в легенді, символізують різні соціальні групи суспільства². Менш уваги привертало питання про походження мотиву трьох братів — Ліпоксая, Арпоксая, Колоксая. О. Д. Грач вважає, що в легенді показано ініціацію (випробування вогнем)³.

А. М. Хазанов припустив, що мотив трьох братів відображає у легендарній формі властиву індоєвропейцям троїству соціальну стратифікацію, не виключаючи й того, що перемога молодшого з братів — наслідок мінорату, який мав місце за часів індоєвропейської єдності⁴. Сюжет про трьох братів дуже поширений у фольклорі індоєвропейських та інших народів. Є декілька гіпотез про його походження. Цю проблему розглядали М. І. Костомаров, Д. Д. Фрезер, С. М. Мелетинський, Н. І. Нікулін, М. Д. Хлобистіна та ін. Найбільш аргументованою ми вважаємо гіпотезу Е. О. Берзіна. На його думку, в індоєвропейському фольклорі, в сюжетах про трьох братів, старший брат символізує жерців, середній — вайшья, молодший — воїнів⁵. До аргументації дослідника щодо належності молодшого брата до воїнів можна додати ще деякі думки:

© В. В. Циміданов, 1992

а) незмінні атрибути молодшого брата у фольклорі — чудовий кінь, чарівна зброя, яких не мають старший і середній брати;

б) молодший брат завжди в мандрах, весь час б'ється з ворогами (що добре узгоджується з життям воїна, головна справа якого — захист території племені, напад на сусідні території);

в) іноді супутник і помічник молодшого брата — вовк (у багатьох народів він був священним звіром воїнів)⁶;

г) молодший брат іноді добровільно віддає старшим братам свою здобич. (На ранніх етапах розвитку воїнства вважалося почесним бути бідним воїном. Здобич, захоплену у набігах на сусідів, воїни розподіляли між соплемінниками. Це ми можемо побачити у героїчному епосі деяких народів. Дуже довго жив ідеал вождя, який ненавидить багатство. Один з прикладів — цар скіфів Атей);

д) цікавий момент — прихід героя в чужу землю, де він стає царем. Згадаймо, що у деяких народів молоді воїни переселялися на сусідні території, щоб зберегти свій воїнський статус⁷. В. Я. Пропп вважав, що переход влади до іноземця — в казках — відображає практику зміни священного царя⁸. Але в суспільствах з інститутом священного царя влада переходила до представника одного з пануючих родів, а не до чужинця⁹. Іноді — у фольклорі — герой вбиває царя, знищує його військо, а це вже нагадує військовий похід. Вбивство священного царя детально простежив Д. Д. Фрезер. У наведених ним прикладах убивця — син царя, або — родич, або — представник іншого роду, який чекає своєї «чегри». При цьому, звісно, царське військо не знищується, резиденція попередника не руйнується¹⁰.

Таким чином, у фольклорі ми знайдемо чимало аргументів на користь того, що молодший з трьох братів символізує воїна. Водночас, із старшим братом часто пов'язані срібло й білий колір, з середнім — чорний колір, з молодшим — золото та червоний колір. Подібна асоціація кольорів і металів з різними соціальними групами властива для всіх іndoєвропейських народів.

Боротьба соціальних сил, символами яких є три брати, зображенняться у фольклорі як боротьба за дари, залишені померлим батьком. Він готує передати їх усім трьом, але ці дари потрапляють до молодшого. Аналогічний сюжет і в легенді про походження скіфів. Тут уявлення про владу пов'язано з оволодінням дарами¹¹. Те, що старші брати відмовляються від дарів добровільно, можна пояснити. Легенда виконувала соціальне замовлення, обґрунтовуючи устрій суспільства, тому Колоксай не може виступати узурпатором¹².

Еквівалент померлого батька — Таргітай. Отже, це один з варіантів загальноіndoєвропейського сюжету, фон якого допомагає зrozуміти їй скіфську легенду. За логікою сюжету, Ліпоксаю готувалась чаша, Арпоксаю — плуг та ярмо, Колоксаю — сокира. До того, як з'явилися дари, брати були рівні. Але Колоксай бере один всі дари. І якщо ми припускаємо, що легенда символізує собою соціальну боротьбу різних верств суспільства, то це слід розуміти як встановлення влади воїнів у суспільстві. Перемога воїнів над іншими соціальними групами — майже закономірне явище, адже військовий шлях політогенезу для іndoєвропейців є найбільш характерним¹³.

У багатьох іndoєвропейських фольклорних традиціях можна знайти сюжет про перемогу молодшого з братів. Та варіант, зафіксований Геродотом у скіфів, має властиві лише йому реалії та символи. Тож він не був за позичений, а з'явився в конкретних умовах, але — коли?

Перш за все слід враховувати, що фольклорний твір виникає як відображення певних соціальних інститутів, проявів суспільного устрою. Далі він «живе», деформується, якісь реалії замінюються іншими, однак зберігає сліди зниклих форм соціального життя¹⁴. Ті, хто тиражує фольклорний твір, і їх слухачі можуть вже не розуміти, символом чого є та чи інша реалія. Ці реалії, коли твір записано, уже можуть бути анахронізмами. Деякі анахронізми простежуються і в легенді про походження скіфів. А саме:

а) мало узгоджуються одне з одним обожнювання сокири, відбите в легенді, та культ акінака, який існував за часів Геродота. В нарисі скіфської релігії Геродот зовсім не згадує про священне золото, яке відіграє важливу роль у легенді про походження скіфів¹⁵;

б) у легенді згадується плуг. Але плуг, на думку С. С. Бессонової, став

магічним атрибутом за доби, коли суспільство ще не здійснило переходу до кочового скотарства¹⁶. Б. О. Рибаков пропонує віднести легенду до міфічних «землеробів-праслов'ян»¹⁷. Але ця версія була цілком аргументовано відкинута О. І. Тереножкіним¹⁸. Дійсно, Геродот двічі підкреслює, що легенда має скіфське походження¹⁹. До того ж, подібна легенда існувала у саків. Вона, як і легенда скіфів, пов'язувала дари із соціальними групами суспільства²⁰. Отже, слід припустити, що ці дві легенди виникли тоді, коли пращури саків і скіфів мали досить тісні зв'язки й займалися землеробством;

в) за Ж. Дюмезілем, тричленна структура суспільства часів Геродота була лише реліктом відмерлої традиції²¹. Легенда фіксує наявність у суспільстві соціальної групи (варни) воїнів. Це добре відповідає степовим суспільствам доби бронзи, зокрема зрубному²². У скіфський час, навпаки, військова функція належала всьому народові (ми маємо на увазі, звісно, повноправних членів суспільства, а не рабів і полонених), практично все доросле населення Скіфії було озброєним²³.

Таким чином, легенда про походження скіфів ще до часів Геродота була «законсервована», тиражуючись без змін. На думку Д. С. Раєвського, її перша і друга версії, записані Геродотом, склалися у носіїв зрубної культури Поволжя²⁴. Розглянемо ж це припущення.

Надійно встановлено, що легенди про Колоксая існували вже у VII ст. до н. е.²⁵

Тому заглибимося, звернемося до пращурів скіфів, адже міф про священні дари виник у добу бронзи²⁶. Проблема походження скіфів досі дискусійна, але більшість дослідників вважає, що у формуванні скіфського етносу брало участь місцеве населення степів Північного Причорномор'я²⁷. Чорногорівський компонент у ранньоскіфській культурі виступає дуже чітко²⁸. Разом з цим, участь пізньозрубного компоненту у формуванні пам'яток чорногорівської групи безсумнівна²⁹. Отже, легенда про трьох братів і золоті дари могли дійсно виникнути у середовищі зрубних племен. Аргументи на користь того, що легенда прийшла з носіями «східного компоненту» скіфської культури, відсутні.

Спробуємо намалювати ретроспективу походження скіфського етносу й культури. Скіфи — синтез місцевого компоненту Північного Причорномор'я та, можливо, мігрантів зі сходу. Місцевий компонент має «зрубні корені». Зрубна культура на території України, в свою чергу, склалаася з місцевого компоненту (КБК) і компоненту, носіями якого було зрубне населення, що прийшло з території Середнього й Нижнього Поволжя. Формування зрубної культури Волго-Уральського регіону відбувалося на полтавкинській підоснові через пам'ятки «потапівського типу»³⁰. Певну участь у процесах складання зрубної культури взяли такі компоненти, як лібищевський, абашевський³¹. Можлива й участь катакомбного компоненту³². Слід враховувати макож присутність у передзрубний час на території Поволжя «носіїв культури Сінташти»³³. Полтавкинська культура — результат розвитку заволзьких ямників³⁴. Абашевська культура склалася, як вважають деякі дослідники, на основі пам'яток типу Репіна хутора та ямних³⁵. Тепер зробимо дещо спрощену графічну схему:

Припустимо, що легенда, записана Геродотом, могла виникнути у носіїв будь-якої із вказаних культур. Де це більш вірогідно? В. Я. Пропп використовував спосіб датування фольклорних творів за допомогою відбитих у них реалій суспільного життя й матеріальної культури³⁶. Спробуємо застосувати його.

У легенді про походження скіфів ми бачимо такі реалії:

- а) наявність соціальної групи воїнів;
- б) наявність соціальної групи служителів культу;
- в) скотарсько-землеробська економіка;
- г) орне землеробство;
- д) наявність тяглових тварин;
- е) сокира як символ соціального статусу воїна;
- ж) чаша як символ соціального статусу жерців;
- з) вироби із золота.

Пошук цих реалій в культурах і культурних групах, які ми враховуємо, показує що окрім з них можна знайти в кожній, але всі реалії разом присутні лише в ранньозрубному суспільстві (табл.).



Поховання воїнів у зрубній культурі досить виразні. Вони містять серед поховального інвентаря зброю (стріли, кам'яні сокири, бронзові списи, кинджали), деталі кінської вузди. Майже всі такі поховання концентруються в Поволжі від Самарської Луки до м. Енгельса³⁷. На цій території в ранньозрубний час, цілком вірогідно, виникли чіфоми. Майже всі ознаки цього типу потестарної організації фіксуються археологічними матеріалами ранньозрубного часу Середнього та Нижнього Поволжя³⁸. Але на певному етапі розвитку зрубної культури поховання воїнів зникають, що може означати втрату соціальною групою воїнів своїх позицій у суспільстві³⁹. Це дуже добре узгоджується з гіпотезою Д. С. Раєвського, за якою легенда про походження скіфів мала продовження: Ліпоксай та Арпоксай вбили Колоксая⁴⁰. Реконструкція продовження легенди була підтримана Е. О. Берзіним⁴¹. Цілком логічно буде припустити, що загибелъ Колоксая в легендарній формі відбиває поразку воїнів у боротьбі з іншими соціальними групами.

Поховання жерців дослідники виділяють за наявністю серед поховально-го інвентаря дерев'яних чащ. Деякі аргументи на користь цього запропонував В. В. Отрощенко⁴². Дійсно, подібні посудини досі використовують у ритуалах іраномовні кафіри⁴³. Дерев'яна чаша — один з атрибутів брахманів⁴⁴. Існує гіпотеза, що комплекси з кремаціями також є похованнями жерців⁴⁵. У цьому зв'язку дуже цікавий Нижньоозерецький могильник, більшість поховань якого — кремації. Можливо, він фіксує монополізацію функцій жерців окремими родами.

Господарство зрубних племен вивчено досить добре. Численні матеріали свідчать, що головними галузями його були скотарство й землеробство⁴⁶. Знахідки рал зрубного часу досі невідомі, адже дерев'яні рала дуже рідко зберігаються. Але щодо наявності орного землеробства в степах Східної Європи за доби бронзи не виникає сумнівів у дослідників⁴⁷.

У господарстві племен зрубної культури роль великої рогатої худоби була значна. Палеозоологічні дослідження дають аргументи на користь того, що вона використовувалась як тягло⁴⁸, поряд з іншим її вживанням.

Сокира у похованнях зрубної культури виступає як один із символів

влади⁴⁹, про що можна судити за похованнями із сокирами, неординарними навіть серед захоронень воїнів⁵⁰.

Добре відомі дерев'яні чаши з накладками. Як ми вже відзначали, вірогідне їх походження з поховань жерців. Ці чаши — безпосередні попередники скіфських чаш⁵¹.

Таблиця

Культури (культурні групи)	Реалії легенди							
	соціальні групи		скотарсько-землеробське господарство	орне землеробство	тяглове худоба	соціальні символи		вироби із золота
войни	жерці				сокира	чаша		
Репін хутор	-	-	x	-	x	-	-	-
Ямна	-	x	-	-	x	x	?	x
Катакомбна	?	?	-	-	x	x	?	?
Полтав-кіпська	?	?	-	-	x	x	?	?
Абашевська	x	?	x	?	x	?	?	x
Лбище	?	?	x	?	x	?	?	x
Сінташта	x	?	x	?	x	x	?	?
Зрубна рання	x	x	x	x	x	x	x	x
КБК	?	x	-	-	x	x	x	?
Зрубна пізня ¹	-	?	x	x	x	?	?	?
Білозерська	-	?	x	x	x	?	?	x
Чорногорівська	x	?	-	-	x	x	x	x
Скіфська часів Геродота	?	x	-	-	x	x	x	x

x — реалія присутня; - реалія відсутня; ? — реалія можлива

¹ Степове Волзьке Правобережжя

² Сабатинівського і білозерського часу за межами ареалу білозерської культури.

Зайомство зрубного населення із золотом фіксується знахідками прикрас, обгорнутих золотою фольгою⁵².

Таким чином, усі реалії легенди про походження скіфів ми знайдемо у ранньозрубному суспільстві, а в повному складі — лише в ньому одному. До того ж, всі ці реалії притаманні тільки зрубним племенам Середнього і Нижнього Поволжя. В зрубному суспільстві на території Східної України не було соціальної групи воїнів. Те, що в легенді дія відбувається у Причорномор'ї, не повинно нас бентежити, адже у фольклорі часто місця легендарних подій переносяться на місцевість, зайняту в результаті переселення⁵³.

З гіпотезою про виникнення легенди у зрубного населення Поволжя добре узгоджується подібність скіфської та сакської легенд. Остання, вірогідно, виникла в андронівський час. Тісні контакти зрубного та андронівського населення фіксуються археологічно⁵⁴. Саме в умовах таких контактів і могли виникнути подібні спільні уявлення. До того ж, є підстава припустити участь зрубного населення у складанні сакського етносу⁵⁵.

Отже, наведена аргументація дозволяє припустити, що легенда про походження скіфів (перша версія Геродота) виникла у населення Середнього і Нижнього Поволжя у ранньозрубний час. Вона відбила, таким чином, конкретну історичну ситуацію, а через те може бути використана в комплексі з археологічними матеріалами для вивчення соціальної історії зрубних племен.

Примітки

- ¹ Геродот, IV, 5—7.
- ² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 33, 63, 64, 67, 76, 78, 206—213.
- ³ Грач А. Д. Древние кочевники в центре Азии.— М., 1980.— С. 58.
- ⁴ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 97.
- ⁵ Берзин Э. О. Сивка-Бурка, Вещая Каурка, или Древняя Европа в зеркале мифов и сказок// Знание — сила.— 1986.— № 11.— С. 42—48.
- ⁶ Иванчик А. И. Воины-псы. Мужские союзы и скифские вторжения в Переднюю Азию// СЭ.— 1988.— № 5.— С. 38—48.
- ⁷ Томановская О. С. Предисловие// Миллер Дж. Короли и сородичи: Ранние государства мбунду в Анголе.— М., 1984.— С. 9, 10.
- ⁸ Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки.— Л., 1986.— С. 332—342.
- ⁹ Томановская О. С. Основные черты социально-политической структуры Лоанго в XVII—XVIII вв./ Африканск. этнogr. сб.— 1978.— Вып. XI.— С. 121, 122.
- ¹⁰ Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь.— М., 1983.— С. 253—270, 279—281.
- ¹¹ Доватур А. И. Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 211.
- ¹² Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 48.
- ¹³ Куббелль Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии.— М., 1988.— М. 135.
- ¹⁴ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 21, 22.
- ¹⁵ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 211.
- ¹⁶ Бессонова С. С. Религиозные представления скифов.— К., 1983.— С. 18.
- ¹⁷ Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 599.
- ¹⁸ Тереножкин А. И. Скифский вопрос// Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 6, 7.
- ¹⁹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 211.
- ²⁰ Кузьмина Е. Е. В стране Кавата и Афрасиаба.— М., 1977.— С. 93.
- ²¹ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 77.
- ²² Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— С. 56—57.
- ²³ Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— К., 1984.— С. 50.
- ²⁴ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 133—145.
- ²⁵ Скржинская М. В. Древнейшее свидетельство о знакомстве греков с мифологией скифов// Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 31, 32.
- ²⁶ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 45, 46.
- ²⁷ Мурзін В. Ю. Проблема походження скіфів в сучасній історіографії// Археологія.— 1984.— № 46.— С. 22—31.
- ²⁸ Дубовская О. Р. Об этнической атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья: Доклад на Всеобщем семинаре, посвященном 90-летию со дня рождения М. И. Артамонова. 12—15 декабря 1988 года. Ленинград.
- ²⁹ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 186.
- ³⁰ Отрощенко В. В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры// СА.— 1990.— № 1.— С. 108.
- ³¹ Васильев И. Б., Матвеева Г. И. У истоков истории Самарского Поволжья.— Куйбышев, 1986.— С. 61, 69—71, 77—79.
- ³² Качалова Н. К. Историко-культурная ситуация в Поволжье в эпоху средней бронзы// Проблемы древней истории Северного Причерноморья и Средней Азии: Тез. докл.— Л., 1990.— С. 14.
- ³³ Там же.— С. 15.
- ³⁴ Васильев И. Е., Матвеева Г. И. Указ. соч.— С. 59.
- ³⁵ Пряхин А. Д., Халиков А. Х. Абашевская культура// Археология СССР: Эпоха бронзы лесной полосы СССР.— М., 1987.— С. 129, 130.

- ³⁶ Пропп В. Я. Указ. соч.— С. 20, 21.
- ³⁷ Отрощенко В. В. К вопросу о социальной структуре племен срубной культурно-исторической общности// Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. доп.— К., 1989.— С. 163.
- ³⁸ Цимиданов В. В. Об уровне социального развития срубного общества// Актуальные проблемы охраны и исследования археологических памятников в Центральном Донбассе: Тез. докл.— Переяславльск, 1988.— С. 20—22.
- ³⁹ Отрощенко В. В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен...— С. 109.
- ⁴⁰ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 115—118.
- ⁴¹ Берзин Э. О. Указ. соч.— С. 46, 47.
- ⁴² Отрощенко В. В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья// Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1984.— С. 92, 93.
- ⁴³ Саршаниди В. И. Бактрия сквозь мглу веков.— М., 1984.— С. 50, 51.
- ⁴⁴ Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня.— Фрунзе, 1986.— С. 97.
- ⁴⁵ Васильев И. Б., Матвеева Г. И. Указ. соч.— С. 88.
- ⁴⁶ Там же.— С. 88—91.
- ⁴⁷ Пряхин А. Д. Древнее население Песчанки.— Воронеж, 1973.— С. 134; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы.— К., 1982.— С. 120, 121.
- ⁴⁸ Кожевникова Ю. Я. Некоторые аспекты животноводства срубной культуры по материалам поселений// Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1987.— С. 68, 69.
- ⁴⁹ Отрощенко В. В. К вопросу о социальной структуре...— С. 163.
- ⁵⁰ Шишилина Н. И. О значении лука и стрел в погребениях срубной культуры Поволжья// Археологические исследования Калмыкии.— Элиста, 1987.— С. 29.
- ⁵¹ Рябова В. О. Дерев'яні чащі з обивками з курганів скіфського часу// Археологія.— 1984.— № 46.— С. 31.
- ⁵² Вангородська О. Г. Вироби з золота та срібла в культурах енеоліту — бронзи на території України// Там же.— 1987.— № 59.— С. 7.
- ⁵³ Толстова Л. С. Исторические предания Южного Приаралья.— М., 1984.— С. 132, 179.
- ⁵⁴ Кузьмина Е. Е. О западных связях андроновских племен// Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1987.— С. 48—59.
- ⁵⁵ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 143.

B. V. Цимиданов

ВРЕМЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЛЕГЕНДЫ О ПРОИСХОЖДЕНИИ СКИФОВ (ПЕРВАЯ ВЕРСИЯ ГЕРОДОТА)

В статье автор развивает идею Д. С. Раевского о возникновении легенды о происхождении скифов (первой версии Геродота) у населения срубной культуры Поволжья. Привлечение к анализу легенды фольклорных материалов позволяет получить дополнительные аргументы в пользу того, что три брата, фигурирующие в легенде, символизируют три социальные группы общества — воинство, жречество, рядовых общинников. Сюжет отражает борьбу между социальными группами и установление в обществе господствующего положения воинов. Анализ реалий социального строя и материальной культуры показывает, что легенда возникла в раннесрубное время на территории Среднего и Нижнего Поволжья. Все это позволяет привлекать ее при трактовке археологических материалов и изучении социальной истории племен срубной культурно-исторической общности.

V. V. Tsimidanov

TIME OF THE ORIGIN OF A LEGEND ON THE ORIGIN OF SCYTHIANS (THE FIRST VERSION OF HERODOTUS)

The author develops the idea of D. S. Raevsky on the origin of a legend on the origin of Scythians (the first version of Herodotus) in the population of the timber grave culture in the Volga area. Attraction of folk-lore materials to the analysis of the legend permits obtaining additional arguments in favour of the idea that three brothers acting in the legend are symbols of there social groups of the society — army, priests and ordinary community representatives. The plot reflects a struggle between social groups and establishment of the army supremacy. Analysis of the social system and the material culture has

shown that the legend arose in the early frame-work period in the territory of the Middle and Lower Volga area. All this allows attracting it for interpretation of archaeological materials and study of the social history of tribes from the frame-work culture-historical community.

Одержано 2.08.90

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.)

О. П. Моця

Аналіз матеріалів поховальних пам'яток дозволяє виділити іноетнічні елементи серед автохтонів і уточнити склад населення давньоруського часу на території Південної Русі у IX—XIII ст.

В численних історичних джерелах, що висвітлюють події часів Середньовіччя на території Східної Європи, крім представників місцевого населення називаються і вихідці з інших територій. Тому завданням сучасної науки є конкретизація цих свідчень, уточнення складу переселенців, з'ясування «питомої ваги» окремих їх груп в етнічному складі жителів тієї чи іншої землі — князівства. Досить перспективними в цьому плані є матеріали поховальних пам'яток IX—XII ст., аналіз яких і буде проведено в цій роботі.

Слід попередньо відзначити, що в етнічних спільностях, які формувались на обмеженій території з окремих груп людей в результаті постійних контактів, викликаних розвитком соціально-економічної системи, комплекс ідеологічних уявлень (за якими і формується поховальний ритуал) дещо різнився від ідеологічних уявлень спільностей — сусідів. Правда, в деяких випадках, коли ці спільності знаходились в аналогічних умовах існування (фізико-географічне середовище, близькі соціальний, а також економічний рівні розвитку і т. ін.) деякі риси ідеологічних уявлень співпадали, але, як правило, відмінності також були. Вони проявлялись і в поховальному обряді.

Необхідно умовою ефективного визначення етнічної приналежності пам'яток є встановлення генетичного зв'язку з попереднім часом¹. Тому, якщо якісь риси в поховальному обряді окремих захоронень з південноруської території знаходять аналогії в слов'янському поховальному ритуалі більш раннього часу, то в цих випадках при встановленні етнічної приналежності померлих більш логічно схилятись до віднесення їх до місцевого компоненту. Тільки ті риси, котрі не знаходять аналогій в поховальному обряді східних слов'ян, можна вважати занесеними ззовні різними етнічними групами переселенців.

Звичайно, при встановленні етносу померлого необхідно звертати особливу увагу на орієнтацію могили. У слов'ян, що проживали на південноруських землях, тільки 2 % підкурганних поховань і 1 % ґрунтових могил мали іншу, не західну, орієнтацію. Важливим елементом обрядовості (для встановлення етнічної приналежності) є також поховальний інвентар. Знахідки різноманітних речей, особливо на міських некрополях, не дають можливості досить впевнено визначити етнічну приналежність окремих поховань. Більш чітко її засвідчує інвентар у місцинах, віддалених від торгових центрів, куди нетиповий для даної території виріб міг потрапити внаслідок міграції населення з інших територій. Треба пам'ятати і про нерівномірність суспільного розвитку різних східнослов'янських угруповань. Все це знаходило відображення і в поховальному обряді, який на різних територіях

© О. П. МОЦЯ, 1992

східнослов'янського етнічного масиву в один і той же час мав відмінні риси (трупоспалення — трупопокладення, поховання на рівні давнього горизонту — в ямі...). Тому, якщо в якомусь з районів виявлені поховання синхронні основній масі захоронень, але відрізняються поховальним обрядом, то можна сміливо говорити про їх немісцеве походження.

Вищесказане дозволяє проводити уточнення етнічного складу населення того чи іншого пункту за матеріалами прилеглого до нього могильника таким чином. Виділивши характерні елементи для більшості захоронень конкретного мікрорегіону в конкретний хронологічний період (спосіб поховання і розташування померлого відносно давньої поверхні, орієнтація, обладнання поховальної споруди, розміщення в могилі і деякі характерні риси супроводжуючого інвентаря, відмінності у ставленні до окремих його категорій), тобто для захоронень місцевих жителів, і, відшукавши аналогії серед поховальних пам'яток інших земель, не типових для даної місцевості, буде встановлено етнічний склад поховань на окремих могильниках. Далі процентне співвідношення місцевих і прийшлих елементів можна використовувати при реконструкції життя в окремому населенному пункті чи цілому регіоні.

Різноетнічний склад населення демонструють вже матеріали пам'яток кінця I тисячоліття н. е. — так званих дружинних могильників Середнього Подніпров'я. В спеціальній роботі вже розглядалась етнічна ситуація в околицях літописного Чернігова, де крім багатьох поховань представників автохтонного населення за обрядом кремації відомі і комплекси переселенців з Правобережжя за обрядом інгумації в підкурганних могильних ямах². Додамо тільки, що крім могильників Табаївка, Новий Білоус, на Халявинській дорозі, Товстоліс, Гущин, Чернігів, Шестовиця слід відзначати ще кілька більш північних по напрямку басейнів рр. Снові та Ваблі аж до добре дослідженого Кветунського некрополя під Трубчевськом³. Співставлення могил за обрядом кремації та інгумації на дружинних некрополях Дніпровського Лівобережжя дає цікаві результати в плані співставлення місцевих та прийшлих компонентів. Так, на могильниках Чернігова, Седніва, Табаївки, Клонова більшість добре датованих X ст. поховань за обрядом трупоспалення, в той час як в Гущині, Кветуні, Шестовиці більше комплексів представлено обрядом інгумації. Це говорить про проживання у цих «гарнізонах» значного числа вихідців з інших територій, тобто немісцевих елементів. Присутність переселенців з Київщини підтверджується хоча б наявністю у Кветуні, як і в київських околицях (Китаєво, Совки) дерев'яних обкладок могильних ям, що зроблені не з колод, а з гладенько обтесаних брусків чи товстих дощок. А по відношенню до шестовицького могильника це підтверджується й антропологічними матеріалами⁴.

Зупинимось ще на кількох обрядових деталях, зафіксованих у похованнях згаданих некрополів. Так, під час робіт 1985 р. в с. Табаївка, де до цього на могильнику літописного міста Оргоща були відомі тільки комплекси за обрядом кремації, виявлено могили за обрядом інгумації в підкурганних ямах. Вивчення всього наявного матеріалу показало, що над останками перших (тобто за обрядом кремації) насипалися кургани значних розмірів, а над другими — невеликі насипи. Тому можна зробити висновок, що в проведенні автохтонного для Чернігівщини X ст. обряду трупоспалення брала участь значно більша кількість людей, які в першу чергу були пов'язані давнім родинними зв'язками (вони ж і насипали відносно великі кургани). В іншому випадку в похоронах активно приймало участь менше народу, а частина ритуальних дій (в тому числі і зведення насипу) виконувалась більш символічно.

Ще одна деталь, яка дозволяє відрізняти місцеві від прийшлих, була виявлена на могильнику біля с. Клонов під час робіт того ж 1985 р. Тут кургани з похованнями, здійсненими за обрядом інгумації в ямах (№№ 16, 17) взагалі знаходились на деякій відстані від основної частини некрополя, на якому в більшості випадків ховали за обрядом кремації. Складається враження, що на цьому кладовищі «кіяни» свідомо ховали своїх померлих ізольовано від аборигенів, бажаючи відокремити їх у всьому від місцевого населення. А можливо і те, що останні їх просто не сприймали як своїх.

З цього можна зробити висновок, що процес знищення старих племінних відмінностей відбувався іноді з деякими внутрішніми протиріччями.

В той же час, могили переселенців, які ховали своїх померлих за обрядом кремації, відомі на Правобережжі Дніпра, в першу чергу в столиці Русі — Києві. До них відносяться поховання 97—99, 119—121 за нумерацією М. К. Каргера⁵. Звичайно, це були не тільки вихідці з Дніпровського Лівобережжя, але й переселенці з північних районів Русі⁶. Analogічні поховання переселенців відомі і в інших центрах Київщини — Китаєво, Білогородці (стародавньому Білгороді). Крім обряду кремації на Правобережжі (Віта Поштова, Київ, Нежиловичі, Зарубинці) в цілому ряді комплексів досліджені трупопокладення на рівні давнього горизонту — також не характерний для цієї місцевості на рубежі I—II тис. н. е. обряд захоронення. Вірогідно, що в цих випадках маемо справу із переселенцями з території Східної Волині (древлян), з інших східнослов'янських земель. А знахідна в двох курганах біля с. Нежиловичі в межиріччі Ірпеня й Тетерева семипроменевих скроневих кілець конкретно вказує на переселення сюди групи людей з території літописних радимичів⁷. Вони, вірогідніше всього, були необхідні тут для будівництва і охорони так званих «Змійових валів» (некрополь знаходився поблизу однієї з ліній земляних укріплень давньоруських часів⁸).

Західніше розглянутого придніпровського регіону ситуація в плані деяного змішування населення однієї колишньої племінної території з сусідами також чітко простежується. Так, в межиріччі Стира, Серета, Дністра і Прута, де панівним був безкурганний обряд поховання (зафіксовано 67 грунтових могильників) також відомі підкурганні захоронення на 16 некрополях. Є. І. Тимофеєв відзначав, що наявність підкурганних поховань в Подністров'ї і підплітових грунтових могил в місцях значно віддалених від основного району їх поширення (наприклад Тараканів під Дубно чи Пересопниця під Ровно), а також відсутність змішених могильників з підкурганними і безкурганними похованнями, є наочною ілюстрацією тісних зв'язків Волині і Галицької землі⁹.

В цьому ж західному від Дніпра регіоні південноруської території, в межах літописної Болохівської землі, при досліджені грунтових могильників XII—XIII ст. біля сс. Махаринці та Коржівка поблизу сучасного Любара було виявлено, що антропологічні матеріали мають аналогії з краніологічними серіями сіверян Лівобережжя. Враховуючи ці дані, а також те, що на Русі переміщення князів та їх оточення було звичайним явищем, можна припустити наявність серед місцевого населення Болохівської землі і групи вихідців з районів східніше Дніпра, які після примусового переселення своїми князями на нові землі проживали компактно і ще не «розчинилися» серед місцевого населення.

Рештки переселенців з різних районів східнослов'янської ойкумені віднайдені і при дослідженні східних і північно-східних некрополів. Так, в Кветуні, Воронежі під Шосткою, Лепляво і Жовнико у Посуллі в окремих похованнях були виявлені семипроменеві скроневі кільця радимичів. А в одному з поховань того ж жовнинського некрополя і в одному кургані броварського могильника на Сулі трапляються знахідки браслетоподібних скроневих кілець — характерних прикрас кривичських жінок.

Слід вказати, що фіксація підкурганних ямних трупопокладень X, X—XI ст. в Курському Посем'ї говорить про переміщення сюди контингентів великоіноземської дружини вірогідніше всього за часів князювання в Києві Володимира Святославича. Для автохтонного населення на початку II тисячоліття н. е. тут був характерним обряд інгумації на рівні давньої поверхні з наступним насипанням кургану. Саме у цьому східному районі південноруської території знаходився могильник біля с. Гочево на Пслі, на якому крім сіверянських (місцевих) поховань вдалося виділити курганні старажитності радимичів, дреговичів, переселенців з північноруських областей¹⁰. Слід відзначити, що інвентарний набір багатьох поховань лівобережних прикордонних до Степу могильників свідчить про широкі контакти жителів цього району з населенням поволжского регіону Давньої Русі. Особливо це простежується за набором прикрас із багатьох комплексів. Пояснити цей факт можна постійними взаємоз'язками Чернігово-Сіверської та Переяславської земель з феодальною верхівкою поволжських князівств, про що свідчать давньоруські літописи.

Строкатим був в етнічному плані і склад населення Пороської оборонної лінії, про що вже згадувалося раніше¹¹. Тому в цій праці буде тільки доповнено відому інформацію новими даними й синтезовано всі наявні матеріали. Так, у східній частині цього мікрорегіону зустрічаються поховання за обрядом інгумації на рівні давнього горизонту — переселенці з території древлян. До речі, й на землях останніх (Биково, Буки в басейні Тетерева) також трапляються захоронення в підкурганних ямах вихідців з Київського Придніпров'я. На могильнику біля с. Буки (вже в Пороссі) досліджено близько двох десятків поховань в підкурганних ямах, навколо яких, чи ж навколо самих насипів, були викладені з каміння кола-кромлехи. Цей обряд в середньовічні часи був характерним для північноруських областей¹². Мабуть якраз звідти в XI—XII ст. було проведено переселення на південь, в Поросся ще однієї групи людей, що певний час зберігали свої характерні риси у похованальному обряді. Також як і в одному з розкопаних курганів поблизу Коростеня (давньоруського Іскоростеня), де крім кромлеха камінням був обкладений і небіжчик, орієнтований головою в південному напрямі (фіно-угр.). Крім того, в пороських Буках було розкопано ще й одне підплітове поховання вихідців з Подністров'я.

Досить цікавою з точки зору розселення різноетнічних груп в пороському регіоні виявилась ситуація в с. Миколаївка, де по обох берегах Рoci були досліжені (щоправда частково) середньовічні пам'ятки: на лівому (київському) березі городище, селище і курганий могильник, а на правому (половецькому) — селище і ґрутовий могильник, в частині поховань якого зафіксовані есовидні скроневі кільця. На правобережному поселенні виявлені значна кількість фрагментів кераміки з вертикальними вінцями і суцільним лінійним орнаментом по всьому тулубу. Аналогії цій кераміці маємо на пам'ятках середньовічної Польщі. Тому можна повністю згодитись з інтерпретацією розглянутого правобережного селища як місця проживання «ляхів», взятих в полон Ярославом Мудрим в 1031 р. і розселених, за свідченнями давньоруських літописів, на Рoci¹³. Слід відзначити, що русичі (які ховали своїх предків під курганними насипами) оселились на більш захищенному від кочівників лівому березі ріки, виставивши своїх полонених як перший заслін.

Ще однією яскравою пам'яткою в Пороссі є могильник біля с. Яблунівка недалеко від сучасного міста Біла Церква, де крім кенотафів були виявлені трупопокладення на рівні давнього горизонту. Обряд поховання, наявність зброї в багатьох могилах, специфічний набір інвентаря дозволяють розглядати цей некрополь як кладовище різноетнічного гарнізону на цьому відрізку південноруського прикордоння. Можна припустити присутність в числі цього дружинного контингенту вихідців з алано-яських груп, що входили до складу населення Половецького степу, а також з північноруських територій¹⁴. Люди, що залишили яблунівські кургани, посідали особливе місце серед пороських груп населення перших століть II тис. н. е. Враховуючи, що на півдні давньоруської держави християнізувалось не тільки місцеве населення, але й переселенці з інших кутків Східної Європи (про що свідчить і панівне положення ямного поховання), можна припустити значну самостійність воїнів цього пункту. Підтвердженням такої думки маємо в обряді інгумації на давньому горизонті, наявності вугілля і попелу в багатьох могилах — пережитку обряду спалення померлих. Звичайно, вони були підлеглими київським зверхникам. Навряд, щоб за 20 км від одного з найбільших пороських центрів — літописного Юр'єва — могло існувати поселення незалежних бродників.

Говорячи про різноетнічні контакти на південноруських землях слід відзначити, що найбільший відсоток серед них належить слов'янокочівницьким взаємовідносинам. У багатьох похованнях степовиків знаходять вироби давньоруських ремісників (зброя, прикраси, посуд), що говорить про інтенсивні торгові зв'язки. В цілому ряді пунктів Пороської оборонної лінії кургани кочівників і слов'ян знаходились поруч, іноді навіть на одних і тих же некрополях. Характерним у цьому плані є могильник біля с. Зеленки в урочищі Вареників Яр¹⁵. Виділяється крім того ряд комплексів, які важко чітко і точно відносити до одного чи іншого з розглянутих етнічних угруповань¹⁶.

Якщо ж проаналізувати кочівницькі старожитності по обох берегах Дніпра в межах південноруських земель, то в чисельному виразі всіх досліджених комплексів різниця буде суттєвою: близько 180 на Правобережжі і тільки більше 10 на лівому березі. При цьому таке співвідношення не можна пов'язувати лише зі станом проведення археологічних досліджень в різних районах, оскільки досить широкі за обсягом роботи проводились останнім десятиліттям на Лівобережжі у зв'язку з прокладанням трас газопроводів. Під час цих робіт було виявлено лише кілька впускних середньовічних поховань кочівників. Та й у кількісному співвідношенні різниця між основними і впускними похованнями цих двох районів також суттєва: якщо в першому випадку на території Київської землі основних захоронень майже у два рази більше ніж впускних, то в другому основні складають тільки п'яту частину. Значна різниця простежується і в концентрації кочівницьких поховань у цих двох регіонах.

У давньоруських літописах є численні згадки про перебування степовиків на південноруських землях. Крім грабіжницьких нападів на міста і села кочівники часто знаходилися на службі у київського та інших князів. Але вищерозглянута ситуація з похованнями на Лівобережжі Дніпра дозволяє висловити припущення, що в цій частині Русі кочівники перебували в основному на тимчасовій службі. У Поросі події розвивалися інакше. Там до кінця ХІ ст. склалась досить стабільна етнічна та політична ситуація. Сформувався союз Чорних Клобуків, культура якого відрізнялась від половецької рисами, що свідчили про сильний вплив Русі. Тут кочівники осідали на землю, хоч і не перейшли до третьої стадії кочівництва, за якої більшість населення починає займатись землеробством і освоює різні ремесла. Для цього не було економічної необхідності — все потрібне для поповнення засобів існування накопичувалося не від розвитку власного господарства, а від грабунків, оскільки кочівники були постійним військовим резервом київського князя. Вони брали участь у його військових операціях як проти інших давньоруських правителів, так і проти половців¹⁷. На відміну від інших етнічних груп Чорні Клобуки не були асимільовані слов'янами, незважаючи на постійні контакти з ними.

Набагато слабше простежуються кочівницькі старожитності в карпатському регіоні. Так біля с. Крилос (літописного Галича) ще у давніні роки було досліджено на правому березі Дністра два підкурганні поховання з набором інвентаря, типовим для захоронень кочівників і з чучелами коней. Серед речей були виявлені бляшки, аналогії яких відомі в середньовічних пам'ятках Угорщини. Тому деякі дослідники, на основі цих прикрас одягу, віднесли згадані поховання до старомадярських¹⁸. Але наявність курганних насипів, які практично невідомі на мадярських некрополях Х—XI ст.¹⁹ і аналогічний набір інвентаря в могильних старожитностях кочівників епохи Середньовіччя на території Східної Європи (для яких саме і характерні кургани) дозволяють відносити описані комплекси до археологічних пам'яток останніх²⁰.

Крім того, в розглянутому регіоні, у найзахіднішій його частині, досліджено ще один безкурганний могильник середньовічних кочівників. Йдеться про Пшемисль (давньоруський Перешибль) на території сучасної Польщі, де серед 16 поховань за обрядом трупопокладення повністю розкопаного могильника зафіксовано три поховання воїнів-вершників. В їх могилах розчищені частини кінських оставів — черепи, передні і задні ноги, а також вузькогорлі горщики, спорядження вершника і бойового коня. Цим рисам відомі численні аналогії в поховальному обряді древніх угрів²¹. Тому автори розкопок²² відносять ґрунтовий могильник у Пшемислі до старомадярських. Але на цьому могильнику відомі також поховання жінок і дітей, що говорить про спокійне, осіле проживання тих, хто залишив це кладовище. Тому припущення авторів названої публікації, що могильник був залишений за часів руху старих мадярів на нову батьківщину (тобто в Карпатську котловину) викликає сумніви і не тільки у нас²³. Та й датування металевих елементів поясних наборів (наприклад, пряжки з поховання 5) не дає можливості відносити згаданий могильник до рубежу IX—X ст.²⁴. Вірогідніше датувати його на 100 років пізніше.

Аналізуючи писемні джерела, археологічні матеріали, а також, враховуючи стереотип поведінки кочівників (навряд щоб вони з усім громіздким

скарбом пішли в незнайомі, важкі для переходу численних кибіток гори), можна припускати більш південний маршрут західної міграції основної маси угрів. Давньомадярські могильники концентруються виключно в трикутнику Латориці, Бодрого й Тиси²⁵. Тому логічніше припускати, що згаданий некрополь в Пшемислі з'явився на рубежі Х—XI ст., коли угри освоїлись в дунайському басейні, в гострих сутичках з Великою Моравією вибороли тут панівне становище і їх військові формування разом із сім'ями поступово вийшли на карпатські перевали. Загалом для всіх цих подій, мабуть, і вистачило 100 років. Але, судячи з розмірів пшемисльського могильника, у горах протримались вони недовго.

До пам'яток, що вказують на слов'яно-хазарські контакти можна віднести поховання над київським Хрестатиком, де ще за дореволюційних часів були виявлені трупоспалення в глиняних урнах (слов'янська традиція), поставлені в «печерки», що дуже нагадують катакомби салтівської культури.

Але в перші століття існування Давньоруської держави південь країни,крім представників східних і південних сусідів, населяли й вихідці з північноєвропейських областей. Крім слов'ян, про яких вже говорилось, тут жила певна кількість скандинавів. У зв'язку з тим, що їх поховання були розглянуті в окремій роботі²⁶, нема сенсу широко висвітлювати це питання. Нагадаємо тільки, що переважна більшість із вказаних комплексів виявлена в районі Києва та Чернігова. Гадаємо, що вікінги, потрапляючи на південні Руслі, в основному залишались тут назавжди і, починаючи з другого покоління поступово асимілювалися автохтонами. Осідання скандинавів у населених пунктах Середнього Подніпров'я було пов'язане з географічною віддаленістю від своєї батьківщини, а також вигідною службою у київських князів, котрі, як правило, щедро винагороджували військову майстерність воїнів-професіоналів. Частина з них пізніше увійшла до складу привілейованих прошарків давньоруського суспільства.

В доповнення до вищезгаданої публікації відзначимо, що до скандинавських ми відносимо ще одне поховання біля Грудека Надбузного на русько-польському прикордонні, яке за типом знайденого тут меча може бути датоване Х—XI ст.²⁷ Автори розкопок гадають, що над могилою з рештками людини, похованої за обрядом трупопокладення був зведений курган, хоч ніяких слідів його не збереглось. Нетиповим було одиночне розташування комплексу, в якому, крім згаданого меча, що був зігнутий, виявлені кістяні обкладки лука і сагайдака. Антропологічний тип померлого (нордично-нагірний) також дозволяє віднести його до вихідців з Північної Європи. Можливо, що цей чоловік за життя знаходився в складі русько-варязької дружини, яка на рубежі двох віків (Х і XI) виришила з якихось причин з Південної Русі у район Лодзі і пізніше залишила там Лютомерський ґрунтовий могильник²⁸. Один з воїнів дорогою помер і був похований товаришами.

Набагато слабше простежуються зв'язки з іншими етнічними угрупованнями Східної Європи за даними, які маємо на південноруських могильниках. Можна говорити лише про те, що вплив канонів їх поховального ритуалу на звичаї частини населення, розглянутої в роботі території Русі, прослідковується в окремих місцевостях. Також можна говорити про могили окремих переселенців.

Зокрема на 10 волинських могильниках в ряді досліджених комплексів зафіксовано при зведенні курганного насили використання каміння. Дослідники західнобалтських поховальних пам'яток неодноразово відзначали, що для цих племен, які живуть поруч із східними слов'янами протягом довгого часу, було характерним використання каміння під час проведення поховального обряду. Тому можна згодитись з думкою, що якась частина з вищезгаданих волинських могил залишена дреговисько-ятвязьким населенням²⁹. На ряді могильників була зафіксована і східна орієнтація небіжчиків, що також є характерним для чоловічих захоронень балтів. Звичайно, що в цій контактній зоні і частина автохтонного населення за якихось причин могла перейняти окремі елементи обрядності сусідів-балтів. До могил цієї ж групи, очевидно, можна зарахувати і парні поховання жовнинського ґрунтового некрополя на Сулі, де померлі були покладені «валетом» (тобто орієнтовані головами в різних напрямках). Якраз у такий спосіб у Прибалтиці ховали представників різної статі.

Ще слабше прослідковуються поховальні старожитності фіно-угрів. У Києві до них можна віднести тільки два поховання (№№ 87 і 105 за М. К. Каргером). Захоронені тут були орієнтовані головами в південному і північному напрямах (весь ? мурома ?). В першому випадку в ногах небіжчика ще знаходилась дерев'яна скринька, як, наприклад, в одному із захоронень біля літописного Білоозера³⁰. Крім того, у 20-ти похованнях лівобережних могильників та Придніпров'я зафіксовано кістяки в сидячому стані і виявлено скроневі кільця біля ніг. Перший елемент був характерним для північного регіону Східної Європи, а другий зафіксовано на поволжських середньовічних некрополях³¹. Можливо, що переселенці з цих контактних зон з фіно-уграми перенесли на південь Русі звичаї, які спочатку виникли в цьому іноетнічному для слов'ян середовищі.

Всі вищерозглянуті матеріали вказують на інтенсивні етнічні процеси, що відбувалися у IX—XIII ст. на південноруських землях. Населення цього регіону Давньоруської держави, що включало також і певну кількість переселенців з різних територій, брало найактивнішу участь в консолідації давньоруської народності. Поступово представники інших етнічних груп населення (крім основної маси кочівників) були асимільовані автохтонами і не залишили сліду на етнічній карті більш пізніших часів.

Примітки

- ¹ Булкин В. А. Гнездовский могильник и курганные древности Смоленского Поднепровья: Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1973.— С. 6.
- ² Моця О. П. Феодалізація Чернігівської округи в Х ст. (за даними некрополів) // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 11—15.
- ³ Падин В. А. Материалы из раскопок Кветуньских курганов X—XIII вв.// СА.— 1958.— № 2.— С. 218—226; Он же. Кветуньский древнерусский могильник // СА.— 1876.— № 1.— С. 197—210.
- ⁴ Алексеева Т. И. Антропологічний склад населення древньоруських міст// Матеріали з антропології України.— 1969.— Вип. 4.— С. 74.
- ⁵ Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1958.— Т. 1.— С. 127—230.
- ⁶ Третьяков П. Н. Северные восточнославянские племена// МИА.— 1941.— № 6.— С. 37.
- ⁷ Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв.// САИ.— 1966.— Вып. Е1—24.— С. 12.
- ⁸ Кучера М. П. Змиеевые валы Среднего Поднепровья.— К., 1987.— С. 25.
- ⁹ Тимофеев Е. И. Население юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X—XIII вв.// СА.— 1961.— № 3.— С. 65.
- ¹⁰ Шинаков Е. А. Население междуречья Десны и Ворсклы в конце X — первой половины XIII века: Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1981.— С. 13.
- ¹¹ Моця О. П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів// Археологія.— 1979.— Вип. 30.— С. 27—36.
- ¹² Рерих Н. К К древностям Валдайским и Водским// ИАК.— 1901.— Вып. 1.— С. 67, 68; Седов В. В. Мальский курганно-жальнічний могильник близ Изборска// КСИА АН СССР.— 1976.— Вып. 146.— Рис. 1, 3.
- ¹³ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі// Археологія.— 1987.— Вип. 59.— С. 71.
- ¹⁴ Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Роси и его окрестностей// Земли Южной Руси в IX—XIV вв.— К., 1985.— С. 41, 48—56.
- ¹⁵ Русанова И. П. Вказ. праця.— С. 11.
- ¹⁶ Плетнєва С. А. Древности Черных Клобуков// САИ.— 1973.— Вып. Е1—19.— С. 28.
- ¹⁷ Плетнєва С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей.— М., 1982.— С. 63, 64.
- ¹⁸ Szumański W., Dabrowska E. Awarzy. Wegry.— Wroceaw i in. 1979.— S. 163.
- ¹⁹ Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— I тысячелетие н. э.— М., 1986.— С. 336; Hampel J. Altorhumer des fruhen Mittelalters in Ungari.— Braunschweig, 1905.— Т. 1.— С. 79.
- ²⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.— М., 1966.— С. 262.— Рис. 20.

- ²¹ Балинт Ч. Погребения с конями у венгров в IX—Xвв.// Проблемы археологии и древней истории угрев.— М., 1972.— С. 176—188.
- ²² Koperski A., Parczewski M. Das altungarische reitergrab von Przemyśl /Südostpolen// Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.— 1978.— Т. 30.— С. 214—230.
- ²³ Levicki T. Kabarowie (Kavarowie) na Rugi na Wegrech; w Polsce we wezesnym średniowieczu// Studia nad etnogenezą słowian i kulturą Europy wezesnośredniowiecznej.— Wrocław i in., 1988.— Т. 2.— С. 82.
- ²⁴ Орлов Р. С. Південноруський центр художньої металообробки Х ст.// Археологія.— 1983.— Вип. 44.— С. 43.
- ²⁵ Чаплович Д. Историческое развитие в области Восточных Карпат в конце I — начале II тыс. н. э.// Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н. э. — первой половине тыс. н. э. на Юго-Западе УССР и в сопредельных регионах (Тез. докл. II-й сессии всесоюзной школы-семинара).— Львов, 1988.— С. 53.
- ²⁶ Моця О. П. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі// Археологія.— 1990.— № 2.
- ²⁷ Ястржебский С., Мацейчик Е. Элементы вооружения восточного происхождения в составе погребального инвентаря польско-русских пограничных земель// Тезисы докладовпольской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии.— Варшава, 1985.— С. 238; Ciosek M. Mieczce Środkowoeuropejskie z X—XV w.— Warszawa, 1984.— S. 27.
- ²⁸ Яжджевский К. Элементы древнерусской культуры в центральной Польше// Древняя Русь и славяне.— К.: 1978.— С. 213—217.
- ²⁹ Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвилья// МИА.— 1970.— № 163.— С. 81.
- ³⁰ Ошибкина С. В. Могильник Пески в Вологодской области// КСИА АН СССР.— 1972.— Вып. 129.— С. 65—69.
- ³¹ Лесман Ю. М. О сидячих погребениях в древнерусских могильниках// КСИА АН СССР.— 1981.— Вып. 164.— С. 52—58; Рябинин Е. А. Костромское Поволжье в эпоху средневековья.— Л., 1986.— С. 82.

A. P. Moçya

ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОРУССКИХ ЗЕМЕЛЬ (по материалам погребальных памятников X—XIII вв.)

Исследование многочисленных захоронений древнерусского времени между Карпатами и Сиверским Донцом позволяет проследить состав населения в конкретных микрорегионах, где кроме автохтонного населения — потомков летописных волынян, хорватов, древлян, полян и северян — выявлены могилы кочевников, скандинавов, балтов и финно-угров. Во многих пунктах известны и погребения с иных восточнославянских территорий.

A. P. Motsya

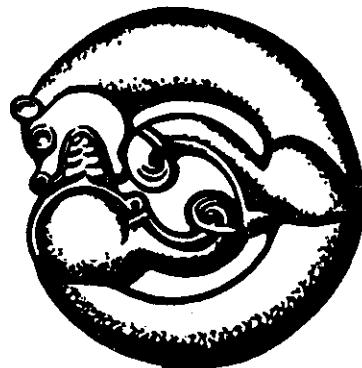
ETHNIC COMPOSITION OF POPULATION OF THE SOUTHERN RUSSIAN LANDS (by the Materials of the Funeral Monuments of the 10-th-13th Centuries)

Study of numerous burials of the ancient Rus time between Carpathian and the Northern Donets has permitted tracing a composition of the population in particular microregions where beside autochthonous population — descendants of the chronicles Volenyans, Croatians, Drevlians, Polyans and Severyans — there were detected the graves of nomads, Scandinavians, Baltics and Finnish-Hungarians.

Одержано 8.02.90

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПРИСВЯТА З ГОРОДИЩА БЕЛЯУС



Е. І. Соломоник

Публікація присвячена унікальній знахідці 1989 р.

В останні десятиріччя ведуться систематичні розкопки городищ і укріплень, розташованих вздовж західного узбережжя Криму, що входять до складу Херсонеської держави. Хоча серед них є такі великі поселення як Керкінітіда та Калос-Лімен, згадувані в Херсонеській присязі, там виявлені лише поодинокі знахідки грецьких лапідарних написів (всього вісім), в основному надгробні. З них один надгробок IV ст. до н. е. знайдено поблизу Беляуса при розкопках Кульчукського могильника¹, уламок другого напису IV—III ст. до н. е. з Беляуса містить рештки списка чоловічих імен².

Розкопочний сезон на Беляусі 1989 р. (начальник експедиції О. Д. Да-шевська) дав новий надпис, цього разу присвяту, що викликало особливу зацікавленість^{*}.

Плита з місцевого вапняку знайдена на південно-західній дільниці городища в скіфській будівлі I ст. до н. е., де вона була використана в кладці дверного прорізу стіни і куди, напевно, потрапила з грецьких шарів городища III-II ст. до н. е. Зберігається в Євпаторійському краєзнавчому музеї (Бел.—89/108). (Рис. 1)

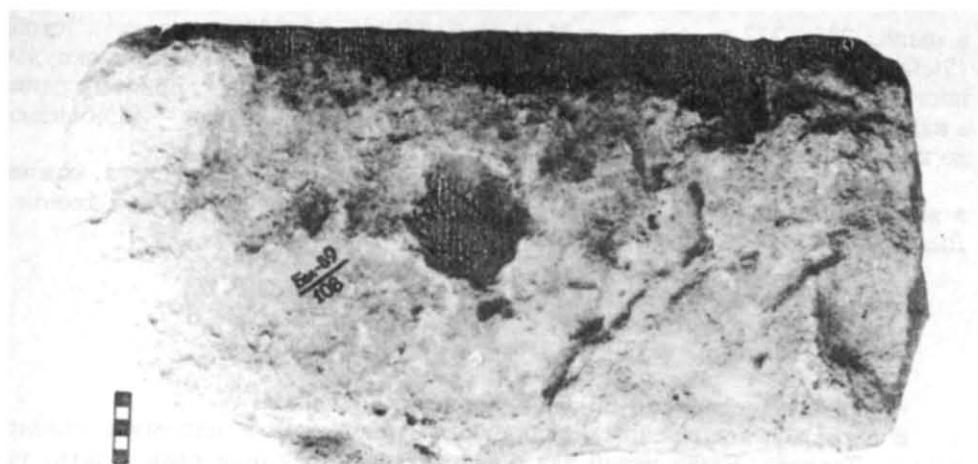
Поверхня плити грубо оброблена і сильно пошкоджена, але її край ясно простежуються. Ширина плити 29 см; розміри бічної сторони з написом: довжина близько 55, висота 14—16 см. На верхній площині, приблизно посередині, прямокутне заглиблення розміром 3,5 × 5 см при глибині 7 см. Якщо воно виконане одночасно з написом, то могло бути використане для кріплення за допомогою пірона кінцевої частини пам'ятника чи навіть статуй (рис. 2). На нижній стороні плити вибито чашовидне заглиблення діаметром 7,3 см, яке вказує на те, що її ще раз (раніше чи пізніше) використовували, найімовірніше, з культовою метою.

Грецький напис розміщено в три рядки. Кінець першого рядка повністю збитий, в інших пошкоджені лише окремі букви. Висота букв близько 2 см.

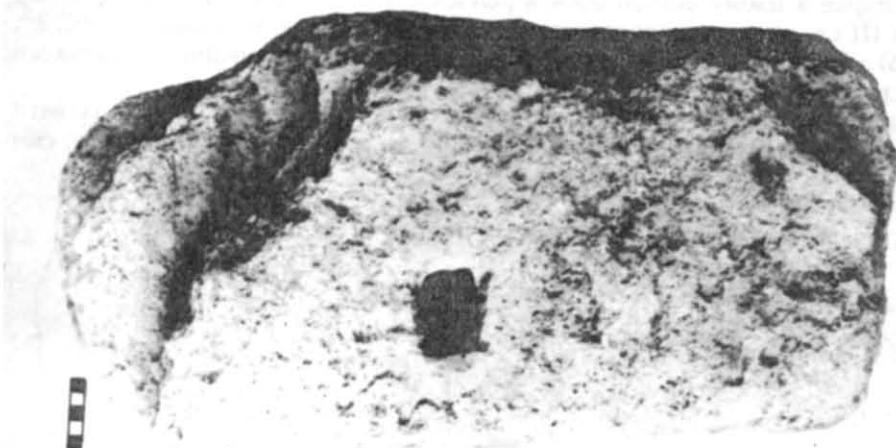
Для шрифта напису характерні такі форми букв: А і Δ близькі до рівностороннього трикутника, Е з укороченою середньою гастою, Ο і θ лише трохи менші решти букв, всередині θ поставлена крапка, Ν має праву вертикаль, що виходить вгорі за рядок, у Π вкорочена друга риска, Σ з розставленими бічними гастами, у Ω широко розведені ворітця, нарешті у Φ, окружність замінена трикутником (різчик не перетнув його вертикальною рискою, напевно, щоб не пошкодити всю букву). Кінці деяких букв прикрашені апексами (рис. 3).

Всі відзначенні особливості знаходять близькі аналогії в надписах Херсо-

* Висловлюю щиру подяку О. Д. Да-шевській за надану можливість опублікувати матеріали.



Нижня частина плити з чашеподібним заглибленим.



Верхня частина плити з прямокутним заглибленим.



Бічна сторона плити з написом.

неса та інших центрів і дозволяють впевнено датувати нову знахідку III ст. до н. е.

Схожий шрифт зустрічається в Херсонесі (ІПЕ, I², 344, 401, 418 та ін.)

в написі 281—277 р. до н. е. з Месамбрії (IGB. I, № 307), в написах Істрії (Stefan., 1971. Тав. IV) та ін. Рідкісну форму Ф з трикутником замість окружності ми виявили в курсі грецької епіграфіки В. Ларфельда³, причому один з надписів він відніс до першої половини II ст. до н. е., а другий — приблизно до кінця IV ст. до н. е.

Надпис складений за короткою формулою присвяті має три слова, кожне з яких займає окремий рядок, — ім'я дедиканта, його патронімік і теонім. Дієслово мається на увазі.

Θεοδω[ρος]
Ἐπιφανειος
Ἐκατα[ι].

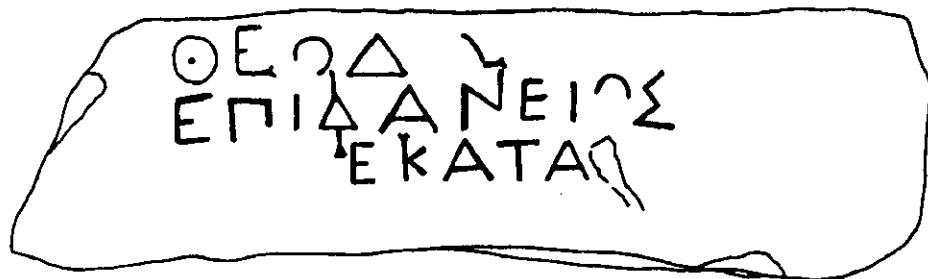
ΘΕΟΔΩΡΟΣ
ΕΠΙΦΑΝΕΙΟΣ
ΕΚΑΤΑ[Ι]

Переклад: Теодор, син Епіфана, (присвятив) Гекаті.

В першому, доповненному, рядку могло також стояти відповідне жіноче ім'я — Теодора. Якщо перші два рядки починаються біля краю плити, то останній дуже відступає — явно для виділення імені божества. Схожий прийом спостерігається на вівтарі з Херсонеса IV ст. до н. е., присвяченому богині Діві (IPE, I², № 409).

Ім'я Теодор — поширене, відоме і в містах Північного Причорномор'я. Ім'я Епіфан в цьому регіоні досить рідкісне, але є в одному херсонеському написі III ст. до н. е. з аналогічним утворенням родового відмінка (IPE, I², № 495). Форма ЕКАТА (замість ЕКАТН) вказує на вживання дорійського діалекту. (Рис. 4).

Присвяти Гекаті зустрічаються порівняно рідко. В Криму можна назвати лише один мармуровий вівтар з Керчі III ст. до н. е. з написом: «Батілл, син



Прорисовка напису.

Деркія, (присвятив) Гекаті, володарці Спарті» (КБН, № 22). На думку коментаторів, Батілл, очевидно, прибув до Криму із Спарті і тому присвятив вівтар богині, котра шанувалась на його батьківщині. До цього слід додати графіто ЕКАТА на дні чорнолакової чашки з Керчі IV ст. до н. е.⁴ Згідно звіту К. Р. Бегичева за 1846—1850 рр., що зберігається в архіві Ермітажу, на північному схилі гори Мітрідат він виявив нішу в скелі з опорним стовпом і прилаштуванням для накриття, всередині якої була знайдена мармурова трьохстороння колонка з трьома жіночими голівками. Мабуть, там було святилище Гекаті елліністичного часу⁵. Крім того, біля римської фортеці Харакс у святилищі II—III ст. н. е. серед вотивних плиток, присвячених різним богам (фракійському вершнику, Діонісу, Митрі, Гермесу), виявилась і маленька плитка з рельєфним зображенням Гекаті із смолоскипами в руках⁶.

На території Західного Причорномор'я знайдено кілька рельєфів і написів, присвячених Гекаті, однак всі вони належать до римського часу. Наведемо їх перелік за публікацією Г. Михайлова:

1. Мармурова плита з Одесса (IGB. I, № 89). Богиня названа «внемлюшою» (ΕΠΗΝΚΟΟΣ) і зображена з дитиною на руках та собакою.
2. Мармурова плита, знайдена біля Месамбрії (IGB. I, № 345) з рельєфом

і віршованою епітафією, в якій Геката наділена гомерівськими епітетами: «безсмертна і нестарюча».

3. Мармурова плита з Одеса, датована II—I ст. до н. е., тобто дещо раніше решти (IGB. I. № 88 bis). Геката зображена з сагайдаком за плечима, патерою і двома смолоскипами в руках; поряд юнак і собака. В написі замість імені богині поставлена лише її епіклеза — світлоносна (ΦΩΣΦΟΡΟΣ).

4. Мармурова плита з околиці Філіппополя (IGB. III, 1, № 952). Присвята богині супроводжується зображенням трьохголової Гекати і двох вівтарів по боках.

5. Мармурова плита з аналогічним зображенням богині і написом: «Север за себе і своїх» (IGB. III, 2, № 1640).

Ці надписи та рельєфи містять цікаві епітети богині і зображення її атрибутів.

Окрім присвят сліди культу Гекати в містах Причорномор'я простежуються за теофорними іменами: Гекатей, Гекатонім, Гекатодор та ін., які трапляються в Мілеті, Абідосі, Синопі⁷, на Боспорі (КБН. Указатель.— С. 865), в Ольвії (ІРЕ, I², № 160, 201, 337; Надписи Ольвии.— 1968.— № 1) і у ряді міст західного Понта: Одесі, Месамбрії, Аполонії (IGB. I. Указатель). Більшість зазначених надписів належить до класичного та елліністичного часу.

У материковій Греції і містах на узбережжі Малої Азії культ Гекати був відомим з архаїчного часу. Багато дослідників виводять його походження з Карії, де в Лагині знаходилось знамените святилище богині, яке, за словами Страбона (XIV, 25), принаджувало стовпіща народу на щорічні урочистості.

В архаїчному святилищі Аполлона Дельфінія в Мілеті один з круглих вівтарів був присвячений Гекаті⁸. З її культом також пов'язаний релігійний закон корпорації мольпів у Мілеті, започаткований у V ст. до н. е.⁹ У загальнокіонійському храмі Артеміди в Ефесі позаду святилища стояла мармурова статуя Гекати¹⁰.

Зв'язок міст Малої Азії з Північним Причорномор'ям і особливо роль Мілета у виводі туди колоній могли сприяти проникненню культу Гекати в Ольвію і на Боспор, а судячи за новою знахідкою,— і в Західній Крим. Нещодавні розкопки Керкінітіди підтвердили її юнійську походження і дали, зокрема, два графіті V ст. до н. е., присвячені Артеміді Ефеській.

Особливо відомим був храм Гекати на острові Егині. За повідомленням Павсанія (II, 30, 2), егіняни найбільш шанують цю богиню, щорічно здійснюючи тайства на її честь, встановлені нібито фракійцем Орфеєм; у цьому храмі знаходиться її дерев'яна статуя роботи Мірана. Тут же Павсаній додає, що скульптор Алкамен, здається, першим зобразив трилику Гекату, яка стоїть в Афінах біля храму Безкрилої Ніки і названа Епіпіргідія (захисниця фортеці).

Зазначимо, що Алкамену — учневі Фідія, крім Гекати, належать статуї Афродіти, Діоніса, Асклепія і Геракла, які стояли в Афінах, Фівах, Мантинеї і Навпакті¹¹. Зображення Гекати із смолоскипами в руках трапляється також на грецьких червонофігурних вазах.

Цікаво, що міфологічна генеалогія пов'язує Гекату з Кримом, його топонімами і етнонімами. За оповіданням Діодора (IV, 45) і ряду авторів, у бога сонця Геліоса було два сина: Еет і Перс. Еет став царем в Колхіді, а Перс — в Тавриці. Дочка Перса Геката убила батька і спадкувала його владу. Вона збудувала там храм Артеміді, де вбивали прибулих іноземців. Дочка Гекати Кірка стала дружиною царя сарматів (або скіфів) і також вбила чоловіка, а сама стала правити.

Культ Гекати тісно переплітається з культами Артеміди і Ахілла, а Гесіод та інші автори ідентифікують її з Іфігенією. Поселившись на Левці, Ахілл, за найдавнішою версією, одружився з Еленою, а за іншими — з Іфігенією, Гекатою чи Медеєю¹².

Культ Ахілла був особливо поширеним в Ольвії та її окрузі, у святилищі ж на Кінбурнській косі відзначається зв'язок Ахілла з Гекатою¹³. Географ Птолемей (III, 5) називає після гирла Борисфена і Гіпаніса гай Гекати (що, за вказівкою Страбона VII, 3, 19, також був присвячений Ахіллу), Ахіллів біг і Прекрасну гавань.

У Херсонесі, який близько середини IV ст. до н. е. підкорив собі

територію західного Криму, поки що не знайдено присвят, статуй чи рельєфів із зображенням Гекати. Однак Артеміда — Іфігенія — Діва були досить шанованими в Херсонесі, а відома трагедія Евріпіда міцно пов'язала цих богинь з Таврикою. Це підтвердили і знахідки присвячених їм графіті на чернолакових посудинах, до яких додалось кілька присвят Ахіллу¹⁴.

До цього можна додати два піраміdalних глиняних грузила з Херсонеса, на яких з допомогою гемми відтиснуто зображення богині в довгому хітоні з смолоскипами в руках (інв. 30816 і 11/36593). Судячи з усіх відомих аналогій (в тому числі і наведених вище), це була Артеміда Сотейра, що злилась з Гекатою. Схожі атрибути (собака, смолоскипи, горит) і спільній іконографічний тип обох богинь спричинили появу схожих легенд про їх чудотворність. У Мегарах Артеміду Сотейру вважали захисницею від солдат Мардонія і наприкінці III — початку II ст. до н. е. встановили особливе свято на її честь. Подібна історія розповідає про чудо Гекати у Візантії у зв'язку з походом туди Філіпа Македонського¹⁵.

Міфи про Гекату переплітаються також через колхідського царя Еета і Медею (за одним варіантом Медея — дочка Еета, за іншим — Гекати) з Кавказом. Аполлоній Родоський в «Аргонавтиці» (III ст. до н. е.) описує як Медея пішла в храм Гекати, щоб передати Ясону чарівну мазь для здобуття золотого руна, і як грізна богиня сама явилася Ясону. Її обивали страшні дракони, в храмі сяяли смолоскипи, а підземні пси страшенно гавкали.

На завершення ще раз підкреслимо, що коло міфологічних уявлень, до якого входить Геката, безсумнівно пов'язане з давньою Таврикою. Саме тому нова унікальна знахідка з Беляуса закономірно вписується в історію її культово-релігійного життя. Важко сказати, які риси Гекати особливо шанували в Беляусі. Адже вона була мисливицею і покровителькою тварин, як Артеміда, чаклункою і винахідницею зілля, як Медея, тісно пов'язана з підземним хтонічним світом; нарешті цілком можливо, що жителям кримської фортеці, що протистояли оточуючому її варварському світу, найбільш близькою була афінська Геката — захисниця фортеці.

Примітки.

- ¹ Голенцов А. С., Дащевская О. Д. Надгробие воина с херсонесской хоры // ВДИ.— 1981.— № 2.— С. 109—114.
² Соломоник Э. И. Граффити с горы Херсонеса.— К., 1984.— С. 7.
³ Larfeld W. Griechische Epigraphik.— Münch., 1914.— S. 273.
⁴ Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья.— М.— Л., 1953.— 150 с.— № 1797.
⁵ Блаватский В. Д. Материалы по истории Пантикеапея // МИА.— 1951.— № 19.— С. 22, 37.
⁶ Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 57, 221.— Табл. 123, 4.
⁷ Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien.— Frankfurt am Main; New York, 1988.— S. 173—175.
⁸ Кобылина М. М. Милет.— М., 1965.— С. 78;— Рис. 23, 2.
⁹ Sauer H. Nekate // Der Kleine Pauly.— 1979.— В. 2.— S. 982.
¹⁰ Кобылина М. М. Указ. соч.— С. 81.
¹¹ Rumpf A. Alkamenos // Der Kleine Pauly.— 1979.— В. 1.— S. 259.
Чубова А. П., Конькова Г. И., Давыдова Л. И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы.— Л., 1986. ф С. 111, № 35.
¹² Толстой И. И. Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте.— Пр., 1918.— С. 14.; Лейпунська Н. О. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія.— 1970.— Вип. 23.— С. 63.
¹³ Лейпунська Н. О. Вказ. праця.— С. 64.
¹⁴ Соломоник Э. И. Некоторые группы граффити из античного Херсонеса // ВДИ.— 1976.— № 3.— С. 136.
¹⁵ Siebert G. Artemis Soteira a Delos // BCH.— 1966.— N 90.— P. 447—459.

Э. И. Соломоник

ПОСВЯТИТЕЛЬНАЯ НАДПИСЬ ИЗ ГОРОДИЩА БЕЛЯУС

Публікація посвящена унікальної знахідці 1989 р.— посвітительній надписі богині Гекате із городища Беляус. Плита, обнаруженна в скіфській постройці I в. н. э., видимо, попала із греческих слоев городища. По характерним особливостям уверенно датується III в. до н. э.

INSCRIPTION FROM SETTLEMENT BELYAUS

The paper deals with a unique finding of 1989 — the inscription to the goddess Hecate from the settlement Belyaus. The plate found in the Scythian construction of the 1st century AC had appeared there apparently from the Greek layers of the settlement. It is reliably dated to the 3d century BC by its peculiarities.

Одержано 25.03.91

**СВІТЛОГЛІНЯНІ АМФОРИ З РИФЛЕННЯМ
ТИПУ НАБІГАЮЧОЇ ХВИЛІ
(IV—VII ст. н. е.)**

А. В. Сазанов

В статті розглядається один з найважливіших класів ранньовізантійської керамічної тарі.

Світлоглиняні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі (рис. 1) (один з класів керамічної тарі ранньовізантійського часу) виготовлялися з жовтувато-коричневої дрібнопористої глини із включенням залізистих мінералів, піроксену, карбонатів, дрібного піску.

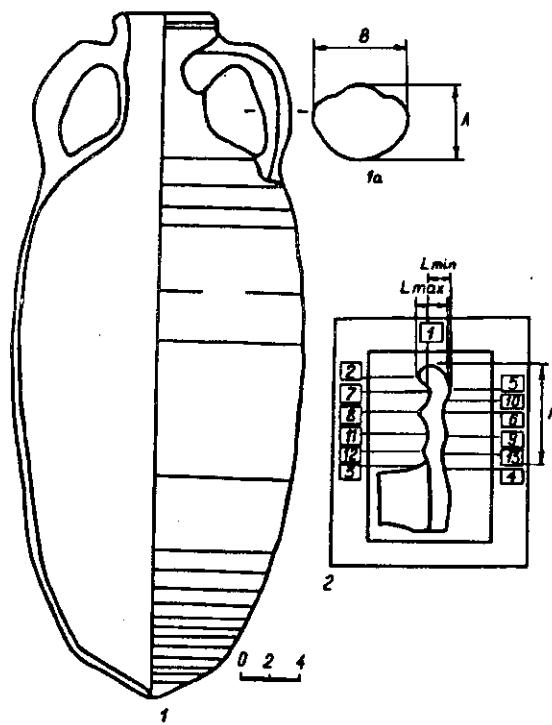


Рис. 1. 1 — амфора з Іллічівки третьої четверті VI ст. н. е.; 1а — профілоповання ручки з даними для коефіцієнта товщини; 2 — морфологічні точки та заміри вінця.

Крім того — в Херсонесі та поселеннях Південно-Західного Криму, Цибліліумі, Археополісі, Драндському храмі, Цандрипішській базиліці,

© А. В. САЗАНОВ, 1992

Ці амфори належать до типу 9 (за А. Л. Якобсоном), типів VIII, IX, X (за херсонеською класифікацією), типу II.I (за Б. Бётгером), типу VIII (за К. Скорпаном), типу 7 (за Г. Кузмановим, 1973 р.) або типу XIV (за його ж класифікацією цебельдинських амфор Ю. М. Воронова), типу ВІІ (за С. Строугалом)¹. А. Л. Якобсон, Г. Кузманов, К. Скорпан та А. Радулеску відносили їх до кінця IV — початку V — VII ст. н. е., автори херсонеської класифікації та В. Кутайсов — до VI—VII ст. н. е., Б. Бётгер — до IV—VI ст. н. е., І. Т. Круглікова — до IV ст. н. е.²

Ареал амфор досить широкий. На території Боспору їх знаходили у Мірмекії, Тіріаті, Фанагорії, Кітей, Іллічівці, Генеральському городищі, на мисі Зюк, поселенні «Зелений Мис», Гермонасі.

Пітіунті, на інших пам'ятках Причорномор'я: Ятрусі, Варні, Проватоні, Істрії, Тропеумі, Трояні, Созополі, Анхіалі, Каліакрії, Сучідаві, Афінах, Язі-Ада, Карапово, Александриї, Карфагені, Калабші-Південній, Кіфері, Балчиці³.

В румунській історіографії висловлювалася думка про їх виробництво в районі Ольтіни (тут знайдено залишки печей, де, як вважають, обпалювалися ці амфори)⁴.

Розглядувані амфори, як великий клас, потребують детальної морфологічної проробки і, звичайно, датування, враховуючи типологію.

В основі пропонованої типології лежать якісні й кількісні ознаки, що характеризують профілювання вінець, ручок, денець, а також рифлення^{*}.

Вінця.

Для чіткішої порівнянності при типології вінець використовувалась система морфологічних точок — якісних ознак, розроблена Ж.-К. Гарденом і застосована І. С. Каменецьким⁵.

На вінцах виділено такі основні морфологічні точки: 1 — верхній край вінець; 2 — зовнішній край вінець, що максимально виступає, розташований нижче точки 1; 3 — нижній зовнішній край вінець; 4 — нижній внутрішній край вінець. Додаткові: 5 — внутрішня верхня частина вінець, що виступає, розташована нижче точки 1; 6 — западина першого ребра по внутрішній частині; 7 — місце максимального звуження вінець по зовнішній частині нижче точки 2; 8 — зовнішній виступ, що відповідає западині по внутрішній частині між першим та другим ребром; 10 — перехід з точки 5 до точки 6; 11 — друга западина між першим та другим ребром по зовнішній частині вінець; 12 — зовнішній виступ другого ребра; 13 — друга западина по внутрішній частині, що відповідає виступу другого ребра по зовнішній (рис. 1, 2).

Крім якісних ознак використовувалися кількісні — за мінімальним та максимальним коефіцієнтами витягнутості вінець ($V_{(k)min}$; $V_{(k)max}$, представлені відношеннями $\frac{Z_{min}}{H}$; $\frac{Z_{max}}{H}$, де $Z_{min(max)}$ — мінімальна чи максимальна товщина вінець, H — висота (рис. 1, 2).

Одержані в результаті розрахунків значення коефіцієнтів об'єднано в інтервальні групи: мінімальний коефіцієнт витягнутості ($V_{(k)min}$): $0,3 \leq V_{(k)min} < 0,67$ — 1-а група; $0,77 \leq V_{(k)min} \leq 1,8$ — 2-а група; максимальний ($V_{(k)max}$): $V_{(k)max} \leq 0,17$ — 1-а група, $0,25 \leq V_{(k)max} < 0,44$ — 2-а група, $0,54 \leq V_{(k)max} < 0,83$ — 3-я група.

У підсумку при врахуванні якісних та кількісних ознак визначилися типи вінець (рис. 2)^{**}.

Тип I. Характерні точки: 1, 2, 3, 4, 5. Максимальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 2-ї групи. Перехід з точки 2 у точку 3 є варіантоутворюючим. Якщо перехід має характер опуклого валика, то маємо варіант 1; якщо увігнутий, то варіант 2; якщо прямої нахиленої лінії, то варіант 3.

Вінця варіанту 1 датуються другою—третью чвертью VI ст. н. е.⁶, варіанту 2 — останньою третиною IV — першою половиною VII ст. н. е.⁷, варіанту 3 — першою половиною V — третьою чвертью VI ст. н. е.⁸.

Тип II. Характерні точки: 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, тобто тип можна кваліфікувати як тип ребруватого вінця. Максимальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 1-ї та 2-ї груп. Варіантоутворючі ознаки: положен-

^{*} Автор глибоко вдячний Е. Я. Ніколаєві за надану змогу використати неопубліковані матеріали Іллічівського городища.

^{**} Вузькі дати за хронологічними періодами (А-Д). Датування проводилося за надійно датованими закритими комплексами Північного Причорномор'я та Середземномор'я, що відбито у відповідних посиланнях після кожного типу або варіantu. Якщо комплекси не публікувалися, але автор бачив їх і працював з ними, то дається посилання на номер шару, ланки, рік розкопок (в разі необхідності), назва пам'ятки та датування.

ня точки 7, характер верхньої площини вінець, значення мінімального коефіцієнта витягнутості. Виділено три варіанти у межах даного типу.

Вінця									
Type	I			II			III		IV
Група	1	2	3	1	2	3			
ам ІІ- 1½ Четверт Д									
3½ Четверт Г									
2½ Четверт В									
1½ Четверт Б									
3½ ІІ- Четверт А									

Рис. 2. Типологія вінців за хронологічними етапами (А-Д).

Варіант 1. Верхня площаина горизонтальна, точка 7 знаходитьться у верхній частині вінців, мінімальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 2-ї групи. Датується першою половиною V — третьою чвертью VI ст. н. е.⁹

Варіант 2. Верхня площаина у вигляді валика, а не горизонтальна, як у варіанті 1, мінімальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 1-ї та 2-ї груп. Датується останньою третиною IV — першою половиною VII ст. н. е.¹⁰

Варіант 3. Верхня площаина у вигляді валика, коефіцієнт витягнутості (малий) набуває значення 2-ї та 3-ї груп. На відміну від варіанту 2 перехід від точки 2 до точки 8 має характер не увігнутої дуги, а врізки. Датується першою половиною V — другою чвертью VI ст. н. е.¹¹

Тип III. Вінця у вигляді валика — існують точки: 1, 2, 3, 4, 5. Точка 2 знаходитьться у середній частині вінців. Максимальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 2-ї групи, перехід з точки 3 у точку 1 відрізняється від типу I. Датується першою половиною V — першою половиною VII ст. н. е.¹²

Тип IV. Характерні трикутні у розрізі вінця з нахиленим верхнім майданчиком, точки 1, 3, 4, 5. Максимальний коефіцієнт витягнутості набуває значення 2-ї групи. Датується першою половиною V — першою половиною VII ст. н. е.¹³

Ручки.

В основу типології покладено якісні ознаки, пов'язані з профілюванням верхньої площини ручки, та кількісні, представлені коефіцієнтами товщини ручки ($P_{(k)}$ [k]), який характеризує відношення товщини ручки (A) до її ширини (B) (рис. 1 a)¹⁴.

Отримано сім інтервалних груп значень даного коефіцієнта:

$P_{(k)} \geq 0,98$ — 1-а група; $0,86 \leq P_{(k)} \leq 0,95$ — 2-а група;

$0,80 \leq P_{(k)} \leq 0,85$ — 3-я група; $0,75 \leq P_{(k)} \leq 0,79$ — 4-а група;

$0,68 \leq P_{(k)} \leq 0,74$ — 5-а група; $0,58 \leq P_{(k)} \leq 0,67$ — 6-а група;

$P_{(k)} \leq 0,57$ — 7-а група.

В окремих випадках зустрічаються ручки із симетричним профілюванням, виділені нами у вигляді А та Б (рис. 3, 4, типи V, VI). У підсумку виділено дев'ять типів ручок (рис. 3, 4).

Тип	Ручки					
	I	II	III	IV	V	VI
кін. ІІ - 1½ Устнє. Д						
3¼ Устнє. Г						
2½ Устнє. В						
1½ Устнє. Б						
3½ ІІ - п Устнє. А						

Рис. 3. Типологія ручок (типи I—V).

Тип I. Ручка профільована єдиним валиком, розташованим приблизно посередині ручки. Коефіцієнт товщини набуває значення 1-ї групи. Датується першою половиною V — першою половиною VII ст. н. е.¹⁵

Тип II. Верхня площа профільована виймкою так, що краї ручки становлять нібіто два валики. Коефіцієнт товщини набуває значення 1-ї групи. Датується останньою третиною IV — першою половиною VI ст. н. е.¹⁶

Тип	Ручки					
	ІІ	ІІІ	ІІІІ	ІІІІІ	ІІІІІІ	ІІІІІІІ
кін. ІІ - 1½ Устнє. Д						
3¼ Устнє. Г						
2½ Устнє. В						
1½ Устнє. Б						
3½ ІІ - п Устнє. А						

Рис. 4. Типологія ручок (типи VI—IX).

Тип III. Ручка профільована двома зсунутими від центру валиками. Коефіцієнт набуває значення 3-ї, 6-ї та 7-ї груп. Датується першою половиною V — першою половиною VII ст. н. е.¹⁷ Тенденція у морфології — поступовий зсув профілювання до краю ручки.

Тип IV. Ручка витягнута в ширину, профільована єдиним валиком. Коефіцієнт набуває значення 6-ї та 7-ї груп. Датується другою чвертю VI — першою половиною VII ст. н. е.¹⁸

Тип V. Ручка профільована трьома валиками, розташованими приступчими. Коефіцієнт набуває значення 5-ї та 6-ї груп. Вирізняються звичайні (А) й симетричні (Б). Датується другою чвертю VI — першою половиною VII ст. н. е.¹⁹

Тип VI. Ручка профільована двома валиками, розташованими приступчими (рис. 4). Коефіцієнт набуває значення 5-ї групи. Тип належить до першої половини V — третьої чверті VI ст. н. е.²⁰

Тип VII. Ручка профільована двома загостреними гребенями, асиметрично розташованими. Коефіцієнт набуває значення 2 та 5-ї груп. Тип датується першою половиною V — другою чвертю VI ст. н. е.²¹

Тип VIII. Ручки профільовані єдиним валиком, ледь увігнутим в центрі. Коефіцієнт набуває значення 3, 4, 5 груп. Тип датується другою — третьою чвертю VI ст. н. е.²²

Тип IX. Овальна у розрізі ручка. Коефіцієнт набуває значення 2 та 6 груп. Дата типу — перша половина V — перша половина VII ст. н. е.²³

Денця (рис. 5).

Виділено їх три типи:

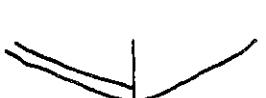
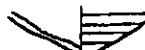
		Денця		
Дато	Тип	I	II	III
кін. V — 1/2 ст. н. е.	Д		↑	
3 1/4 ст. н. е.	Г			
2 1/4 ст. н. е.	В			
1 1/2 ст. н. е.	Б			

Рис. 5. Типологія денець.

Тип I. Характерний «гудзик» на дні. Датується першою половиною V — третьою чвертю VI ст. н. е.²⁴

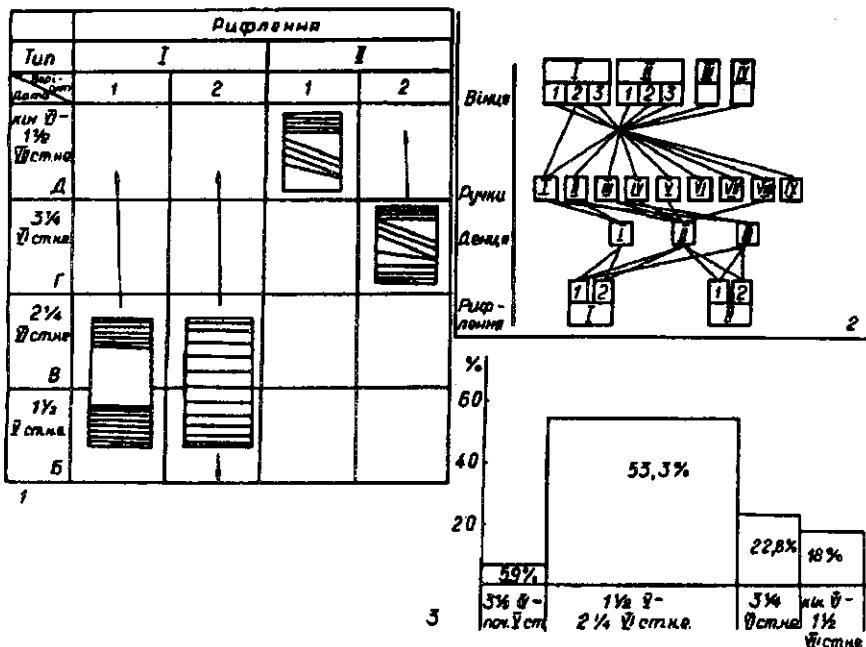
Тип II. Плоскі амфори з дном, що плавно звужується. Датується від середини V — другої чверті VI ст. н. е. до першої половини VII ст. н. е.²⁵

Тип III. Денце у розрізі має підтрикутну форму. Датується другою чвертю VI — першою половиною VII ст. н. е.²⁶

Рифлення (рис. 6, 1).

Як вже було сказано, сама група амфор отримала назву через характер рифлення корпуса²⁷. Смуги нерівномірного рифлення створили враження набігаючої хвилі. В основі типології рифлення лежить характер смуг, що його створюють.

Тип I. Рифлення у вигляді нерівномірно розташованих поздовжніх паралельних смуг. У його рамках — два варіанти: 1 — з виділеною великою зоною, 2 — у вигляді власне набігаючої хвилі — відстань між смугами зростає



За комплексами датується другою — третьою чвертями VI ст. н. е. (Ятрус, Тірітака) ³⁶.

Тип VII. Вінця типу II варіантів 2 або 3, ручка типу VI або VII. За комплексами Ятруса та Циблліума датується першою половиною V — другою чвертью VI ст. н. е. ³⁷

Тип VIII. Вінця типу II варіанта 3 або типу III, ручка типу VIII, денця типу II, рифлення типу I варіанта 1. Датується за комплексами другою — третьою чвертями VI ст. н. е. (Тірітака, Ятрус, Херсонес) ³⁸.

Тип IX. Вінця типу I варіанта 2 або типу II варіанта 3, ручка типу IX. Тип поки що неповний. За комплексами датується другою чвертью VI — першою половиною VII ст. н. е. (Циблліум, Кіфера) ³⁹.

Тип X. Вінця типу IV, денця типу I, рифлення — типу I варіанта 2. Тип поки що неповний. Датується за комплексами першою половиною V — першою половиною VI ст. н. е. (Калабша-Півд., Тирново) ⁴⁰.

На розглядуваних амфорах, особливо у другій — третій чверті VI ст. н. е., часті ділінти. Їх розшифрування поки що дискусійне. Добре читається християнська символіка: хрести з абревіатурами, а також окремі міри, цифри, імена. Аналіз палеографії ділінти на амфорах з Єгипту й Нубії виявив єгипетські імена. Але зроблений на цій підставі висновок про належність амфор до єгипетського виробництва не витримує критики через характер глини ⁴¹.

Аналіз циклу розглянутих амфор показує, що, з'являючись у комплексах останньої третини IV — початку V ст. н. е., їх кількість сягає апогею у другій чверті VI ст. н. е., далі, у третій чверті VI — першій половині VII ст. н. е., поступово зменшується. Характер циклу, показаний на гістограмі, можна пояснити таким чином (рис. 6, 3).

Світлоглиняні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі виготовлялися в період останньої третини IV — другої — третьої чверті VI ст. н. е., в період кінця VI — першої половини VII ст. н. е. вони бісідають у комплексах, хоча їх виробництво припиняється. Це свого роду «хвіст» даного класу амфор. Аналіз циклу дозволяє припустити закінчення існування цих амфор навіть у межах другої половини VII ст. н. е., однак у той час вони вже не датують комплекси.

Примітки

¹ Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 13, 14.— Рис. 2, 6; Антонова И. А. и др. Средневековые амфоры Херсонеса // АДСП.— 1971.— Вып. 7.— С. 86, 87.— Рис. 9—11; Хотелашивили М. К., Якобсон А. Л. Византийский храм в с. Дранда (Абхазия) // ВВ.— 1984.— Т. 45.— С. 197, 198.— Рис. 2, 7; Кузманов Г. Ранновизантийская керамика от Тракия и Дакии (IV— нач. VII вв.).— София, 1985.— С. 18.— Табл. 8—9, 33; Воронов Ю. Н., Багажба О. Х. Материалы по археологии Цебельды.— Тбилиси, 1985.— С. 71; Böttger B. Die gefasskeramik aus dem Kastell Jatrus // Jatrus-Krivina Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche siedlung an der unteren Donau.— Berlin, 1982.— S. 45—47.— Bd. 2.— Taf. 22; Scorpan C. Contribution a la connaissance de certain types ceramiques romano-byzantins (IV—VI siecles) dans L'espace Istro-Pontique // Dacia.— 1977.— XXI.— P. 277—278, fig. 12, 1—3; Strouhal E. Wadi Qitna and Kalabsha-South: Late Roman-Early Byzantine Tumuli Cemeteries in Egyptian Nubia.— Prague, 1984.— Р. 154—156.

² Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 13, 14; Антонова И. А. и др. Указ. соч.— С. 86, 87; Кузманов Г. Указ. соч.— С. 18.— Табл. 33; Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм Херсонеса // СА.— 1982.— № 1.— С. 162; Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— Рис. 38, 3; Scorpan C. Contribution a la connaissance...— Р. 277—278; Böttger B. Die Gefasskeramik...— S. 45—47; Radulescu A. Amfore romane si romano-bizantine din Scythia Minor // Pontica.— 1976.— IX.— Р. 109.

³ Böttger B. Die keramikfunde aus dem Kastell Jatrus und ihr entwicklungsgeschichtlicher Zusammenhang mit der spätantiken Keramik der Balkanlandes // KLIO.— 1967.— N 48.— S. 267; Scorpan C. Contribution a la connaissance...— Fig. 12, 1, 3; Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 14; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— Рис. 150, 1; Сокольский Н. И. Ильичевское городище // СА.— 1966.— № 4.— С. 132.— Рис. 5, 3; Масленников А. А., Чевелёв О. Д. Разведочные раскопки на городище Генеральское // КСИА АН СССР.— 1985.— № 182.— Рис. 4, 3—6; Воронов Ю. Н., Багажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 23—25; Бердзенишвили К. В., Путурдзэ Р. В. Пицундские амфоры // Великий Питиунт.— Тбилиси, 1977.— Т. 2.— С. 272.— Рис. 61; Хотелашивили М. К., Якобсон А. Л. Указ. соч.— Рис. 2, 7; Хрушкова Л. Г. Цандрипш: Материалы по раннехристианскому строительству в Абхазии.— Сухуми, 1985.— Рис. VIII, 2; Леквинадзе В. А., Хведелидзе Л. И. Массовые археологические находки из раскопок Археополиса — Нокалакеви // Нокалакеви — Археополис:

Археологические раскопки. 1973—1977.— Тбилиси, 1981.— Т. 1.— С. 131, 132; Кузманов Г. Указ. соч.— Табл. 8, 9; Борисов Б. Ранновизантийски амфори (IV—VI вв.) от Сливенски окръг // Археология.— 1985.— № 1.— Рис. 2 б, 1 ж; *Histria. Les thermes romains*.— Bucurest, 1982.— V. VI, pl. 18, 63, pl. 15, phase III N 2; *Tropaeum Traiani. Cetatea*.— Bucurest, 1979.— V. I.— Fig. 161, 3.3, fig. 167, 3.1, 3.5; *Robinson H. S. The Pottery of the Roman Period: Chronology // The Athenian Agora*.— Princeton, 1959.— V. V.— Р. 115, M 333; *Bass G. F. Underwater Excavations at Yassi Ada: a Byzantine Shipwreck // Archäologischer Anzeiger*.— 1962.— Heft 3.— Fig. 6 b.— Р. 355; *Kythera. Excavations and Studies Conducted by the University of Pennsylvania Museum and the British School at Athens*.— London, 1972.— Fig. 52, 47; *Strouhal E. Wadi Qitna and Kalabsha-South... Fig. 124*.— Р. 776, 154—156; *Excavations at Carthage: The British Mission*.— Sheffield, 1984.— Vol. I. part 2; *Fulford M. G., Peacock D. P. S. The Pottery and Other Ceramic Objects from the Site*.— Fig. 34, I—2.— Р. 119.

⁴ *Irimia M. Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramica de la Oltina (jud. Constanța) // Pontic*.— Constanța, 1968.— V. I.— Р. 388.— Fig. 14.

⁵ *Gardin J.-C. Gode pour l'analyse des formes de poteries*.— Paris, 1976.— Р. 78; Каменецкий И. С. Учение о точках и описание сосудов // Древности Кубани.— Краснодар, 1987.— С. 7—9.

⁶ *Tipitaka*, ланка XXV, будівля 2 — комплекс другої чверті VI ст. н. е., шар 6, та ж ланка, комплекс третьої чверті VI ст. н. е.

⁷ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22, N 137, 260; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 7; *Tipitaka*, комплекс будівлі 1 на ланці XXV — друга чверть VI ст. н. е.; Іллічівка, розкопки 1977 р., буд. XI.

⁸ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22, N 266; Зенонів Херсонес, кв. 12/1; *Tropaeum Traiani*, fig. 167, 3.3. Автор вдячний А. І. Романчук за ознайомлення з матеріалами 1986 р.

⁹ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 23, 9.

¹⁰ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 23, 2—7; Іллічівка 1975 р., розк. «Г» — з горілого шару біля борту; *Tropaeum Traiani*.— Fig. 167, 3, 5; Fig. 168, 3, 6; *Kythera. Excavations and Studies...*— Fig. 52, 47; *Histria. Les thermes romains*.

¹¹ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; *Tipitaka*, ланка XXI, б. 2; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 1.

¹² Борисов Б. Ранновизантийски амфори...— С. 42.— Рис. 2, б; *Tipitaka*, ланка XXV, б. 2; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 5; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Указ. соч.— Рис. 4, 3; Іллічівка, розкопки 1964 р. (Інформація Е. Я. Ніколаєвої), 1976 р., б. XV; Антонова И. А. и др. Указ. соч.— Рис. 9, 11.

¹³ *Strouhal E. Wadi Qitna...*— Р. 155.— Fig. 124.— Р. 776; *Böttger B. Die Keramikfinde aus dem Kastell Jatrus...*— Taf. XIII, N 28.— S. 267.

¹⁴ Деоник Д. В., Карапетьянц А. М. Некоторые принципы описания применительно к возможностям статистического анализа // Статистико-комбинаторные методы в археологии.— М.; 1970.— Рис. 1.

¹⁵ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Борисов Б. Ранновизантийски амфори...— С. 42.— Рис. 1ж.

¹⁶ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Борисов Б. Ранновизантийски амфори...— С. 42.— Рис. 26; Кузманов Г. Ранновизантийска керамика...— Табл. 9, А 87; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 6.

¹⁷ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Зенонів Херсонес, розкоп Півн. б. 1; Там же, кв. «И»—4, яма 34; Іллічівка 1975 р., розкоп «А», б. 11; Херсонес, розкопки 1986 р. у портовому районі (Інформація А. І. Романчук); цистерна 92—ХМ9/36763; Іллічівка, 1977, XI/3.

¹⁸ Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Табл. 25, 9; 23, 6; Кузманов Г. Ранновизантийска керамика...— Табл. 8, А 70—72, А 84; 9, А 92; Іллічівка — у комплексі пожежі третьої чверті VI ст. н. е.

¹⁹ Там же. Tipitaka, ланка XXV, комплекси шару 6 — третя чверть VI ст. н. е. та шару 7 — друга чверть VI ст. н. е., Зенонів Херсонес — кв. К 7/5; Херсонес, розкопки 1986 р. у портовому районі.

²⁰ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; *Tipitaka*, комплекси шарів 6 та 7 на ланці XXV; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Указ. соч.— Рис. 4, 6.

²¹ *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 42; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 1.

²² *Tipitaka*, б. 2 на ланці XXV, шар пожежі другої чверті VI ст. н. е.; *Böttger B. Die Gefasskeramik...*— Taf. 22; Кутайсов В. А. Указ. соч.— Рис. 5, 6.

²³ Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 7; *Kythera. Excavations and Studies...*— Fig. 52, 47.

²⁴ Борисов Б. Ранновизантийски амфори...— Рис. 1ж; *Strouhal E. Wadi Qitna and Kalabsha-South...*— Fig. 124.— Р. 776; *Böttger B. Die keramikfunde aus dem Kastell Jatrus...*— Taf. XIII, N 28; Іллічівка, розкопки 1964 р.

²⁵ Гайдукевич В. Ф. Указ. соч.— Рис. 150, 1; Аналогично —б. 2 на ланці XXV — той же шар другої чверті VI ст. н. е.; Іллічівка, розкопки 1964 р.; 1966 р. б. VII; Херсонес, цистерна 92 № 10/36763; Яковсон А. Л. Указ. соч.— Рис. 2, 8.

²⁶ Хрушкова Л. Г. Указ. соч.— Рис. VIII, 2; Іллічівка, 1966 р.; *Scorpan C. Origini si linii evolutive in Ceramica romano-bizantina... (sec. IV—VII) din spatiul Mideranean si Pontic //*

Pontica.— 1976.— IX; Антонова И. А. и др. Указ. соч.— С. 86, 87.— Рис. 10; Bass G. F. Underwater Excavations at Yassi Ada.— Fig. 6 b, p. 546.

²⁷ Якобсон А. Л. Указ. соч.— С. 32.

²⁸ Strohhal E. Wadi Qitna...— Fig. 124.— Р. 776; Іллічівка, 1964 р., 1977 р., XI/3; Хрушкова Л. Г. Указ. соч.— Табл. VIII, 2 — варіант 1; Борисов Б. Ранновизантійські амфори...— Рис. 1 ж; Böttger B. Die keramikfunde aus dem Kastell Jatrus.— Taf. XIII. 24, 25, 28; Кузманов Г. Ранновизантійська кераміка...— Табл. 8, А 76, А 81; Антонова И. А. и др. Указ. соч.— С. 87.— Рис. 9, 11 — варіант 2.

²⁹ Кузманов Г. Ранновизантійська кераміка... — Табл. 9, А 92 — варіант 1.

³⁰ Там же. Табл. 8, А 70—72, 75, 77—79; Якобсон А. Л. Указ. соч.— Рис. 2, 8; Іллічівка — інформація Е. Я. Ніколаєвої; Херсонес — розкопки 1986 р. портового району.

³¹ Böttger B. Die Gefasskeramik...— Taf. 22; Борисов Б. Ранновизантійська кераміка...— Рис. 1 ж; комплекс другої чверті VI ст. н. е.— б. 2, шар 7, ланка XXV; комплекс третьої чверті VI ст. н. е.— Тірітака, ланка XXV, шар 6; Іллічівка, шар із монетним скарбом Юстиніана I.

³² Böttger B. Die Cefasskeramik...— Taf. 22; Борисов Б. Ранновизантійські амфори...— Рис. 2 б; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х., Борисов Б. Указ. соч.— Рис. 25, 6; 23, 8; Кузманов Г. Ранновизантійська кераміка...— Табл. 9, А 87.

³³ Böttger B. Die Gefasskeramik...— Taf. 22; Зенонів Херсонес, розкоп Півн., б. 1; кв. «И» 4, яма 34; Іллічівка, 1975 р., розкоп «А», б. 11; Херсонес, розкопки 1986 р. у портовому районі, цистерна 92 — ХМ 9/36763; Іллічівка 1977 р., XI/3.

³⁴ Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— С. 18.— Табл. 8, А 70—72, А 84; 9, А 92; Іллічівка. Комплекси третьої чверті VI ст. н. е.

³⁵ Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 24, 1, 3, 8; 25, 4; Іллічівка, комплекси третьої чверті VI ст. н. е.; Зенонів Херсонес, кв. К 7/5; Tipitaka — б. 2 на ланці XXV, шар 7 комплекси шару 6; Якобсон А. Л. Указ. соч.— Рис. 2, 8; Böttger B. Die Cefasskeramik...— Taf. 22.

³⁶ Böttger B. Die Gefasskeramik...— Taf. 22; Tipitaka — комплекси шарів 7 — друга чверть VI ст. н. е. та 6 — третя чверть VI ст. н. е.; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Указ. соч.— Рис. 4, 6.

³⁷ Böttger B. Die Cefasskeramik...— Taf. 22, N 255; Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 1.

³⁸ Tipitaka, ланка XXV, б. 2, у шарі пожежі другої чверті VI ст.; Böttger B. Die Gefasskeramik...— Taf. 22; Кумайсов В. А. Указ. соч.— Рис. 5, 6.

³⁹ Воронов Ю. Н., Бгажба О. Х. Указ. соч.— Рис. 25, 7; Kythera Excavations and Studies...— Fig. 52, 47.

⁴⁰ Böttger B. Die keramikfunde aus dem Kastell Jatrus...— Taf. XIII, 28; Strohhal E. Wadi Qitna...— Fig. 124.— Р. 776.

⁴¹ Беляев С. А. Позднеантичные надписи на амфорах из раскопок Херсонеса 1961 г. // НЭ.— 1968.— VII; Böttger B. Dipinti aus Jatrus. Spätantike Amphorenanschriften als wirtschaftshistorische Quelle // KLIO.— 1981.— Bd. 63, heft 2; Radulescu A. Amfore cu inscriptii de la edificiul roman cu mozaic din Tomis. // Pontica.— 1973, 6; Strohhal E. Wadi Qitna...— Р. 156.

A. V. Сазанов.

СВЕТЛОГЛИНЯНЫЕ АМФОРЫ С РИФЛЕНИЕМ ТИПА НАБЕГАЮЩЕЙ ВОЛНЫ (IV—VII ВВ. Н. Э.)

В статье, посвященной одному из классов ранневизантийской керамической тары, предлагается его классификация по девяти типам. Анализ распределения амфор позволил сделать вывод, что их производство продолжалось от последней трети IV в. н. э. до третьей четверти VI в. н. э., в первой половине VII в. н. э. они выходят из употребления. Характер цикла показывает, что бытование этих амфор продолжалось до конца VII в., но в то время они уже не датируют комплексы.

A. V. Sazanov

PORCELAIN CLAY AMPHORAS WITH A CORRUGATION AS A RUNNING WAVE (THE 4TH — 7TH CENTURIES AC)

The paper is devoted to one of the classes of early Byzantine pottery. It suggests its classification by nine types. The analysis of the amphoras distribution has allowed a conclusion that their production had continued from the last third of the 4th century AC to the third fourth of the 6th century AC, in the first half of the 7th century AC they went out of use. A character of the cycle has shown that every day usage of these amphoras continued to the end of the 7th century but at the same they no longer date the complexes.

Одержано 7.04.88

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

8* — 652к

ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЗВЕНИЧІВ І СКАРБ АРАБСЬКИХ ДІРХЕМІВ

В. П. Коваленко, О. В. Фомін, О. В. Шекун

В публікації аналізуються результати розкопок та вводяться до наукового обігу нові археологічні матеріали, виявлені на городищі, посаді та курганному могильнику однієї із невеликих пам'яток Чернігово-Сіверської землі — Звеничева.

Значення шляхів сполучення у Давній Русі загальновідоме. Контроль за ними був однією із найважливіших функцій держави, особливо на ранніх етапах її розвитку. Найважливішими були вузлові пункти шляхів: гирла річок, волоки, броди, проходи серед боліт. Володіння ними давало змогу контролювати перерозподіл додаткового продукту шляхом торгівлі, не кажучи вже про стратегічне їх значення. Фортеця, збудована в такому місці, нерідко правила ключем до всього шляху. Одним з таких пунктів, що відіграв значну роль у середньовічній історії Чернігівської землі, був Звеничів, розташований за 22 км на північ від Чернігова. Як свідчать літописи, тут проходив кордон між власне чернігівськими землями і територією Сновської тисячі. Розділяли їх неосяжні замглайські болота, що тяглися майже поспіль від Дніпра до нижньої течії р. Свіні (права притока Десни, нині р. Замглай) ¹. В центрі боліт був лише єдиний вузький і довгий (близько 10 км) прохід по перешийку між Північним і південним Замглаем. Прохідний лише взимку та в сухий період, цей перешийок, між тим, відігравав важливу роль: це був найкоротший шлях з Чернігова «в Радимичі», а пізніше — поштовий тракт на Могильов, Полоцьк, Смоленськ, Псков, Петербург. З боку Чернігова прохід закривало Звеничівське городище, відоме в літературі ще з кінця XIX ст. ² (рис. 1).

Городище розташоване на північно-східній околиці с. Звеничів Ріпкинського району Чернігівської області, на невисокому (близько 3 м) мисоподібному підвищенні, оточеному болотами (рис. I, II). Майданчик городища неправильної овально-підівальної форми (65×45 м), витягнутий з південноого заходу — на північний схід. Тут було 2 лінії оборонних споруд, що складалися з валів та ровів (рис. 2, А). Вали городища ніколи не розорю-

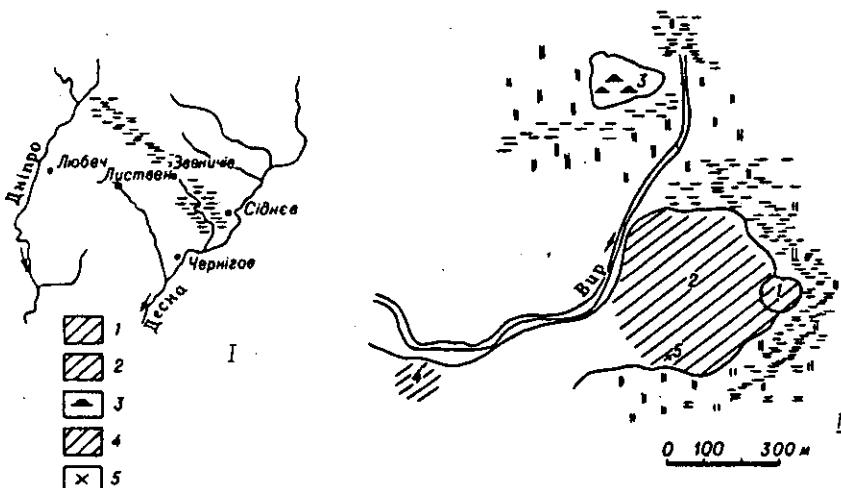


Рис. 1. Схема розміщення (I) та комплекс давньоруських пам'яток (II) поблизу с. Звеничів:
1 — городище; 2 — поселення-посад; 3 — могильник; 4 — селище; 5 — місце знахідки скарбу.

валися і в цілому збереглися добре; лише північний відтинок зовнішнього валу знищений на початку 70-х років при прокладанні дороги. Висота внутрішнього валу 3—3,5 м; зовнішнього — 2,5—3 м. Ширина підошви відповідно 18—20 м і 15—18 м. Рови досить замулені, хоч на окремих ділянках глибина їх ще й тепер сягає 2,5—3 м при ширині 10—12 м. Зовнішній рів простежується лише з напольного боку. З півночі ж і сходу городище було надійно захищене болотами, що підходили до самих його валів.

Між майданчиком городища та внутрішнім валом проходить ще один рів (глибина 1,0—1,5 м, ширина — 10—12 м). Утворився він внаслідок нестачі ґрунту при будівництві валів чи був викопаний спеціально як дренажний — судити важко. Подібні внутрішні рови, не потрібні з точки зору фортифікації, відомі з інших городищ³. В'їзд на городище розташувався з західного (напольного) боку. Нині майданчик та вали городища зайняті сучасним кладовищем, що ускладнювало проведення робіт.

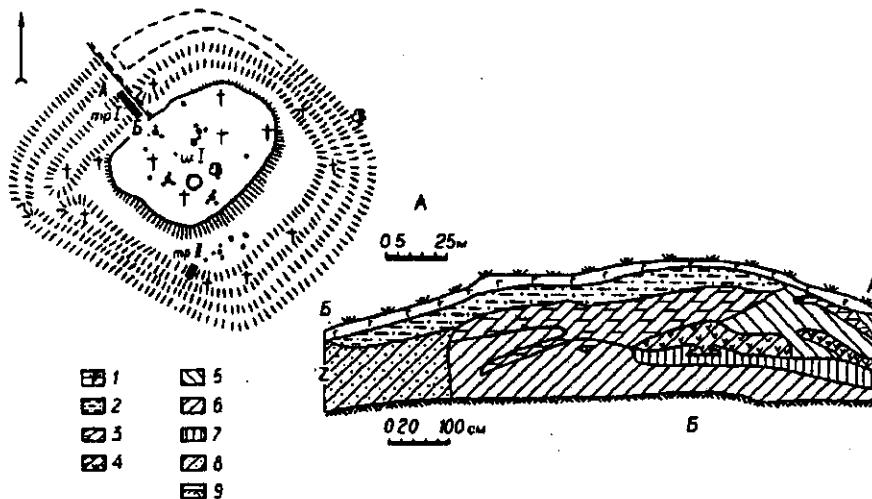


Рис. 2. План Звеничівського городища (А) та південно-західний профіль траншеї I (Б): Умовні знаки: 1 — дерновий шар; 2 — пухкий суглинок; 3 — щільний темно-жовтий суглинок; 4 — темно-сірий супісок з вугіллям; 5 — світло-сірий супісок; 6 — темно-сірий гумусований супісок; 7 — шар з вугіллям і попелом; 8 — сіро-жовтий супісок; 9 — материк.

В результаті зачистки схилів внутрішнього валу (довжиною 10 м), прорізаного у північно-західній частині дорогою на кладовище, вдалося в цілому уявити його конструкцію (рис. 2, Б). В основі насипу (початкова ширина понад 7 м) лежить шар темно-сірого гумусованого супіску (потужність 0,8—1,1 м). На ньому у вигляді потужного (близько 0,3 м) прошарку довжиною 2,2 м, насиченого вугіллям та попелом, зафіковано сліди дерев'яних конструкцій, що згоріли. Загальна висота валу від материка становить 2,2 м. Можна припустити, що конструкції належали до типу городен. Близьку картину виявлено і при розрізі внутрішнього схилу валу у південній частині городища (траншея II, 6×2 м). Загальна висота його тут 2,4 м. Майже біля самої підошви валу знайдено невеличку (1,2×1,1 см) литу бронзову орнаментовану поясну бляшку, що датується не пізніше середини Х ст. (рис. 3, 8).

Шурф (2×2 м), закладений у центральній частині городища, засвідчив, що культурний шар має потужність до 0,85 м і дуже пошкоджений численними похованнями.

Давньоруську кераміку * Звеничева можна поділити на 2 групи. До першої з них відносяться уламки червонофарфорових посудин, виготовлених на ручному гончарному кругі з погано вимішаного тіста із значними домішками

* Крім давньоруської, на городищі траплялася лігна кераміка доби бронзи та ранньозалізного віку.

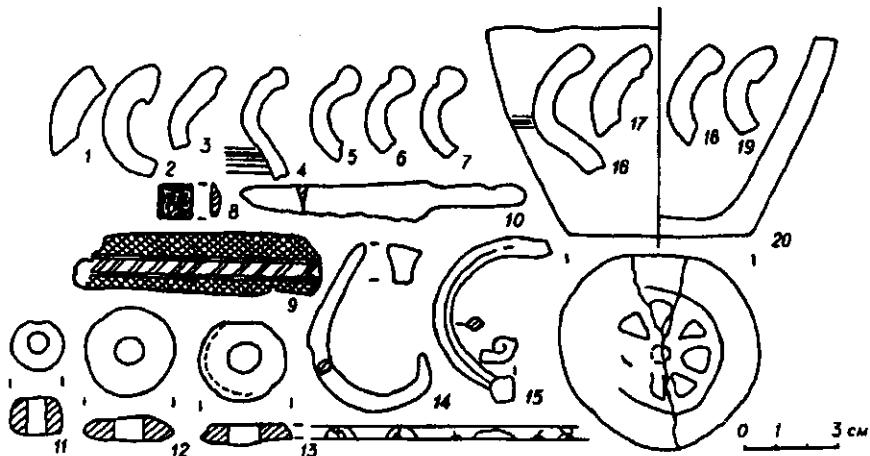


Рис. 3. Знахідки на городищі (1—12, 15) та посаді (13—14, 16—20): 1, 3, 15 — траншея; 2, 8, 12 — тр. 2; 4—7, 9—11 — шурф 1; 13 — підйомний матеріал; 14, 16—20 — р. 1 (1—7, 16—20 — кераміка, 8 — бронза, 10, 14, 15 — залізо; 9 — кістка; 11—13 — камінь).

піску. Посуд нерівномірно обпалений, має манжето- та доманжетоподібні вінця (рис. 3, 1—3). Подібна кераміка широко представлена в курганах з трупоспаленнями і звичайно датується початком — серединою Х ст. За виявленою керамікою цієї групи, в обох розрізах у нижній частині валу, зведенням укріплень на Звеничівському городищі можна віднести до першої половини — середини Х ст.

Друга група кераміки представлена уламками добре випалених біло- та сіроглиняних горщиків, виготовлених з добре відмуленого тіста на швидкому гончарному кругі, що традиційно датуються кінцем XI — серединою XIII ст. (рис. 3, 4—7). В шурфі та траншеях крім посуду знайдені: фрагмент кістяного орнаментованого руків'я ножа (рис. 3, 9), залізний черенковий ніж, дві шиферні пряслиць, уламок чорного кручено скляного браслета, фрагмент залізної підковоподібної фібули ромбічного перетину із спірально закрученими вінцями (рис. 3, 9—11, 15).

Із заходу до городища прилягає порівняно велике (10—12 га) поселення — посад, нині щільно забудоване приватними садибами (рис. I, II). Потужність культурного шару тут сягає 0,3—0,4 м. У північно-західній частині посаду зустрічається ліпна кераміка, а в південній — крім давньоруської і пізньосередньовічна.

За 2,8 км на схід від городища, на невеликому підвищенні серед боліт, 1976 р. виявлене ще одне городище — болотного типу⁴. Воно має підпрямокутну форму з заокругленими кутами (60×50 м) і по периметру оточене валом, що дуже осунувся (висота з боку майданчика 1,2—1,5 м; ширина біля підошви 12—15 м). Сліди ровів та місце в'їзду не простежуються. В культурному шарі слабої насиченості (0,20—0,35 м), похованому під майже метровим шаром болотяного чорнозему, знайдено окремі дрібні уламки ліпної кераміки ранньозалізного віку. Городище, мабуть, в усі часи використовувалося як сковище. За свідченням місцевих жителів, до проведення тут меліорації на городище через болото вела єдина вузька стежка — брід.

За 700—800 м на північний захід від першого городища, на протилежному березі р. Вир (притока р. Свіні), розташований курганний могильник*, відомий, як і городище, з кінця XIX ст.⁵ Він розміщувався на двох підвищеннях, розділених болотистою низиною завширшки 70—80 м (рис. 4, А). Східна частина некрополя розорана; сліди розораних насипів були помітні ще кілька років тому. Збереглися 20 насипів: 19 на південному та один на

* У звіті Г. Ф. Солов'йової за 1967 р. могильник відзначено серед знищених.— НА ІА АН УССР.— 1967/60.— № 4877.

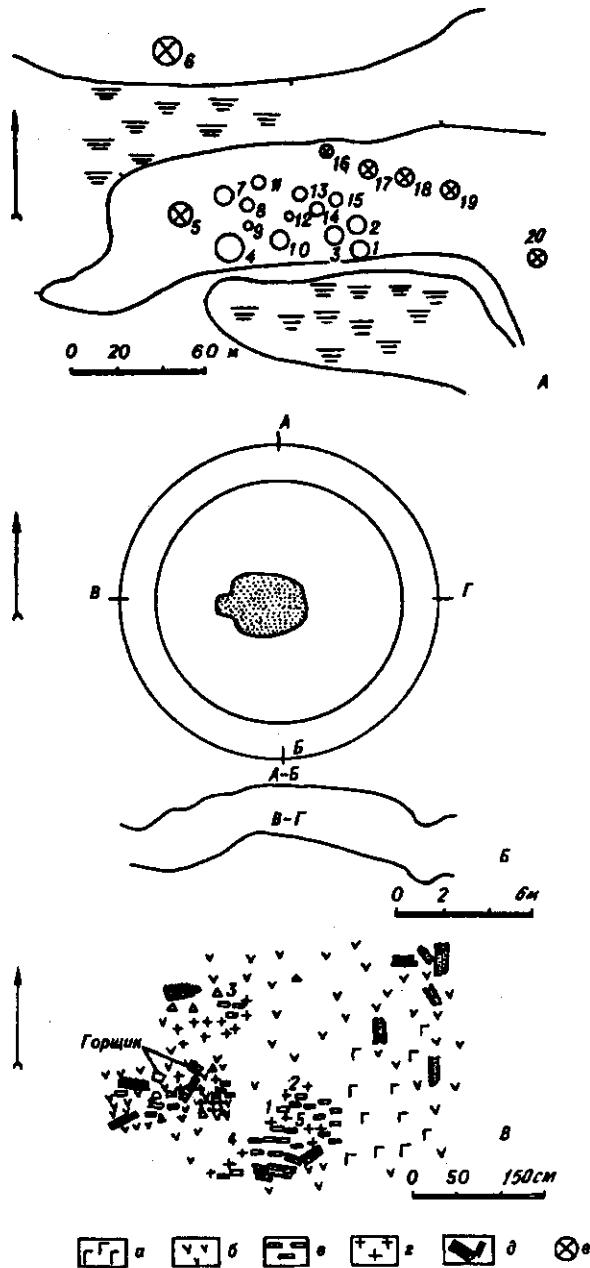


Рис. 4. Плани курганної групи поблизу с. Звеничів (А), кургану 5 (Б) та розміщення решток спалення (В): 1 — фрагмент гребінця; 2 — кресало; 3 — окисли заліза; 4 — металева дужка з заклепками; 5 — рештки круглого металевого предмету. Умовні знаки: а — гумус; б — вугілля; в — обпалені кістки; г — кальциновані кістки; д — рештки згорілих плах; е — дослідженій курган.

північному підвищенню. У 70-х — на початку 80-х років на могильнику досліджено 7 курганів (6 — у першій групі та один — у другій).

Кургани першої групи розташовані компактно. Три з них (висота 1,3—1,5 м, діаметр 11—12 м) зберегли куполоподібну форму і оточені замуленими кільцевими ровиками, інші насипи, висотою 0,3—0,9 м і діаметром 6—8 м, переважно розорані. З 6 курганів цієї групи 2 виявилися кенотафами (№ 16 та № 17), у двох інших, що раніше розорювалися (№ 19 та № 20), виявлені рештки пошкоджених вогнищ зі слідами кремації, а також кістки жертвових тварин та уламки кружальної кераміки Х ст. Два інших насипи містили непошкоджені поховання за обрядом трупоспалення на місці.

У кургані № 18 (висота 0,6 м, діаметр 6 м) на залишках вогнища площею близько 3 м², розташованому на рівні материка, знайдено кальциновані кістки людини, великої рогатої худоби та птахів, а також уламки маленької посудини з вертикальними вінцями, прикрашеної у верхній частині хвилястим орнаментом і розбитої при виконанні обряду. Уламки зі слідами сильного повторного обпалення виявлені у різних частинах вогнища.

Курган № 5 (висота 1,3 м, діаметр 11 м) оточений ровиком шириною 2,2 і глибиною 0,55 м. На дні рову знайдено окремі кістки тварин та уламки кераміки. Рештки попелища (товщина 3—11 см) простежуються на рівні давнього горизонту. Воно мало чітку прямокутну форму площею 2,8×2,2 м (рис. 4, Б), на краях його знайдено близько десятка обгорілих плах діаметром до 0,2 м. Розташування решток кісток дозволяє припустити, що небіжчик лежав у західній частині вогнища головою на схід. Праворуч від тазової кістки виявлено нижню частину кружального горщика, заповнену перепаленими пташиними кістками. Верхню частину посудини знайдено за 0,5 м від денця. Уламки другого горщика зі слідами повторного обпалення були розкидані по всій площі вогнища (рис. 4, В). Поховальний інвентар представлений уламками однобічного кістяного гребінця з бронзовими заклепками, залізним кресалом та дужкою з двома заклепками (деталь піхов чи сагайдака). (Рис. 5, 1, 2, 4). На південний схід від голови небіжчика виявлено кальциновані кістки коня, на північний схід — кабана.

Сьомий з досліджених курганів (висота близько 1 м, діаметр 11 м) стояв за 70 м від основної групи (рис. 4, А). В ньому виявлено рештки трупоспалащення на місці. Попелище прямокутної форми (3×2 м), кальциновані кістки знайдені в шарах горілого дерева у вигляді кількох скupчень. Небіжчик лежав

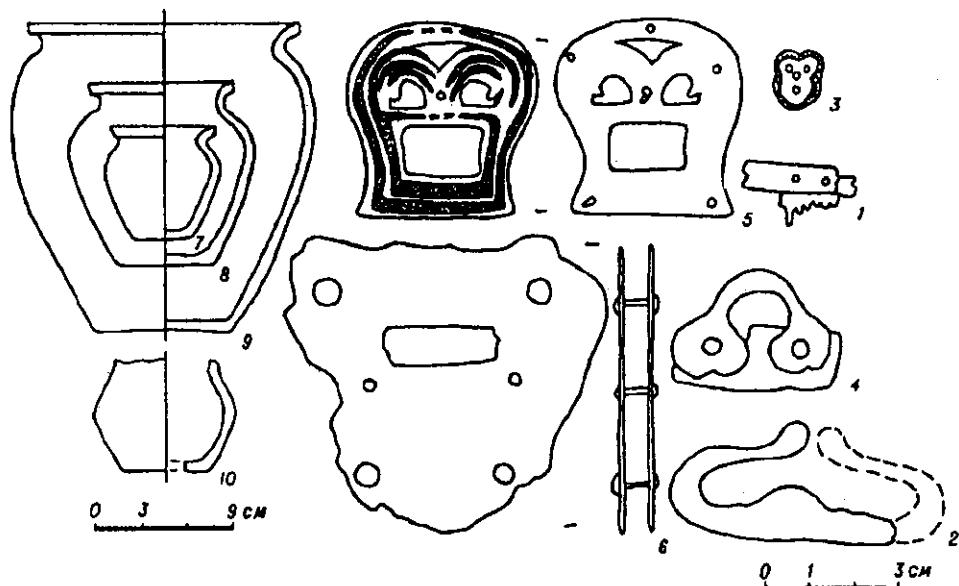


Рис. 5. Знахідки з курганів: 1, 2, 4, 7, 10 — курган 5; 3, 5, 6, 8, 9 — курган 6, (1 — кістка; 2, 4, 6 — залізо; 3, 5 — бронза, 7—10 — кераміка).

у південно-західній частині вогнища, за 1' м на південь від нього виявлено значне скupчення великих кальцинованих кісток тварин, у тому числі — зуби коня. У західній частині попелища розчищено розвал великої кружальної посудини із слідами сильного повторного обпалення. На ній помітне клеймо у вигляді букви «Ж». У східній частині знайдено розвал другого горщика (рис. 5, 8, 9). Серед інвентаря — бронзова ажурна накладка із штифтами на зворотному боці, залізна застібка для сумки (поганої збереженості), бронзова серцеподібна орнаментована бляшка (Рис. 5, 3, 5, 6).

В цілому поховальний обряд, речовий та керамічний матеріал дозволяють датувати досліджені кургани середину — другою половиною Х ст.

За 1 км на південний захід від городища (урочище Селище) на місці, утвореному руслом річки та ручаю, виявлено поселення XII—XIII ст. (120×100 м).

1971 р. на території посаду (за 300 м на південний захід від городища) на садибі О. І. Пархоменка (вул. Жовтнева, 22) під час оранки на городі

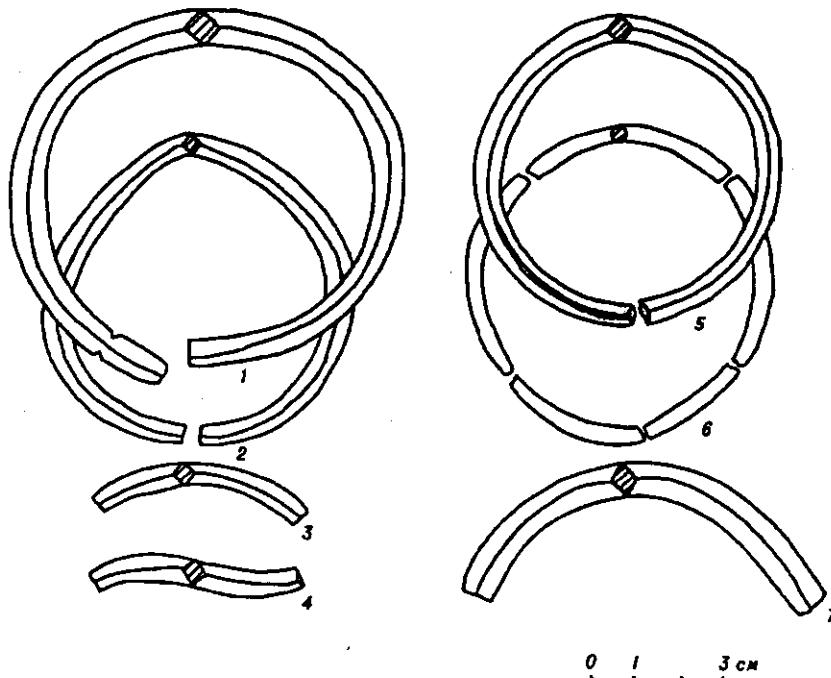


Рис. 6. Срібні браслети із скарбу 1971 р. на посаді (1—7).

знайдено скарб срібних виробів (зберігається у фондах Чернігівського історичного музею). У його складі було 90 цілих та фрагментованих монет (збереглося 84); злиток-гривна видовженої форми, вагою 41,31 г (довжина 7,4 см, товщина близько 1 см); 3 цілих літих браслети ромбічного перетину (діаметри 6,8, 7 і 8,7 см; вага відповідно 29,10, 40,16 і 87,50 г) та 3 уламки таких саме браслетів (загальною вагою 45,78 г); розламаний на 5 шматків браслет з круглого дроту (діаметр 7 см, вага 23,41 г). Всі вироби виготовлені із срібла (проби 916—960) (Рис. 6, 1—7). Подібні срібні ковані грановані браслети відомі і з інших монетно-речових скарбів Х ст. (наприклад, 2 із скарбу 1914 р. (№ 9, за Г. Ф. Корзухіною) з с. Угодичі Ярославської губернії, 6 — із скарбу 1915 р. (№ 20) в с. Коробкіно Курської губернії). Круглі дротові браслети в цілому, мабуть, належать до порівняно раннього періоду, але зустрічаються і в скарбах Х ст. (скарб 1855 р. — № 8 — в с. Железниці Казанської губернії)⁶. За свідченням місцевих жителів, скарб містився у глиняному горщику, розбитому при оранці. Будь-яких археологічних досліджень на місці знахідки не провадилося.

1985 р. на місці знахідки було закладено розкоп площею 4×2 м. В його південній частині виявлено залишки господарської будівлі видовженої форми (2,8×1,2—1,6 см, глибина до 0,8 м). На площі будівлі знайдено уламки кераміки першої половини — середини Х ст. (рис. 3, 16—19) і уламок залізного кільця, а поблизу будівлі — залізний рибальський гачок (рис. 3, 14) та фрагмент платівки. На північний схід від котловану на рівні материка (на глибині 0,30 м) виявлено приденцеву частину горщика, в якій містилася друга половина скарбу 1971 р. (53 цілих та фрагментованих дірхеми). Горщик виготовлений на ручному гончарному крузі з погано відмученого тіста з піском, нерівномірно випалений. Денце посудини асиметричне (6,2×6,5 см). На ньому простежуються залишки тавра у вигляді колеса з 8 шпицями (рис. 3, 20).

Нині в Звеничівському скарбі відомі 112 цілих монет, 11 їх уламків та 14 обрізаних по колу. Враховуючи чималу вагу срібних прикрас, монет та грошової гривні (блізько 700 г), знахідку з повним правом можна віднести до найбільш значних скарбів Х ст. Серед скідоєвропейських скарбів відповідного часу відомо небагато знахідок змішаного складу (змішані скарби більш характерні для Північної Європи).

Звеничівський скарб має кілька рідкісних монет, карбованіх у Волзькій Булгарії (монети з ім'ям еміра Бармала, Михаїла б. Джрафа та Абдуллаха б. Мика (Іла). Знайдене через 15 років на тому самому місці денце горщика з 53 монетами є безперечним успіхом, адже подібні випадки трапляються досить рідко. Належність обох знахідок монет до одного скарбу, здавалося б, не має викликати сумнівів. Тим цікавіше порівняти знайдені комплекси.

Молодші монети саманідської частини скарбу 1971 р. (4 екз.), карбовані на монетних дворах Самарканда та аш-Шаша, датуються 340 р. х. (951/2 р.). Булгарська монета датується 340 чи 346 р. х. У складі другого комплексу також є 4 молодших монети самарканського та шашського карбування (всі — 340 р. х.).

У династичному відношенні комплекс 1971 р. відрізняється від комплексу 1985 р. тим, що має у своєму складі 3 дірхеми Волзьких Булгар та 3 дірхеми Бувейхидів, карбованих в Ірані (табл. 1).

Табл. 1. Склад комплексів знахідок 1971 та 1985 рр.

Комплекс скарбу	Аббасиди	Саманіди	Бувейхиди	Волзькі Булгари	наслідування	невизначені монети
1971 р. (84 монети)	1	69	3	3	6	2
1985 р. (53 монети)	1	46	-	-	5	1

Ця обставина не може не насторожити, якщо врахувати, що в обох знахідках презентовано по одній аббасидській монеті, які мали меншу ймовірність опинитись у складі одного з комплексів порівняно з булгарськими та бувейхидськими монетами. Надійним критерієм перевірки схожості монетних вибірок є порівняння їх за хронологічним складом (табл. 2).

Табл. 2. Порівняльна характеристика комплексів

Типи монет	Звеничів 1971 р. (951—957 рр.)	Звеничів 1985 р. (951/2 рр.)	Всього у двох знахідках	Помор'я (955 р.)	Гньоздово (953 р.)
Дірхеми 890 рр.	1	2	3	-	7
— 900 рр.	3	4	7	6	29
— 910 рр.	6	4	10	5	42
— 920 рр.	11	7	18	3	67
— 930 рр.	14	12(30,7 %)	26 (25,7 %)	11	94 (31,3 %)
— 940 рр.	20 (32,3 %)	6	26 (25,7 %)	17 (35,4 %)	56
— 950 рр.	7	4	11	6	7
Всього:	62	39	101	48	302

Підрахунки свідчать, що у скарбі 1971 р. помітно переважають монети 940—950 рр. — 27 із 62 (45,1 %). У другому комплексі їх питома вага нижча — 20,5 % від загальної кількості. Пік хронологічного розподілу у складі першої знахідки припадає на монети 940-х рр. у другому комплексі — на монети 930-х рр.

Склад куфічних монет, поширеніх у Європі, чутливо фіксував усі зміни, що відбувалися в міжнародному обміні та внутрішній торгівлі. Збільшення обсягу грошових емісій у Халіфаті, швидкість транспортування монет, затримка та зосередження їх в окремих районах — все це негайно відбивалося на хронологічному складі монетної маси і відповідно на складі скарбів⁷. Арабське срібло, потрапляючи в Східну Європу, розподілялося на 2 монетних потоки, перший з яких забезпечував монетним сріблом райони Подніпров'я та Подесення і просувався далі на захід. Другий потік досить швидко перевувався волзьким торговим шляхом у напрямі Балтики⁸. Характерним для скарбів середини Х ст., що утворилися із західної хвилі арабського срібла, є помітне переважання в їх складі монет 930^{-x} рр. Саме така структура другої Звеничівської знахідки та скарбу з Гньоздова (табл. 2). Типова для волзького монетного потоку перевага дірхемів 940^{-x} рр. властива і для першої Звеничівської знахідки, Поморського скарбу (Польща). Загалом в обох Звеничівських знахідках чисельність монет 930^{-x} — 40^{-x} рр. однакова, що свідчить про їх змішану структуру.

Зважаючи на це, присутність у першому Звеничівському комплексі 3 булгарських та 3 бувейхідських монет, які відсутні в другому комплексі, нічого не визначає. У знахідці 1985 р. є 9 монет, обрізаних по колу, тобто 16,7 % від загального складу, в комплексі 1971 р. обрізки становлять лише 6,2 % (5 монет). Нагадаємо, що обрізані по колу дірхеми мали найбільше поширення у південноруських скарбах з районів слов'яно-салтівського порубіжжя⁹.

Однак наведені факти вимагають обережності при визначенні походження другого Звеничівського комплексу. Якщо справді обидві групи монет були заховані в єдиній посудині, то найімовірніше, що вони були не змішані. Можливо, сковані разом, вони були загорнуті окремо. Проте не менш ймовірним може бути і таке пояснення відмінностей двох Звеничівських комплексів. Це могли бути два різних скарби, сковані в землю одночасно. Подібні випадки траплялися в археологічній практиці. Так, 1965 та 1966 рр. на поселенні поблизу с. Горовляни послідовно знайдено 2 скарби XI ст. Перший знайшли місцеві жителі, другий — наступного року — археологи під час розкопок. Скарб 1966 р. був знайдений за 2 м від попереднього¹⁰.

Аналіз археолого-numізматичних матеріалів дозволяє в цілому реконструювати основні етапи розвитку стародавнього Звеничева. Наприкінці IX — на початку Х ст. на західному кінці перешейку між Південним та Північним Замглазем виникло поселення, певною мірою пов'язане з шляхом «у Радимичі». У першій половині Х ст. з метою контролю над цим шляхом було збудоване невелике, але добре укріплене і майже неприступне городище, — можливо, державна фортеця з невеликим гарнізоном. За його валами було розташоване значне відкрите селище, яке, ймовірно, правило за посад. За 700—800 м від городища розташувався курганний могильник, найдавніші з досліджених поховань якого датуються не раніше середини Х ст. Верхньою межею функціонування могильника є кінець Х ст., коли після запровадження християнства змінився похованальний обряд і припинили ховати в некрополях ряду подібних фортець (наприклад, літописного Оргоща). Знайдений у Звеничеві скарб (можливо, скарби), підтверджують важливе економічне значення поселення у Х ст.

У XII—XIII ст. роль Звеничева, ймовірно, дещо занепала, що відбилося на скороченні заселеної площині (кераміку цього часу виявлено лише на городищі). Цікаво, що навіть у XII ст., в період найбільшої активізації феодальних уособиць, коли десятки городищ Чернігово-Сіверської землі по кілька разів переходили з рук у руки, Звеничівське городище не потрапило на сторінки літописів. У той час як Любеч на півночі, а Гуричів та Свенковичі на півдні Чернігівської волості неодноразово описуються «на напрямку удару», шлях через Замглайські болота жодного разу не використовувався противниками чернігівських князів, що, можливо, певною мірою може свідчити на користь неприступності фортеці. Незважаючи на відсутність писемних свідчень, є всі підстави вважати, що городище зберегло свою давньоруську назву, похідну від антропоніму «Звенич» з посесивним формантом — *ев*, що є типовим для утворення давньоруських топонімів¹¹.

СКЛАД ЗВЕНИЧІВСЬКОГО СКАРБУ

1. Знайдка 1971 р.

Аббасіди:

1. Халіф ар-Раді-біллах, чек. Шираз, 325 р. х. 4,20 г.

Бувейхіди:

2. Імад ад-Дауля Алі б. Бувейх, Шираз, 325 р. х. 4,35 г.

3. Муїзз ад-Дауля, халіф ал-Муттакі, ал-Ахваз ? р. х. 5,50 г.

4. Муїзз ад-Дауля та Імад ад-Дауля, Керман (?) 330 р. х. 2,74 г.

Саманіди:

Ісмаїл б. Ахмад (892—907 рр.)

6. Самарканд, 292 р. х., 2,93 г;

7. аш-Шаш, 286 р. х., 2,09 г;

8. аш-Шаш, 293 р. х., 3,18 г.;

Ахмад б. Ісмаїл (907—914 рр.)

9. Андераба, 300 р. х. 2,94 г.

Наср. б. Ахмад (914—943 рр.)

Андераба:

9. 302 р. х., пробита, 3,80 г.

10. 30 (0—9) р. х., обрізана, 1,70 г.

11. 30 (2, 5, 8) р. х., обрізана, 3,11 г.

12. 309 р. х., 2,88 г.

Балх:

13. 317 р. х., пробита,

14. 320 р. х., 2,76 г.

15. 323 р. х., 3,70 г.

16. 320—1 рр. х., 3,04 г.

Самарканд:

17. 302 р. х., 2,51 г.

18. —, пробита, 2,60 г.

19. 310 р. х., обрізана, 2,16 г.

20. 312 р. х., 2,86 г.

21. 313 р. х., 2,93 г.

22. 313 р. х., обрізана, 2,23 г.

23. 315 р. х., 2,32 г.

24. 316 р. х., 2,82 г.

25. 319 р. х., (1/2 монети), 1,83 г.

26. 31 (Х) р. х., 3,59 г.

27. 321 р. х., 4,24 г.

28. 326 р. х., 3,94 г.

29. 327 р. х., 2,17 г.

30. 328 р. х., 3,44 г.

31. 330 р. х., 3,24 г.

32. 310—20—1 рр. х. (1/2 монети), 1,59 г.

Аш-шаш:

33. 302 р. х., 3,32 г.

34. 303 р. х., пробита, 2,25 г.

35. 309 р. х., обрізана, 1,92 г.

36. 313 р. х., обломана, 3,28 г.

37. 316 р. х., пробита, 3,11 г.

38. 316 р. х., 2,33 г.

39. 317 р. х., пробита, 2,81 г.

40. 321 р. х., обрізана, 2,39 г.

41. 322 р. х., обрізана, 2,50 г.

42. 323 р. х., 4,34 г.

43. 323 р. х., 3,14 г.

44. 326 р. х., 5,07 г.

45. 330 р. х., 2,85 г.

46. 330 р. х., 2,66 г.

47. 330 р. х., пробита, 3,20 г.

48. 330 р. х., 4,04 г.

49. ?, уламок, 0,61 г.

Нух. б. Насар (943—954 рр.)

Бухара:

50. 336 р. х., 3,62 г.
51. 339 р. х., 3,24 г.

Балх:

52. 33 (2 чи 5) р. х., 3,71 г.

Самарканд:

53. 332 р. х., 3,25 г.
54. 332 р. х., 4,70 г.
55. 334 р. х., 3,70 г.
56. 337 р. х., 2,85 г.
57. 337 р. х., 3,71 г.
58. 338 р. х., 4,20 г.
59. 338 р. х., 3,42 г.
60. 338 р. х., 3,29 г.
61. 338 р. х., 4,27 г.
62. 339 р. х., 3,09 г.
63. 340 р. х. 3,65 г.
64. 340 р. х., 2,96 г.
65. 340 р. х., 4,47 г.

Аш-шаши:

66. 333 р. х., уламок, 0,74 г.
67. 333 р. х., 6,07 г.
68. 334 р. х., 1/4 монети, 1,25 г.
69. 335 р. х., 4,06 г.
70. 340 р. х., 3,14 г.
71. 340 р. х., обрізана, 2,55 г.
72. Місце чекана неясно, 340 р. х., 3,62 г.
73. Саманіди, місце і рік неясні, уламок, 0,88 г.
74. Сліпий дірхем, 5,46 г.

Волзькі Булгари:

75. Емір Бармал, пробита, 2,73 г.
76. Мікаїл б. Джрафар, наслідування Самарканду, 2,76 г.
77. Абдуллах б. Мікаїл, 340 чи 346 р. х., 2,91 г.

Наслідування Саманідам:

78. Наслідування Самарканду, 28/9/2 р. х., 2,71 г.
79. Наслідування Балху, 292 р. х., 2,81 г.
80. Наслідування Насру б. Ахмаду, обрізана, 2,57 г.
81. Те ж, але іншого типу, обрізана, 2,23 г.
82. Те ж, але іншого типу, 2,92 г.
83. Грубе наслідування дірхему Х ст. обрізана 1,80 г.
84. Те ж, але іншого типу, обрізана 1,91 г.

Срібні речі:

85. Грошова гривна срібна, 41,31 г.
86—90. Уламки круглого срібного браслету 23,41 г.
91. Уламок срібного браслету 6,89 г.
92. Уламок срібного браслету 7,71 г.
93. Половина срібного браслету 31,18 г.
94. Браслет срібний 87,50 г.
95. Браслет срібний 40,16 г.
96. Браслет срібний 29,10 г.

2. Знайдені в 1985 р. *

Аббасіди:

1. Халіф ар-Раді-біллах, Басра, 325 р. х., 2,79 г.

Саманіди:

- Ісмаїл б. Ахмад (892—914 pp.)
2. Самарканд, 282 р. х., 3,48 г.

* Монети 1985 р. визначені за фотографіями.

Ашишаш:

- 3. 284 р. х., обрізана, 1,71 г.
- 4. 291 р. х., обрізана, 2,76 г.
- 5. 293 р. х., 3,21 г.

Ахмад б. Ісмаїл (907—914 pp.).

Самарканда:

- 6. 296 р. х., обрізана, 3,02 г.
- 7. 300 р. х., 2,91 г.

Ашишаш:

- 8. 294 р. х., обрізана, 1, 97 г.

Наср б. Ахмад (914—943 pp.)

Андераба:

- 9. 304 р. х., обрізана, 2,32 г.
- 10. 30 (0—9) р. х., 3,18 г.
- 11. 30 (0—9) р. х., 2,91 г.
- 12. 30 (0—9) р. х., 3,32 г.
- 13. 30 (0—9) р. х., 2,48 г.

Балх:

- 14. 315 р. х., 2,52 г.

Самарканда:

- 15. 315 р. х., обломана, 1,04 г.
- 16. 316 р. х., 3,40 г.
- 17. 323 р. х., 3,56 г.
- 18. 323 р. х., 3,12 г.
- 19. 328 р. х., обломана, 2,15 г.
- 20. 328 р. х., 5,43 г.
- 21. 328 р. х., 3,53 г.

Ашишаш:

- 22. 310 р. х., 3,36 г.
- 23. 314 р. х., 3,44 г.
- 24. 318 р. х., 2,21 г.
- 25. 320 р. х., 3,41 г.
- 26. 324 р. х., 3,24 г.
- 27. 327 р. х., 3,80 г.
- 28. 320—1 pp. р. х., 3,34 г.
- 29. 320—1 pp. р. х., 3,92 г.
- 30. 320—1 pp. р. х., 4,22 г.

Ал-Мухаммадія:

- 31. 326 р. х., 2,95 г.

Нісабур:

- 32. 321 р. х., 2,84 г.
- 33. Місце карбування зрізане, 310 р. х., обрізана, 2,65 г.
- 34. Рік і місце не ясні 2,93 г.
- 35. Уламок монети 1,85 г.

Нух б. Наср (943—954 pp.)

Бухара:

- 36. 336 р. х., обрізана, 1,99 г.

Самарканда:

- 37. 335 р. х., 3,05 г.
- 38. 337 р. х., 2,79 г.
- 39. 337 р. х., 2,44 г.
- 40. 338 р. х., 2,81 г.
- 41. 340 р. х., 3,25 г.
- 42. 341 р. х., 3,59 г.

Ашишаш:

- 43. 335 р. х., 4,60 г.
- 44. 340 р. х., 4,34 г.
- 45. 340 р. х., 4,62 г.
- 46. Місце карбування не ясне, 33... р. х., 6,31 г.
- 47. Уламок, 1,08 г.

Наслідування:

48. Наслідування Ісмайлу б. Ахмаду, обрізана, 1,96 г.
49. Наслідування Насру б. Ахмаду, з вушком, 2,97 г.
50. Тé же, але іншого типу, обрізана, 1,47 г.
51. —— 2,66 г.
52. —— 2,56 г.

Невизначені:

53. Уламок, Саманіди, X ст., 0,49 г.

Примітки

- ¹ Оллоков Е. Ф. Материалы по исследованиям болот Черниговской губернии.— Чернигов, 1905.— С. V—VI.
- ² Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание.— К., 1851.— С. 234; Константинович Н. Исторические памятники Черниговской губернии// Календарь Черниговской губ. на 1887 г.— Чернигов, 1886.— С. 627; Самоквасов Д. Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам.— М., 1908.— С. 105; Уварова П. С. Городища и курганы. Выборка из дел Черниговского статистического комитета общества Нестора-летописца и гр. П. С. Уваровой // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV АС.— М., 1906.— Вып. 1.— С. 77; Древности железного века в междуречье Днепра и Десны.— М., 1962.— САИ.— Вып. Д1—12.— С. 32; Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В. Исследования в окрестностях Чернигова // АО 1976.— М., 1977.— С. 319, 320.
- ³ Коваленко В. П. Исследования летописных городов на Черниговщине // АО 1981.— М., 1983.— С. 268.
- ⁴ Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В. Исследования...— С. 319.
- ⁵ Самоквасов Д. Я. Северянские курганы и их значение для истории// Труды III АС.— К., 1874.— Т. I.— С. 184; Самоквасов Д. Я. Северянська земля...— С. 105; Уварова П. С. Городища и курганы...— С. 77; Кузнецов Г. А., Шекун А. В., Шуляк В. В. Исследования...— С. 319; Шекун А. В., Кривицкая И. В., Кузнецов Г. А., Шуляк В. В. Новые раскопки на Черниговщине// АО 1977.— М., 1978.— С. 401.
- ⁶ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв.— М.— Л., 1954.— С. 79—82.
- ⁷ Фомин А. В. Методические проблемы изучения кладов куфических монет IX—X вв./ ВИД.— Л., 1983.— Т. XIV.— С. 77—79.
- ⁸ Фомин А. В. Источниковедение кладов с куфическими монетами IX—X вв. (по материалам Восточной Европы): Автор. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1982.— С. 14—15.
- ⁹ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья.— М., 1956.— С. 142, 143.
- ¹⁰ Кропоткин В. В. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе// НЭ.— М., 1971.— Т. IX.— С. 92.— №№ 174, 175.
- ¹¹ Ростонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов// Восточнославянская ономастика.— М., 1972.— С. 9—89.

В. П. Коваленко, А. В. Фомин, А. В. Шекун

ДРЕВНЕРУССКИЙ ЗВЕНИЧЕВ И СКЛАД АРАБСКИХ ДИРХЕМОВ

В истории Чернигово-Северской земли X—XIII вв. заметную роль играл путь «в Радимичи» — кратчайший маршрут через непрходимые Замглайские болота в Гомельское Посожье. В самом узком месте прохода, напрочь закрывая его со стороны Чернигова, в первой половине X в. было возведено небольшое, но достаточно хорошо укрепленное Звеничевское городище, к которому примыкало обширное открытое поселение-посад, а также курганный могильник, в котором исследовано 7 насыпей. Вероятно, с этим комплексом связано и находящееся в 2,8 км к востоку от них болотное городище-убежище. 1971 г. на посаде Звеничевского городища случайно был обнаружен клад арабских дирхемов и серебряных изделий, а в 1985 г. археологами найдена его вторая часть. Учитывая общий вес серебряных изделий (свыше 680 г.), Звеничевский клад можно по праву отнести к числу наиболее крупных для X в. в Восточной Европе. Анализ археологических материалов с использованием нумизматических данных позволяет в целом реконструировать схему исторического развития еще одного небольшого города на Юге Руси, и даже со значительной степенью вероятности восстановить его древнее название.

V. P. Kovalenko, A. V. Fomin, A. V. Shekun

OLD RUS ZVENICHEV AND HIDDEN TREASURE ARABIC DIRCHEM

Way «to Radimichi», the shortest route through the impassable Zamglaisking bogs to Gomel Posozhie played a significant role in the history of the Chernigov-Severskaya land in the 10—13th centuries.

Small but rather well fortified site of ancient town Zvenichev was constructed in the narrowest place of the route fully blocking it from Chernigov. A vast open settlement as well as a kurgan sepulchre where 7 embankments have been investigated are adjacent to it. A boggy settlement-shelter situated 2.8 km eastward to them is probably connected with this complex. In 1971 hidden treasures of Arabian dirkhems and silver articles were accidentally found while in 1985 the archaeologists found the rest of treasures. Taking into account a total weight of silver articles (above 680 g) the Zvenichev treasures may be referred to the largest hidden treasures for the 10th century in the Eastern Europe. Analysis of the archaeological materials using numismatic data allows on the whole reconstructing a scheme of historical development of one more small town in the South of Rus and even with a certain probability identifying its ancient name.

Одержано 2.02.89

ВІЗАНТІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ В ПОБУТІ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОЇ РУСІ

М. С. Сергєєва

У статті розглядається процес сприймання і засвоєння візантійських елементів у давньоруській матеріальній культурі на побутовому рівні і виділяються його основні етапи.

Питання про візантійський вплив на давньоруську культуру традиційне для нашої історіографії, проте, незважаючи на велику кількість праць на цю тему, і нині не можна говорити про його повне висвітлення в науковій літературі. Зокрема, проблема проникнення і засвоєння елементів візантійської матеріальної культури у повсякденному житті населення Київської Русі, їх місце у формуванні давньоруської матеріальної культури побутового рівня лишається однією з маловивчених. А тим часом об'єктивна і повна оцінка ролі Візантії в розвитку культури Русі можлива лише при всебічному розгляді питання. З іншого боку, виявлення зовнішніх факторів, які впливали на формування давньоруської матеріальної культури, сприяло б більш глибокому розумінню соціально-економічного і культурного розвитку давньоруської держави. Ці роздуми й примушують повернутися до даної теми.

Розглядаючи питання культурного впливу Візантії на Русь, слід зважати на те, що йдеться про тривалий складний процес, який залежав від ступеню інтенсивності політичних, економічних, культурних контактів між двома країнами і соціально-економічного становища обох держав.

Візантійські культурні елементи засвоюються на Русі поступово. Спочатку, очевидно, існували випадкові контакти, переважно зумовлені набігами руських дружинників на причорноморські міста. Візантійський імпорт цього часу на території Русі відсутній, знахідки монет VIII ст. поодинокі¹. Таким чином, у цей період відбувається лише поверхова обізнаність вузького кола осіб з візантійською культурою в її провінціальному варіанті. Про помітне проникання якихось її елементів на Русь говорити ще не можна. Регулярні зв'язки між Візантією і Руссю могли усталитися лише тоді, коли, з одного боку, після економічного занепаду з 2-ї половини IX ст. розпочинається нове піднесення Візантійської імперії, а з іншого — могутня Київська Русь юридично оформлює торговельні відносини з нею². Перші згадки про торгівлю з Візантією (Румом) ми знаходимо в Ібн Хордадбеха (середина IX ст.). За його словами, купці-руси йдуть до Румського моря, де румський володар бере з них десятину³. На початку X ст. дві країни укладають перші торговельні договори. Наслідком розширення торговельних зв'язків з Візантією були зрушенні в культурній переорієнтації верхівки давньоруського суспільства. Надходження до руського ринку візантійських речей, хай і в невеликій кількості, вело до складення традиції їх використання у давньоруському середовищі і

© М. С. Сергєєва, 1992

формування певних нахилів. Цьому також сприяло і прийняття християнства частиною знаті. В 60—70 рр. Х ст. на Русі формується художня школа для виготовлення речей з коштовних металів, яка, на думку Р. С. Орлова, мала візантійську основу⁴.

Ймовірно, на перших порах візантійсько-руська торгівля ще не набула всеохоплюючого розмаху. На думку В. П. Даркевича, зовнішня торгівля вслалася в окремих пунктах і зачіпала лише верхівку населення⁵. Звичайно, не має підстав повністю заперечувати участь основної маси населення в придбанні деяких імпортних речей, зокрема, добре відомих за похованнями, численних східних намистин⁶. Однак візантійські товари широкого вжитку IX — першої половини X ст. невідомі. В літопису здебільшого увага звертається на особливо цінні вироби. Це трофеї, дарунки, товари. За статтею 907 р., Олег повертається до Києва після походу на Константинополь «неся золото, и павлоски, и овощи, и вина, и всякое узорочье»⁷. Пізніше Святослав характеризує візантійський привіз до Русі: «отъ грекъ золото, поволоки, вина и овощеве разноличныя»⁸. Ще частіше згадується тільки золото, срібло і коштовні тканини⁹. Незважаючи на тенденційність писемних джерел цього часу, які мали чітку соціальну спрямованість, слід визнати, що у даному випадку перелічений склад імпорту недалекий від істини, і предмети розкоші дійсно були основною статтею ввозу.

Наступний етап засвоєння візантійського культурного впливу пов'язаний з офіційним прийняттям християнства. Християнізація Русі, що збіглась з часом її соціально-економічного розквіту, багато в чому визначила вигляд давньоруської культури в наступні часи. Будучи «духовною метрополією», Візантія впливає не тільки на світогляд, ідеологію, духовну культуру, але деякою мірою і на повсякденне життя. В цей час змінюються двосторонні зв'язки. Збільшується кількість осіб, які мандрують до Візантії і обізнаються з досягненнями візантійської цивілізації. Культурні цінності передаються також через греків, які приїжджають на Русь. У феодальному середовищі одним з шляхів запозичень були династичні зв'язки з візантійською аристократією.

Зростає торговельний обіг. На руському ринку з'являються предмети масового попиту, зокрема, деякі типи намистин кінця X ст. можна пов'язати з візантійськими центрами¹⁰. Частка товарів масового вжитку серед візантійського імпорту збільшується протягом XI—XII ст.

Проникнення елементів візантійської культури на територію Русі не обмежується використанням окремих категорій речей. Для об'єктивної оцінки внеску Візантії у розвиток давньоруської матеріальної культури слід розглядати також опанування місцевими майстрами візантійських ремісничих технологій. За археологічними даними на рубежі X—XI ст. на Русі з'являється власне виробництво полив'яної кераміки¹¹, скловиробництво¹². У другій половині — наприкінці XI ст. ювелірне ремесло збагачується як новими технологіями (смаль, чернь), так і видовим складом виробів. В. П. Даркевич справедливо відзначає, що проблема походження багатьох типів міських прикрас XII—XIII ст. може бути вирішена за допомогою візантійських матеріалів¹³.

Хоч зміни торкалися насамперед ремесел, які виконували замовлення церкви і світської знаті, вони дозволили суттєво розширити асортимент місцевих побутових речей. Через освоєння виробництва деяких видів продукції, раніше лише привізної, в ряді випадків відбувається «спускання» ієрархічними східцями престижної цінності цих речей, перетворення їх з елітарних у предмети масового вжитку. Прикладом може бути полив'яний посуд. Його ранні імпортні зразки, знайдені в Києві і Гніздові, датуються X ст.¹⁴ Горщики місцевого виробництва в початковому періоді виникнення (X—XI ст.) ще нечисленні і розраховані на вузьке коло споживачів. Із збільшенням виробництва в XI—XII ст. він стає поширеним типом столового посуду, про що свідчать численні знахідки в давньоруських містах. При цьому в місцевому виробництві запозичена лише технологія, а за формою вироби майже відразу вписуються у власну традицію. До кераміки, що має візантійські прототипи, належать поодинокі форми¹⁵. Ця ж тенденція простежується на скляних виробах. Таким чином, ремісничу продукцію можна вважати явищем місцевої культури.

Відносно аналогічних речей масового виробництва візантійського імпорту небагато. Так, скляні браслети візантійського і причорноморського походження, за даними Ю. Л. Щапової, складають від 8,6 % у Києві до 1,5 % у Новгороді¹⁶. Винятком є Воїнь, де їх більшість — 70,31 %¹⁷. Це може пояснюватися роллю цього міста як воєнного і торговельного форпосту. Візантійський скляний і полив'яний посуд також нечисленний, а в міру опанування власним виробництвом, його імпорт ще зменшується¹⁸. Можливо, це пов'язано із здешевленням продукції, після чого її ввіз став невигідним.

Виробництво коштовних тканин не було опановано давньоруськими ремісниками, чим і зумовлена їх висока цінність. Літопис часто згадує тканини серед дарів візантійських імператорів давньоруській князівсько-боярській верхівці. Згідно з даними «Повісті временних літ», під 1075 р. київський князь Святослав Ярославич перед речей, представлених німецьким послам, показував паволоки, що були частиною його скарбниці¹⁹. У феодальному побуті тканини широко використовувалися для пошиття одягу, оздоблення парадних і внутрішніх покоїв. Писемні джерела згадують постільну білизну з них. У Троїцькому збрінику XII ст. фігурує «одр настълан перин паволочитых»²⁰, у «Слові Данила Заточника» згадується «паволочитое зголовье»²¹. Дешевші однобарвні тканини рано стали предметом широкого попиту. Вони відомі з міських і сільських поховань XI—XII ст. Однак навіть прості тканини купувалися населенням у невеликій кількості і використовувалися лише для оздоблення парадного одягу, рештки якого і були знайдені в похованнях²².

Зрідка в давньоруських містах трапляються залишки художнього начиння візантійського походження, серед якого відзначимо кістяні орнаментовані накладки від скриньок²³. Ці знахідки нечисленні, хоч, ймовірно, скриньки, оздоблені платівками з різьбленої кістки були відомі на Русі. На думку В. П. Даркевича, саме вони давали деякі ідеї для сюжетів і орнаментації давньоруським різьбярам по каменю²⁴. Однак самі скриньки були власністю вузького кола населення. Традиція їх подальшого виготовлення на Русі не простежується. Власне руські скриньки декорувалися інакше.

На Русь ввозилися також кістяні та стеатитові іконки, метадеві і кам'яні хрестики. Культові речі особистого вжитку — це новий вид імпорту, порівнюючи з дохристиянським періодом. Їх також привозили паломники, а XI—XII ст. виникає власне виробництво цих речей.

Особливу статтю візантійського імпорту складали харчові продукти: олія, вино, фрукти, прянощі, зокрема перець. Згадка про перець у монастирському статуті 1193 р.²⁵ найевніше вказує на візантійське походження традиції його використання як приправи, ніж східне. Костянтин Багрянородний згадує перець серед дарунків, що надавались печенігам з Херсонесу²⁶. Очевидно, з Херсонесу він потрапляв на Північ.

Візантія і причорноморські міста також експортували на Русь вино. Незважаючи на відсутність відповідної сировини і традиції виноробства, споживання вина було поширеним на Русі, причому воно мало давні корені, про що свідчить термін — ранній, запозичений з латині або германських мов²⁷. За археологічними та нумізматичними даними перші контакти слов'ян Східної Європи з Візантією відбуваються в V—VII ст.²⁸. Візантійська амфора цього часу була знайдена на горі Киселівці у Києві²⁹. Не виключено, що слов'янська племінна знать обізналася з вином саме в цей період.

За писемними джерелами головними споживачами вина на Русі були знать і духовенство. Проте в період розквіту русько-візантійської торгівлі до його споживання залиувалася більшість міського населення. Про масовий ввіз вина свідчать знахідки численної амфорної тари, особливо в південноруських містах. За матеріалами Києва видно, що кількість знахідок амфор збільшується впродовж X—XIII ст.³⁰. Якщо навіть частина виявлених амфор служила для транспортування вина, і то його ввіз був значним. Таким чином, споживання вина входить до давньоруської традиції, щонайменше міської.

Відомостей про імпорт фруктів («овощи», «овощев») писемних пам'яток небагато. Писемні джерела згадують маслини і смокви³¹, що входили до монастирської їжі. За літописом споживачем заморських фруктів виступала також світська знать. Повний склад імпортних «овочей» невідомий. Серед археологічних знахідок вони відомі поодинокими видами. З кінця X ст. у

Новгороді, а пізніше в інших містах поширюються грецькі горіхи³². Шкарапули від них і кісточки персиків були знайдені в Києві, в районі Червоної Площі³³. За дендрохронологічними даними (зруби № 2, 4) відповідні шари датуються другою половиною Х ст., чому не суперечить знахідка монети 945 р.³⁴ Виявлення залишків фруктів на садибі у торгово-ремісничій частині міста свідчить про те, що вже в Х ст. їх купували рядові городяни, а не тільки знать.

Імпортні харчові продукти, ймовірно, слід розглядати як ласощі. Вони не впливали на традиційний стіл давньоруського населення в цілому і споживались переважно міським людом.

Таким чином, візантійський імпорт у давньоруському побуті посідає досить помітне місце. Відзначимо перевагу візантійських речей побутового призначення, що мали соціально-престижну або естетичну цінність: прикраси та одяг, оздоблення стола і житла, а також особисті культові речі. Увага саме до таких речей характерна як для знаті, так і для інших верств давньоруського населення.

Ми можемо виділити кілька рівнів сприйняття і засвоєння елементів візантійської матеріальної культури в давньоруському середовищі. Перший (нижчий) рівень — використання місцевим населенням речей візантійського походження, що потрапляли на територію Давньої Русі. Найважливішим показником засвоєння іноземного культурного впливу на цьому рівні є ступінь поширення таких виробів на розглянутій території. Одна річ випадкове потрапляння до місцевого середовища поодиноких предметів, яке не може серйозно впливати на формування якихось рис матеріальної культури, інша — цілеспрямований ввіз і систематичне використання визначених категорій виробів, які стають безпосередньою частиною давньоруського побуту.

Наступний крок — виготовлення власних речей, що копіюють візантійські. А. В. Банк виділяє кілька варіантів наслідування візантійським зразкам у давньоруському прикладному мистецтві: повне копіювання оригіналу, точне відтворення окремих деталей, що включаються в місцеву роботу, нарешті, творча переробка і переосмислення зразка³⁵. Це справедливо не тільки для витворів мистецтва, а й для запозичень іншого роду. Вибір майстром того чи іншого варіанта залежав від багатьох причин, однією з яких було призначення предмета. Золоті емалеві прикраси як частина офіційного князівського вбрання, досить точно копіювали візантійські зразки. Близькість до останніх дозволяє використовувати в единому ансамблі одночасно візантійські і руські дрібниці (рязанські барми³⁶), не порушуючи загальної стилістичної єдності. Офіційне ж призначення мали відомі з мініатюр Радзивілівського літопису стільці з перехрещеними ніжками. Їх прототипом були так звані «курульні крісла», що відомі в Греції ще з античності. На давньоруських мініатюрах вони завжди зображені як атрибут князів або представників князівської адміністрації.

В неофіційному ж побуті соціальної верхівки візантійські речі і копії з них використовувались поряд з давньоруськими. Бенкетний посуд з коштовних металів був як привізним (чаші з Юр'єва (Тарту), Чернігова та ін.³⁷), так і місцевих форм (чара Володимира Давидовича). Запозичені меблі (наприклад, «кровать», що згадана в «Слові о полку Ігоревім») побутують одночасно з традиційно слов'янськими, такими як добре відомі з багатьох джерел лави. Можна також відзначити синкретизм срібних прикрас з черню, які мають візантійські за походженням форми, але сюжети орнамента або зображені на них мають повністю давньоруську основу. Т. І. Макарова вважає це більш демократичним характером цього типу прикрас, порівнюючи з емалевими³⁸.

Щоб увійти в місцеву масову культуру, запозичена річ повинна бути перетворено згідно з власними традиціями. Саме тому продукція ремісничого виробництва відразу набирає місцевих форм: масові прикраси, двоярусні світильники, які мають візантійські прототипи, посуд тощо. Слід відзначити, що навіть іноземне виробництво, що працювало в місцевих умовах, було змушено орієнтувати свою продукцію на традиційні нахили, зокрема так відбувається з грецькими склоробними майстернями в Києві, які виділяються рецептурою скла, але не формою виробів³⁹.

Творче засвоєння і переосмислення на місцевому ґрунті нових «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

ремісничих технологій, запозичених зовні — це найбільш високий рівень сприйняття чужих елементів культури. Він дозволяє випускати нову продукцію і, отже, розширити асортимент виробів на споживчому ринку. Тут втрачається зв'язок з початковими речами, продукція набуває місцевого вигляду і взагалі нових форм як полів'яні писанки, що не мають жодних аналогій у грецькому ремеслі. Цей ступінь засвоєння чужої матеріальної культури передбачає визначний рівень розвитку місцевої культури в соціально-економічному і культурному відношенні, готовність сприйняття нових технологій і засобів праці, а також необхідність для даного суспільства продукції цього виду. Необхідні тісні контакти між двома країнами. В свою чергу, запозичене ремесло дає поштовх дальшому розвитку місцевого виробництва, що ми й бачимо на Русі.

Таким чином, слід відзначити великий позитивний вплив Візантії на розвиток усього давньоруського виробництва, а отож і на підвищення рівня життя давньоруського населення і якісні зміни у побутовій сфері. Не порушуючи місцеві традиції, візантійські культурні досягнення після їх творчого перероблення органічно ввійшли в побут населення Давньої Русі як невід'ємна частина.

Примітки

- ¹ Кропоткин В. А. Клады византийских монет на территории СССР// САИ.— 1962.— Вып. Е4-4.— С. 11.
- ² Даркевич В. П. К истории торговых связей Древней Руси// КСИА АН СССР.— 1974.— № 138.— С. 95.
- ³ Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.— М., 1967.— Т. 2.— С. 84.
- ⁴ Орлов Р. С. Среднеднепровская традиция художественной металлообработки в X—XI вв./ Культура и искусство средневекового города.— М., 1984.— С. 49, 50.
- ⁵ Даркевич В. П. Указ. соч.— С. 102.
- ⁶ Щапова Б. Л. Стекло Киевской Руси.— М., 1972.— С. 178, 179.
- ⁷ ПВЛ.— М., 1950.— Т. 1.— С. 25.
- ⁸ Там же.— С. 48.
- ⁹ Там же.— С. 29, 34, 36, 44, 50—51.
- ¹⁰ Щапова Б. Л. Указ. соч.— С. 178, 179.
- ¹¹ Макарова Т. И. О происхождении поливной посуды на Руси// СА.— 1963.— № 2.— С. 246—250.
- ¹² Щапова Ю. Л. Указ. соч.— С. 25.
- ¹³ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— М., 1975.— С. 274.
- ¹⁴ Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси// САИ.— 1967.— Вып. Е1—38.— С. 14—15, 63.— Табл. II, 5, 7; III, 1.
- ¹⁵ Макарова Т. И. Поливная посуда.— С. 37.— Рис. 3, 4; Малевская М. В. Поливная керамика древнего Новогрудка// СА.— 1969.— № 3.— С. 196, 198.
- ¹⁶ Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси.— С. 109, 126.
- ¹⁷ Щапова Ю. Л. Результаты спектрального анализа склянин виробів з Войни// Довженок В. И., Гончаров В. К., Юрьев Р. О. Давньоруське місто Войни.— К., 1966.— С. 116.
- ¹⁸ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 295.
- ¹⁹ ПВЛ.— Т. 1.— С. 131.
- ²⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1902.— Т. 2.— С. 919.
- ²¹ Слово Даниила Заточника.— СПб., 1889.— С. 18, 19.
- ²² Фехнер М. В. Изделия шелкоткацких мастерских Византии в Древней Руси// СА.— 1977.— № 3.— С. 130—142.
- ²³ Асташова Н. И. К вопросу о южных торговых связях домонгольского Смоленска// История и культура Евразии по археологическим данным.— М., 1980.— Рис. 2; Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок.— Л., 1981.— Рис. 86, 5.
- ²⁴ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 277—278.
- ²⁵ Срезневский И. И. Материалы...— Т. 2.— С. 1760—1761.
- ²⁶ Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Ed. by Gy. Moravcsik.— Washington, 1967.— Р. 52.
- ²⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1986.— Т. 1.— С. 317.
- ²⁸ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 292.
- ²⁹ Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве// КСИА АН УССР.— 1957.— Вып. 7.— С. 140.
- ³⁰ Голочкин П. П. Торговля древнего Киева// Новое в археологии Киева.— К., 1982.— С. 373.
- ³¹ Срезневский И. И. Материалы...— 1902.— Т. 2.— С. 113; Срезневский И. И. Там же.— 1912.— Т. 3.— С. 444.

- ³² Рыбина Е. А. Из истории южного импорта в Новгороде// СА.— 1971.— № 1.— С. 262; Гуревич Ф. Д. Западная Русь и Византия в XII—XIII вв.// СА.— 1988.— № 3.— С. 135.
- ³³ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньоукіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень// Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 55, 58.
- ³⁴ Сагайдак М. А. Дендрохронология древнего Киева. Новое в археологии Киева.— С. 449—450.
- ³⁵ Банк А. В. Константинопольские образцы и местные копии // ВВ.— 1973.— Вып. 34.— С. 195.
- ³⁶ Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси.— М., 1975.— С. 60.
- ³⁷ Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— С. 12—129.
- ³⁸ Макарова Т. И. Черневое дело Древней Руси.— С. 123.
- ³⁹ Щапова Ю. Л. Древнерусские стеклянные изделия как источник для истории русско-византийских отношений в XI—XII вв.// ВВ.— 1961.— Вып. 19.— С. 60—75.

Сергеева М. С.

ВИЗАНТИЙСКІЕ КУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЯ В БЫТУ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕЙ РУСИ

В работе рассматривается процесс освоения византийских элементов материальной культуры в Древней Руси на бытовом уровне.

Основные этапы этого процесса связаны с уровнем социально-экономического, культурного развития Руси и интенсивностью контактов. Появление византийских бытовых вещей способствует формированию традиции их употребления.

Официальное принятие христианства в конце X в. способствовало переориентации феодальных кругов на византийские ценности и знакомству с ними широких слоев населения. На протяжении XI— первой половины XIII в. на Русь поступают товары массового спроса и заимствуются некоторые элементы византийской культуры, которые не разрушив местных традиций вошли составной частью в древнерусскую бытовую культуру.

Sergeeva M. S.

BYZANTIAN CULTURAL INFLUENCES IN EVERY-DAY LIFE OF POPULATION OF THE ANCIENT RUS

The paper deals with the process of assimilation of Byzantian elements of material culture in the Ancient Rus at the every-day life level.

The main stages of the process are connected with a level of social-economical, cultural development of Rus and intensity of contacts. The appearance of Byzantian every-day life articles promotes formation of the tradition of their usage.

Official adoption of Christianity in the end of the 10th century promotes reorientation of feudal circles on Byzantian values and acquaintance of the various strata of society with them. During the 11th-early 13th centuries consumer goods came to Rus and certain elements of the Byzantian culture are borrowed which became a part of the Ancient Rus every-day life culture without disturbing local traditions.

Одержано 16.02.90

РОЗКОПКИ В БУЗЬКО-ІНГУЛЕЦЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

О. Г. Шапошникова

Робитьсяся спроба підвести підсумки більш як двадцятилітніх досліджень Миколаївської (Інгульської) експедиції. Аналізуються наукові проблеми культурно-історичного характеру, притаманні Степовому Побужжю.

Північне Причорномор'я (разом із Середньою Азією і Кавказом) є найдавнішим на території СРСР районом становлення відтворюючих форм господарства, що складалося тут під впливом Балканського центру. Археологічні

© О. Г. Шапошникова, 1992

дослідження у Степовому Правобережжі розпочалися ще в минулому столітті, багато в чому завдяки активності Одеського товариства історії та старожитностей. Якщо спочатку увага вчених була звернута переважно на дослідження античних пам'яток, то наприкінці XIX — початку ХХ ст. їх науковий інтерес розширився¹. Перші значні роботи в басейні Південного Бугу проведено в 30-ті роки у зв'язку з будівництвом БОГЕС, очолював експедицію Ф. О. Козубовський² (він був репресований, а матеріали, здобуті експедицією, розпорощені по музеях).

У повоєнні роки невеликі роботи у Бузько-Інгулецькому межиріччі проведено Б. М. Граковим і Л. М. Славіним. Завдяки зусиллям В. І. Нікітіна пожвавилася робота Миколаївського краєзнавчого музею.

Масштабні археологічні дослідження по всьому Причорноморському Степу велися у 60—80-і роки — розгорталися новобудови народного господарства, споруджувалися зрошувальні системи.

У 70-і роки на Правобережжі Побужжя розкопувалися кургани Південно-Бузькою експедицією під керівництвом Г. Т. Ковпаненко, здобуто важливі матеріали від енеоліту до середньовіччя³.

З кінця 70-х років у Степовому Побужжі почала дослідження Причорноморська експедиція, очолювана В. Н. Станко. Тоді ж у басейні Інгульця Скіфською степовою експедицією ІА АН СРСР розкопувалися кургани під керівництвом Н. Г. Єлагіної і В. Г. Петренко.

З 1966 р. приступила до роботи Інгульська археологічна експедиція (пізніше перейменована в Миколаївську). Сформувався постійний склад експедиції⁴, яка займалася комплексним великомасштабним дослідженням поселень, окремих курганів, курганих могильників.

До сфери досліджень потрапили археологічні пам'ятки від пізнього палеоліту до середньовіччя. Роботами експедиції створена багатоюща джерелознавча база, закладений фундамент для історичних праць, пов'язаних не тільки з регіоном. Досліджено понад 400 курганів із 3784 з різночасовими похованнями, 23 поселення. Первінно виділено типи пам'яток і культур, систематизовано їх, дано культурно-хронологічну інтерпретацію. Здобуті матеріали дозволяють розглянути широке коло проблем.

У Побужжі ще в 30-і роки відомі пізньопалеолітичні місцезнаходження, пов'язані з дослідженнями Ф. О. Козубовського, К. М. Полікарповича й А. В. Доброльського.

Однак, тільки матеріали з Володимирівки, дослідженої О. П. Чернишем⁵, стали відомими в спеціальній літературі. До початку польових робіт Інгульської експедиції було відомо кілька палеолітичних місцезнаходжень. Складалося враження, що басейн Південного Бугу — широка роз'єднуча зона між двома суцільно заселеними в давнину басейнами Дніпра і Дністра. З самого початку палеолітичний загін Інгульської експедиції під керівництвом В. Н. Станко здійснив розкопки пізньопалеолітичного поселення Сагайдак і відкрив вісім мезолітичних стоянок⁶.

Матеріали, здобуті Миколаївською експедицією з пізнього палеоліту й мезоліту, не тільки заповнили лакуну між Подністров'ям і Подніпров'ям, а й дали підставу по-новому вирішити ряд питань розвитку палеолітичних культур Північного Причорномор'я.

З'ясувалося, що дослідженням поселення Сагайдак 1 відкрито зовсім новий культурно-історичний пласт у пізньому палеоліті Південно-Східної Європи, генетично пов'язаний з колом явищ Центральної Європи⁶. Аналіз палеоекологічної ситуації, виробничих комплексів, крем'яного інвентаря і фауни Сагайдак 1 та аналогічних йому пам'яток дозволив дослідникам

О. М. Балушкін, Ю. С. Гребенников, Н. Д. Довженко, В. С. Єлисеев, В. М. Клюшинцев, В. Н. Фоменко, Г. П. Ребедайло (1967—1984 рр.), у 1984—1988 — Солтис. Постійно працювали І. М. Шарафтінова й М. Т. Товтайло. З часу організації експедиції очолювала автор. У роботі брали участь В. Н. Станко, В. С. Бочкарьов (довгі роки був заступником начальника експедиції), С. Н. Братченко, В. І. Неприна, С. В. Смирнов, М. О. Ричков, А. Л. Нечитайлло, М. М. Чередниченко, С. І. Круц, В. Клочко, О. П. Журавльов, О. В. Титова, П. Й. Борисковський, Р. С. Орлов, Григор'єва, Корпусова та ін. Особливо слід відзначити роботу А. К. Йолкіної.

(В. Н. Станко, С. П. Смольянінова) реконструювати конкретно-історичну ситуацію розселення пізньопалеолітичних груп населення Центральної Європи в Причорноморський Степ і простежити шляхи їх розвитку на новій території⁷.

Комплекс поселення Сагайдак 1 — найдавніший у степах Побужжя. На думку багатьох дослідників, на його основі формується ряд більш пізніх культурно-історичних явищ — анетівська і муравівська культури, кукрекська культурно-історична спільність⁸.

У 1987 р. Шуцький загін (Г. Краснокутський) проводив дослідження пізньопалеолітичної майстерні в зоні затоплення Олександровського водосховища на р. Бакшалі. Це місце знаходження, розташоване серед групи 22 пізньопалеолітичних поселень, було для них, мабуть, джерелом живлення сировиною.

Експедиція певною мірою продовжила дослідження, які вів у 50-х роках В. М. Даниленко⁹.

Займаючись систематичним вивченням неоліту Степового Побужжя, вона спробувала розв'язати проблему поселень. Відкрито і досліджено раніше не відомий тип — базові стаціонарні поселення. Серед них особливе місце належить Пугачу¹⁰.

Поселення, розташоване на надпливній терасі лівого берега Південного Бугу, займає площину понад 3 тис. м². Розкопано більше тисячі м². Знайдено кілька тисяч кам'яних виробів, серед них вкладиші для жниварських серпів, зернотерки ромбовидної форми, рогові мотики, кістки тварин. У складі фауни — дикий свійські тварини. Розміри поселення свідчать про його до-вточність. М. Т. Товкайлло відкрив поблизу Пугача світу поселень на схилі плато. В таких топографічних умовах поселення бузько-дністровської неолітичної культури (БДК) зустрічаються вперше. Зміна топографії поселень пов'язана, певно, із зміною їх економічної основи, з посиленням значення відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства. За ранією ознакою виникнення мотичного землеробства БДК більче стойть до східносередземноморського ареалу. Експедиція встановила синхронне існування БДК на савранській фазі розвитку (за В. М. Даниленком) і раннього трипілля (Сабатинівка I).

Отже, можна говорити, що БДК — не вихідна база для формування трипільської культури, а тільки явище, її паралельне.

Експедиція виявила нові пам'ятки, які передували в цьому районі появи давньоїмських племен. Зокрема, новий тип трипільських поселень — коротко-часні стоянки, синхронні великим трипільським поселенням етапу С1¹¹. Всі вони розташовані на межі Степу з Лісостепом (Ташлик 2, Пугач, Гард та ін.). Ці стоянки невеликі за розмірами. Культурні нашарування зберегли характер тимчасових стоянок. Відкрито сліди численних вогнищ, навколо яких відмічалася концентрація кам'яних знарядь, відходів від їх виготовлення, кісток тварин, кераміки. Список фауни культурних шарів з різних стоянок дуже близький.

Ці дослідження дозволяють по-новому висвітлити і деякі аспекти господарства трипільських племен. Зокрема щодо існування у них відгонних форм скотарства й скотарської орієнтації деяких груп трипільського населення на етапі С1. Нагадаємо висновки Г. Ф. Коробкової¹² про існування у трипільців декількох локальних форм господарства, що зумовлено екологією середовища. Серед них скотарсько-землеробський, скотарсько-мисливський типи.

Питання синхронізації Трипілля й середньостогівської культури пов'язане з розробками Т. Г. Мовші, В. М. Даниленка, Д. Я. Телегіна, В. Г. Збіновича, О. Г. Шапошникової та ін. За матеріалами розкопок Миколаївської експедиції поселення поблизу с. Нової Розанівки вперше вдалося синхронізувати основні енеолітичні культури Степу — Середній Стіг 2, Трипілля В2 і пам'ятки нижньомихайлівського типу¹³.

Матеріали, здобуті експедицією, допомагають у вирішенні питання ідеології енеолітичних племен. Досліджені найдавніші святилища в Степу. Одні з них безкурганні, інші — пов'язані з курганами. За приклад першого типу можна назвати святилище, досліджене В. М. Фоменком, поблизу с. Тимофіївки Снігурівського р-ну. Воно відкрито на рівнинному плато високого правого берега р. Інгулець — майданчик, оточений кромлехом. Повер-

хня його обмазана глиною, у заповненні зустрічаються зернятка вогри та вугілля. Посередині майданчика закладка (купол) з каменю, на якому помітні сліди дії вогню. Кромлех споруджений з великих брил вапняку понад 2 м висотою, поставлених у спеціальні «гнізда», в інших місцях простежується горизонтальна кладка кам'яних брил, покладених на тванному розчині. Тут вперше зустрічається такий архітектурний прийом, як кладка на «твані». В північно-східній частині кромлеху кільце лишилося незамкненим — у цьому місці, певно, був вхід у споруду. Саме будівництво святилища — доставка, встановлення, обробка каменю — свідчення високого технічного рівня. Не виключено, що подібні місця використовували для проведення якихось обрядів.

Другий тип святилищ пов'язаний з курганами. В усіх відомих випадках насип мав форму зрізаного конуса, на поверхні якого споруджено глиняний майданчик (Відрядне, Іванівка, Висунськ). Іноді під насипом відкривали своєрідні галереї з каменю (Кременчук, Нова Одеса). Відомо багато народів, які своїх богів і святилища розміщували на вершинах гір, горбів, просто на підвищеннях. Стародавній Схід — V тис. до н. е. — на вершинах башт-зиккурат стояли святилища¹⁴.

Миколаївська експедиція першою приступила до розкопок курганів паралельними траншеями з обов'язковим залишенням частин контролючих бровок. Гарантією якості було постійне удосконалення методики. Часто оптимально скорочувалася частка робіт, виконаних за допомогою механізмів, що дозволило виявити складні технічні й конструктивні прийоми спорудження насипу над похованнями ямної і кемі-обінської культур, що має особливe значення для вивчення загальної архітектури кургану (В. М. Фоменко, О. М. Балушкін)¹⁵, а також соціальної стратифікації суспільства¹⁶.

Одержані матеріали дозволяють підійти до вирішення питання про час появи перших курганів у Степу. Для них характерне застосування каменю у будівництві крепид, кромлехів, закладів. Часто насипи їх оточували ровами.

У Степовому Правобережжі автором виділений шар енеолітичних поховань. Серед них поховання у вузьких прямокутних і овальних ямах пам'яток з випростаними і скорченими кістяками, які пов'язуюмо з колом нижньомихайлівського типу раннього етапу їх існування (Старогорожене, Костянтинівка, Нова Одеса, Гард та ін.), та поховання в прямокутних ямах і підбоях у положенні на спині із зігнутими в колінах ногами (Прибужани, Кременчук), які супроводжувалися трипільським посудом етапу В₂—С₁.

Не можна не згадати яскраву і своєрідну групу пам'яток, виділених А. О. Щепинським у кемі-обінську культуру (КО). З ними пов'язані великі за розмірами насипи курганів, іноді їх вершини вінчали куполи з каменю (Лиманці, Піски). Широко розповсюджений обряд захоронення в кам'яних скринях, внутрішні стінки яких зберегли сліди розпису (Мар'янівка, Старогорожене, Піски, Іванівка та багато ін.) — взірець давнього мистецтва. Частина з них — зображення, які зрозумілі вже тепер, — личини або фігури людей, тварин, рослинні символи. Значний інтерес, при цьому, становить техніка зображення — розпис, врізна орнаментація; окрім мотивів і образів цього мистецтва знаходять паралелі на сусідніх територіях, в тому числі й за межами СРСР, що може мати велике значення для розгляду найбільш загальних закономірностей стародавнього мистецтва в цілому.

Питання про взаємовідносини кемі-обінської культури, враховуючи складність похованального обряду, з ямною, наявністю в обох культурах антропоморфних стел і синхронність існування на одній території чекає свого вирішення.

Справді масовими стали тепер матеріали поховань племен ямної культури. Ще два десятиліття тому в Степовому Побужжі були відомі тільки поодинокі поховання, а на сьогодні їх досліджено більше двох тисяч. Такий масив невідомий у жодному з регіонів півдня Східної Європи. З ямною культурою пов'язаний найбільш активний період курганного будівництва в степах Північного Причорномор'я. На основі численних поховань пам'яток здійснена не тільки класифікація, а й підняті питання періодизації, хронології, визначено їх місце серед інших груп пам'яток давньої ямної спільноти¹⁷.

Освоєння давньоїмінними племенами Бузько-Інгулецького межиріччя відіграво важливу роль у їх просуванні на захід, на Балкани.

Знайдено велику кількість кам'яних стел. Класифікація і типологія дозволили здійснити Н. Д. Довженко їх хронологічну періодизацію, етнокультурну диференцію. Кам'яна скульптура регіону розширила знання про форми ідеологічних уявлень степового населення епохи палеометалу¹⁸.

Здобуті цінні матеріали для вивчення проблематики катакомбної культури. Дослідений цілий пласт пам'яток, який дозволив авторові виділити в Степовому Правобережжі окріму інгульську культуру в межах катакомбної культурно-історичної спільноти (ККІС)¹⁹. Інгульська культура разом з пам'ятками Нижнього та Середнього Подніпров'я становить західний ареал в межах ККІС. Ця культура представлена великою кількістю поховань пам'яток (на сьогодні лише в Бузько-Інгульському межиріччі їх відомо понад 1000) і мережею корсткочасних поселень та одним стаціонарним біля с. Матвіївки (під Миколаєвом), дослідженням В. І. Нікітіним.

На підставі знайдених експедицією матеріалів змінюється уявлення про скотарсько-господарчий тип катакомбної культури. Пам'ятки духовної культури цих племен мають виразні риси землеробської ідеології — мотив колоса пшениці однозернянки на чашах, амфорах і сокирах. Цей сюжет розкритий І. М. Шарафтіновою²⁰. Певний магічний зміст вкладали стародавні гончарі, заповнюючи колоски на посуді вохрою. Складний астрономічний календар, відбитий у знаках-символах на кераміці, був покликаний, в першу чергу, обслуговувати землеробсько-господарчий цикл, як це спостерігалось у ряді культур Старого і Нового Світу²¹.

Не менш важливі матеріали, які домомагають зрозуміти розвиток ремесла, різних його етапів. За ними можна судити про технологічний рівень виробництва, зокрема керамічного, кам'янообробного та ін. Йдеться про відкриті поховання як свідчення професійної спеціалізації — майстрів (Ковалівка), ширше — майстрів по каменю, зокрема таких виробів, як сокири, булави (Таборівка, Вознесенського р-ну), і ливарників (с. Павлівка, Снігірівського р-ну). Ці поховання разом з аналогічними серіями з інших регіонів служать важливим джерелом для виділення особливостей первісних ремесел і подальшої їх спеціалізації.

Слід згадати і поховання катакомбної культури з штучним портретуванням (Мар'янівка), своєрідні маскоїди — виготовлені з глини й трави, розмальовані червоною та чорною фарбами. Для вирішення питання історичної долі пам'яток інгульської культури служать матеріали культури багатоваликової кераміки, в яких простежуються риси інгульської культури²².

Наступний етап культур регіону представлений численними пам'ятками доби пізньої бронзи. В Північному Причорномор'ї відомо понад тисячу поселень цього часу²³, але широкомасштабні роботи велися лише Миколаївською експедицією.

Здобуті матеріали відкривають нові можливості для вивчення господарських, виробничих, соціальних, демографічних, культурних аспектів в історії населення Північного Причорномор'я.

Встановлено, саме в цей період Причорноморський Степ був найбільш густо заселений, мало місце повне освоєння території (І. М. Шарафтінова, І. Т. Черняков, В. М. Клюшинцев та ін.). Поселення розташовувалися на невеликій відстані одне від одного — переважно в надзаплаві та на підвищеннях, в заплаві і, значно рідше, на схилах плато або ж в рівнинному степу, за кілька десятків кілометрів від водоймищ. Одне з таких поселень досліджено В. М. Клюшинцевим поблизу с. Балабанівки²⁴ (Жовтневий р-н).

На всіх поселеннях основним будівельним матеріалом був камінь і глина. Камінь повністю зберіг архітектурні форми споруд, тоді як від глини простежуються лише окремі безформенні потоки. Поки що не можна пояснити різне планування будівельних споруд на одночасових поселеннях сабатинівської культури: вуличне; терасове, гніздове та суцільна забудова. Так, на Ташилику 1, де була розкопана площа понад 7 тис. м², зафіксоване вуличне планування, житлові та господарчі споруди розміщувались паралельно до берега річки. На поселенні відкрито 20 відособлених будівельних комплексів, кожен з яких складається із житла і кількох господарчих споруд, що прилягали до

нього. Житла — прямокутні в плані приміщення. Всередині їх, як правило, розміщалося вогнище і господарська яма.

Вперше для цього часу відкрито виробничі комплекси, винесені за межі розташування жител. О. М. Балушкіним досліджено одне з таких приміщень, де знайдено велику кількість кістяних знарядь, пов'язаних з обробкою шкіри.

Усе це дозволяє говорити про відособлення общинного ремесла. Вартий уваги і той факт, що на цьому поселенні знайдені найдавніші на Україні ознаки обробки заліза й окремі залізні вироби (XIII ст. до н. е.)²⁵.

За приклад другого типу планування можна назвати поселення біля с. Виноградного Саду. Для нього характерна складна суцільна забудова, немов би лабіринт, що якоюсь мірою нагадує споруди Мікенської Греції²⁶. Серед відкритих споруд виділяють також житлові й господарчі будівлі. Однак відсутній такий стійкий стандарт будівельного комплексу, як це мало місце на поселенні Ташлик 1.

Можливі різні типи планування, різні архітектурні традиції, свідчення про різні етнічні джерела, хоч не можна виключити соціальний, господарчо-культурний фактор, який впливав на загальну архітектуру.

На поселенні Виноградний Сад уперше в Причорномор'ї відкрито комплекс для сушиння і зберігання зерна. Виявлено обгоріле зерна ячменю і пшениці та печі для їх сушиння. І. М. Шарафтудіновою і О. М. Балушкіним зафіксовано кілька будівельних горизонтів, які вкладаються в хронологічні рамки сабатинівської культури, що дозволяє вважати це поселення унікальною пам'яткою для всієї Південно-Східної Європи²⁷.

Вартий уваги факт різкої зміни як кількості поселень, так і їх розмірів на пізнішому, білозерському етапі. Експедиція дослідила тільки два поселення в Побужжі — Ташлик 5 та Жовтень.

Важливою складовою частиною роботи була скіфська проблематика. Значення здобутих матеріалів посилюється тим, що вони відкриті на території, яка безпосередньо прилягає до Ольвії.

Серед скіфських поховань пам'яток Ю. С. Гребенникова виділяє дві групи.

Перша — приольвійська, яка належала калліпідам (за Геродотом). У матеріальній культурі цієї групи відчутний вплив Ольвії, еллінської культури, більш відчутний, ніж в інших районах Степу. Під впливом знаходилась не лише скіфська знать, а й прості скіфи. Це можна проілюструвати на прикладі парного поховання з Новогригор'ївки (Булгакове) у Баштанському р-ні. Тут при рядовому скіфському похованні виявлено різноманітні вироби з дерева. Особливу увагу привертає берестяна скринька. Її прикрашало різьблення, ха-

рактерне для ранньоскіфського мистецтва, коли проблемним художнім образом був олень. У скриньці лежали дві дерев'яні шкатулки. Одна з них прямокутна, типу пеналу, на внутрішньому боці віка зберігся фрагмент давньогрецького алфавіту. Розшифрувати його так і не вдалося. Проте той факт, що в могилі простого скіфа знайдено зразок давньої писемності, — явище унікальне. На віці другої шкатулки відкрилася мініатюра, розписана червоними, чорними і жовтими фарбами. Це найдавніша на нашій території мініатюра на дереві (рис.).

На яскраво-червоному тлі перед завісою зображена гола купальниця. Тіло її має золотавий відтінок, голова відкинута назад, волосся стягнуте у важкий грецький вузол. Знахідка змушує переглянути уявлення про духовній світ скіфського суспільства, розкриває живу етнографію простих скіфів, поглиблює наші знання про зв'язки скіфів з Грецією²⁸.

Друга група пам'яток — степова, представлена похованнями, в яких відчутні традиції місцевого населення ще передскіфського часу. Для них характерно: захоронення у підбоях, скорочене положення кістяків, переважно східна орієнтація. Зустрічаються поховання і з випростаними кістяками, однак, скорчених більше, ніж в інших районах Степу.



Серед досліджених пам'яток, які привернули увагу скіфологів і за межами нашої країни, поховання в повному обладунку з Нової Розанівки²⁹, яке презентує бойове спорядження скіфського воїна.

Важливі матеріали одержано в результаті розкопок кургану поблизу с. Нововасилівки (Снігурівський р-н). Один з курганів вінчала скульптура скіфського воїна, виготовлена з плити вапняку довжиною понад 2 м. За своїми художніми якостями, завершеністю стилю, нововасилівська статуя є кращою серед монументальних скульптур Скіфії. Вивчення місцевої скульптури допомагає розкрити не тільки своєрідність скіфського мистецтва, а й культури в цілому. Цікаво, що в монументальній скульптурі вплив античного мистецтва позначився найменше.

Нечисленну групу становлять пам'ятки, які відносяться до середньо-віччя. Усі поховання кочівників були впускними в насипи давніших курганів. Серед них впускне поховання в курган, відомий під місцевою назвою «Йосипова могила» біля с. Новогригор'ївки (Булгаково). Це поховання привернуло увагу дослідників залишками шовкових тканин, які А. К. Йолкіна вперше спробувала реставрувати. За технікою візерунка вони знаходять аналогії серед візантійських тканин, зокрема тканини з орлами, які зберігаються в ризниці м. Бриксена (ФРН) і приписуються єпископу Гартману, який помер у 1169 р.

Вперше за багато років проведені, хоч і невеликі за обсягом, дослідження пам'яток козацтва — Бузько-Гардівської промислової паланки. На жаль, ще до початку розкопок більша частина їх була зруйнована будівельними роботами. Це пам'ятні місця території Запорозької Січі XVIII ст. Тут були зимівники, переправа. Це місця великої господарської діяльності запорозьких козаків, найпівденніший козацький форпост, який відіграв велику роль у справі захисту Батьківщини.

Співробітники експедиції взяли активну участь у популяризації археології через пресу, телебачення, радіо, лекції. В м. Миколаєві успішно прошла виставка «Старожитності Миколаївщини».

Для охорони пам'яток здійснювалося вимежовування курганів.

Здобуті Миколаївською експедицією матеріали, безперечно, вимагають подальшого глибокого вивчення. Поки що можна лише передбачати в загальних рисах численні питання і проблеми археологічної науки, які будуть вирішуватись на їх основі.

Примітки

¹ Ястребов В. Н. Опыт топографического обозначения древностей Херсонской губернии// ЗОИД.— 1984.— Т. 12.— С. 63—176; Бурачков П. О. Объяснение к археологической карте Новороссийской губернии и Крыма// Древности.— М., 1888.— Т. 12.— С. 7—16.

² Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території БОГЕСу: 1930—1933 рр.— К., 1933.— С. 42—46.

³ Ковпакенко Г. Т., Бунятаян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка// Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— С. 3.

⁴ Черниш О. П. Володимирська палеолітична стоянка.— К., 1954.— Т. 2.

⁵ Станко В. Н., Григор'єва Г. В. Исследование памятников каменного века на р. Ингул// Древности Поинтулья.— К., 1977.— С. 37.

⁶ Там же.— С. 47.

⁷ Станко В. Н., Смольянинова С. П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья// СА.— 1985.— № 4.— С. 5.

⁸ Станко В. Н. Мирное.— К., 1982.

⁹ Даценко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969.— С. 46.

¹⁰ Шапошникова О. Г., Товкайло Н. Т. Некоторые итоги исследования поселения Пугач на Ю. Буге// Первобытная археология.— К., 1989.— С. 86.

¹¹ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины// Древнейшие скотоводы юга Украины.— К., 1987.— С. 7.

¹² Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих племен юга СССР.— Л., 1987.

¹³ Шапошникова О. Г., Станко В. Н. Некоторые итоги работы Ингульской экспедиции в 1967 г.// КСИА АН СССР.— М., 1971.— Вып. 127.— С. 51; Моеша Т. Г. Періодизація середнього та пізнього трипілля// Археологія.— 1972.— № 5.— С. 3—24.

¹⁴ Замаровський В. Спочатку був Шумер.— К., 1983.— С. 85, 86; Шилов Ю. О. Найстара «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

родавниці монументальні споруди на території України// Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1984.— № 3.— С. 29—34.

¹⁵ Отчет Николаевской (Ингульской) экспедиции за 1967—1987 гг.// ИА АН УССР.

¹⁶ Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратиграфии племен ямной культурно-исторической общности// Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 27.

¹⁷ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингул// Древности Понтигулья.— К., 1977.— С. 17; Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область// САИ.— К., 1986.— С. 50.

¹⁸ Довженко Н. Д. Каменные изваяния в погребальном обряде племен ямной культуры// САИ.— К., 1986.— С. 21.

¹⁹ Шапошникова О. Г. Ингульская культура// АИУ. 1976—77 гг.— 1978.— С. 7, 8.

²⁰ Шарафутдинова І. М. Орнаментовані сокири-молоти з катакомбних поховань на Інгулі// Археологія.— 1980.— Вип. 33.— С. 60—70.

²¹ Чмыров Н. А. К семантике орнаментальных схем катакомбной керамики // Некоторые вопросы археологии Украины.— К., 1977.— С. 14—31.

²² Елисеев В. Ф., Клюшиццев В. Н. Погребение с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула// Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 71.

²³ Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982; Чернякюв И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э.— К., 1985.

²⁴ Клюшиццев В. Н. Поселения сабатиновского типа в степном Побужье// Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР.— К., 1981.— С. 45, 46.

²⁵ Бидзилля В. И., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР.— К., 1983.— С. 112.

²⁶ Блаватская Т. В. Ахейская Греция.— М., 1966.— С. 92; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы: бронзовый и железный века.— М., 1974.— С. 360.

²⁷ Шарафутдинова И. Н. Хозяйство племен сабатиновской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 168.

²⁸ Шапошникова О. Г. Знахідкам — 28 віків// Наука і суспільство.— К., 1974.— № 1.— С. 47.

²⁹ Шапошникова О. Г. Погребение скифского воина на р. Ингул // СА.— М., 1970.— № 3.— С. 208.

О. Г. Шапошникова

РАСКОПКИ В БУГО-ИНГУЛЕЦКОМ МЕЖДУРЕЧЬЕ

В статье подводится итог двадцатилетних работ Николаевской (Ингульской) экспедиции, в результате которых получен огромный, принципиально новый материал, позволяющий реконструировать основные этапы культурного и социально-экономического развития населения степей Причерноморья, начиная от позднего палеолита до средневековья.

В проблематике палеолита — исследованы поселения (Сагайдак I), открывшие новый культурно-исторический пласт в позднем палеолите Юго-Восточной Европы.

Работы в области неолита позволили пересмотреть устоявшиеся представления о взаимоотношениях бую-днестровской культуры и Триполья. Для решения этой проблемы особенно важны материалы поселения Пугач.

Исследовался новый для трипольской культуры тип памятников — стоянки скотоводов на этапе В₂ — С₁, синхронные большим трипольским поселениям.

Велись раскопки курганов и целых курганных могильников. Среди них много курганов со сложной стратиграфией. Открыты новые, ранее неизвестные на этой территории памятники — энеолитические святилища.

На основании полученных экспедицией материалов выделена новая культура — ингульская культура катакомбной культурно-исторической общности.

Экспедиция осуществляла крупномасштабные раскопки десяти поселений сабатинской культуры, открывшие возможность для изучения хозяйствственно-производственных, демографических и культурных аспектов в истории населения Северо-Западного Причерноморья.

Специфика района — непосредственная близость к Ольвии — придает особую важность исследованиям скифской проблематики.

Экспедиция осуществила небольшие работы на уже почти разрушенном строительными работами историческом месте Запорожской Сечи — Бую-Гардовской платине. Они представляют интерес как места хозяйственной деятельности запорожцев, как самый южный форпост, игравший огромную роль в деле защиты страны.

EXCAVATIONS IN BUG-INGUSH INTERFLUVE

Twenty-years-long works of the Nikolaev (Ingush) expedition which has produced an enormous new in-principle material allowing reconstruction of the main stages of cultural and socially-economical development of the population from the Black sea steppes beginning from the late paleolith to the Middle Ages are summed up.

Settlements (Sagaidak 1) which opened a new cultural-historical stratum in the late paleolith of the South-Eastern Europe were studied among the problems of paleolith.

The works in the field of neolith have permitted revising the long-standing notions on the correlation of the Bug-Dnestr culture and Tripolje. Materials from the settlement Pugach are very important for solution of this problem.

A new type of the Tripolje culture monuments — sites of the cattle-breeders at the stage of B2 — C1 synchronous to the large Tripolje settlements was investigated.

Kurgans and kurgan sepulchres were excavated. Kurgans with complex stratification are among them. Eneolithic sanctuaries, new monuments previously unknown in this territory are found.

On the basis of the obtained material a new culture is distinguished, the Ingul culture of catacombs cultural-historical community.

The expedition performed large-scale excavations of ten settlements of the Sabatinskian culture which made it possible to study economical-production, demographic and cultural aspects in the history of the population of the North-Western Black sea area.

Specificity of the region, its immediate proximity to Olbia make these studies of Scythian problems especially significant.

The expedition worked a little on the historical place of the Zaporozhie Sech — Bug-Gardov plate almost destroyed by the construction works. It is of interest both as a place of economical activity of Zaporozhie men and as the South outpost playing a significant role in protection of the country.

Одержано 25.05.90

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ВИДАВ У 1991 р.:

Полтавський краєзнавчий музей: Сторінки історії та колекцій.

Зб. наук. праць / Відп. ред. Білоус Г. П.

10 арк.: 350 прим.: 3 крб.

Збірник праць науковців музею — археологів, етнографів, істориків широко ілюструє «блі плям» та налагоджує однієї з найстаріших музейних установ України, вводить в обіг нові надбання музейної збірки. Серед статей сучасна археологічна тематику — унікальні матеріали архівних кримінальних справ М. Я. Рудинського, О. К. Тахтая, біографія пам'яткоохоронця К. В. Мощенка, детальна розвідка про археологого-народознавчу збірку П. П. Бобровського.

100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: Матеріали ювіл. наук. конф.—Частина друга. Археологія / За ред. Супруненка О. Б.

8 арк.: іл.: 400 прим.: 2 крб.

Збірник містить публікації дослідників Донецька, Калуги, Києва, Курська, Мінська, Москви, Одеси, Полтави, Сум, Харкова, що охоплюють широке коло проблем археології Дніпровського Лівобережжя від палеоліту до українського середньовіччя, питання історії археологічних досліджень у регіоні, польової діяльності обласного музею.

Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років (1891—1991):

Бібліографічний покажчик. (Укл. Пасько Н. І., Супруненко О. Б.)

3,5 арк.: 250 прим.: 1 крб.

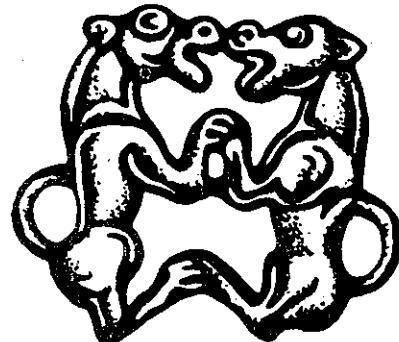
Подано опис 125 видань музею з рядом покажчиків та аналізом видавничої діяльності установи.

Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки. (Укл. Мокляк В. О., Супруненко О. Б.)

0,8 арк.: 250 прим.: 50 коп.

Замовлення надсилати на адресу: 314020, Полтава, пл. Леніна, 2. Полтавський краєзнавчий музей. Кулаторій І. М.

ДИСКУСІЇ



ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПІЗНЬОСКІФСЬКОГО ЦАРСТВА

І. М. Храпунов

Про державу пізніх скіфів більш-менш детально згадували багато дослідників історії Північного Причорномор'я за античної доби. Причому сам факт її існування викликає сумнів, здається, лише у В. І. Равдонікаса¹. П. М. Шульц висловився більш обережно: «Це культура з яскраво вираженими рисами міського характеру, що перетворюється в цивілізацію»². Але про конкретні особливості існують різні думки. Ті дослідники, котрі вважали, що перша держава була створена ще кочовими скіфами (у даному випадку не важливо, за передньоазіатських походів чи за доби Атая), наприклад, М. І. Ростовцев³, Б. М. Граков⁴, О. М. Хазанов⁵, розглядали пізньоскіфську державу як заключний етап її розвитку. С. О. Жебелев⁶ та М. І. Артамонов⁷ гадали, що пізньоскіфське царство було першим державним об'єднанням скіфів. М. І. Артамонов підкреслював наявність родоплемінних пережитків і на цій підставі пізньоскіфська держава характеризувалася як «напівдержава, держава варварського типу»⁸. С. О. Жебелев сприймав царство Скілура «не як скіфське, а як греко-скіфське»⁹. М. І. Ростовцев схилявся до думки, що населення пізньоскіфської держави складалося наполовину із кочівників, наполовину із землевласників¹⁰. Останні дві гіпотези з'явились лише тому, що на той час було досліджено лише одне пізньоскіфське поселення Неаполь¹¹, та ѹ то лише частково. Висновки, отримані під час вивчення матеріалів розкопок, несамохітъ екстраполізувались на всю державу в цілому. Зарах їх можна сміливо відкинути, оскільки новими розкопками доведено, що пізньоскіфська держава існувала на базі міцної осіlosti населення і в усіх відношеннях була переважно скіфською, а еллінізація носила поверховий характер¹². Не раз висловлювалася думка про децентралізацію пізньоскіфської держави в останній період її існування¹³. Т. М. Висотська¹⁴ та П. М. Шульц¹⁵ вбачали результати цього процесу у виникненні численних невеликих ховищ. Останнім вивчав пізньоскіфську державу О. М. Щеглов. Він розглядав царство Скілура «як варварську державу елліністичного типу», виділяючи в ній три зони (або області): Центральний та Південно-Західний Крим, Північно-Західний Крим, Нижнє Придніпров'я¹⁶. Більшість дослідників, що займалися історією пізніх скіфів, розглядали Крим і Нижнє Придніпров'я як дві складові єдиної пізньоскіфської держави¹⁷. Це твердження не здається нам доведеним, але про територію, яку займала держава пізніх скіфів, мова йтиме нижче.

Перш ніж знову повернутися до питання про державу пізніх скіфів, уявляється необхідним вивчення соціальної стратифікації пізньоскіфського суспільства. Писемні джерела можуть допомогти тут тільки в одному — в них неодноразово згадуються скіфські цари. В усьому іншому доводиться

спиратися на дані археології. Деяку інформацію дає вивчення жителів. Ще більші можливості надають результати досліджень могильників.

У літературі часто зустрічаються твердження, що нижній щабель соціальної ієрархії у пізніх скіфів займали раби¹⁸. За єдиний натяк на це можна прийняти лише окремі безінвентарні поховання, що зустрічаються при розкопках могильників (Неаполь¹⁹, Бельбек IV²⁰, Золота Балка²¹ та ін.). Однак, подібні поховання поодинокі і можуть бути витлумачені по-різному. Б. М. Граков писав: «... даремно шукали б ми у відомостях давніх авторів і тим паче в сучасних нам літературних даних докази рабовласницького ладу для цієї держави. Їх немає для цього часу...»²². Залишається лише додати, що за 35 років з часу написання цих рядків становище не змінилося.

Які ж реальні факти свідчать про соціальне розшарування пізніх скіфів? Найбагатше серед пізньоскіфських, безумовно, царське поховання, було здійснено в кам'яній гробниці, над якою збудовано мавзолей, розташований біля голубих воріт столиці. В мавзолеї досліджені й інші поховання, що супроводжувалися досить багатим та різноманітним інвентарем. Всього виявлено 1327 виробів, з них 825 — у кам'яній гробниці²³. На некрополі відкрито групу склепів, прорубаних у скелі²⁴. Неординарність їх архітектурного рішення, рельєф та розписи стін, безумовно, свідчать про високий соціальний стан поховань в них людей. Висловлена думка про те, що кам'яні склепи призначались для поховання жерців²⁵. Іноді мавзолей розглядають як усипальницю вищої родової аристократії, царського роду, а вказані склепи як похovalальні споруди, що належали сім'ям, які стоять в соціальній організації на щабель нижче²⁶. У цьому зв'язку слід звернути увагу на датування похovalальних споруд. Незважаючи на те, що склепи, про які йде мова пограбовані, в них все ж таки знайдено окремі матеріали, причому всі вони відносяться до I—III ст. н. е.²⁷ Мавзолей припинив своє існування в I ст. н. е., склепи ж в цей час тільки починають функціонувати. Решту поховань столичного некрополя здійснено в земляних склепах та підбійних могилах. Причому, як в одних, так і в інших не вдається виділити групи, що різняться за складом похovalального інвентаря чи іншими ознаками. Враховуючи масовий характер цих поховань можна припустити, що вони належали рядовому населенню²⁸. Про соціальну неоднорідність жителів Неаполя свідчать і результати розкопок городища, точніше, залишків жителів. Частина з них у давнину являла собою досить монументальні багатокамерні будови з черепичною крівлею, стіни іноді прикрашали розписи. Існували також напівземлянки площею в кілька квадратних метрів, які, безумовно, також мали призначення житла²⁹.

На відміну від неапольського, поховання в склепах Усть-Альмінського могильника відрізняються багатством та різноманітністю інвентаря³⁰. В них знайдено золоті речі та зброю. Загалом, знахідки зброї, особливо мечів, маркірують поховання людей, котрі займали неординарне суспільне становище. Про це можна судити з того, що зброя зустрічається досить рідко, причому, як правило, в багатих або неординарних похованнях. Доречно згадати, що зброя часто зображувалась на антропоморфних стелах, а на надгробних рельєфах — майже завжди бачимо озброєного вершника.

З шести надгробних стел, виявлених у Заветнинському могильнику, лише дві можна з певністю віднести до підбійних. Одна з них начисто пограбована, а в другій знаходились предмети озброєння. В цьому могильнику деякі поховання виділяються багатством та різноманітністю інвентаря, в тому числі наявністю золотих речей. Здебільшого вони здійснені в ґрутових могилах, заповнених землею³¹.

Могильник Скалисте III, в цілому досить бідний, але в одному з поховань був меч, кінське спорядження та інші численні речі³².

О. Д. Дащевська відзначає, що для Беляуса підбійні могили ознака не етнічна, а соціальна, так як поховання в них значно бідніші, ніж в склепах і належали, здебільшого, дітям³³. Гадаємо, сама ідея створення такої поховалальної споруди була привнесена в пізньоскіфське середовище сарматами. Масове поширення підбійних могил на пізньоскіфських некрополях відноситься не раніше ніж до I ст. н. е., тобто до часу, коли процес сарматизації пізньоскіфських поселень відбувався більш інтенсивно. Це добре простежується в Неаполі, де підбійні могили з'явилися близько середини I ст. н. е., а всі ранні поховання здійснені в склепах. Але звичай ховати в підбійних

могилах трансформувався в різних місцях по-різному. В одному випадку в них почали ховати найбідніших людей (Беляус, Нижнє Придніпров'я), в інших — осіб, що займали соціально значиме становище (Завітне), в третьому — представників рядового населення (Неаполь), в четвертому — всіх без винятку померлих (Скалисте II).³⁴

І ще один необхідний відступ. У літературі досить часто зустрічається твердження про зростання майнової нерівності у пізньоскіфський час і безперевне поглиблення цього процесу,³⁵ але воно по суті ні на чому не ґрунтуються. Джерела, зокрема розкопані поховання, у цьому відношенні досить однорідні і, в будь-якому випадку, не йдуть ні в яке порівняння з підкурганними похованнями IV ст. до н. е. Поховання в кам'яній гробниці мавзолею Неаполя унікальне серед пізньоскіфських,³⁶ але й воно багатством інвентаря поступається не тільки «царським» курганам, але й більшості курганів «скіфської знаті», за класифікацією В. О. Ільїнської та О. М. Тереножкіна.³⁷ і може бути співставлене тільки з найбіднішими похованнями цієї групи. До того ж поховання II—III ст. н. е. в цілому бідніші поховань I ст. до н. е. — I ст. н. е. — тому про поглиблення процесу майнової диференціації говорити не доводиться.

Придніпровські могильники і за конструкцією поховальних споруд, і за інвентарем однорідніші, ніж кримські. Тут переважають склепи. Підбійні та ґрутові могили зустрічаються рідше, але важливо відзначити, що вони значно бідніші за поховання в склепах, а деякі зовсім не мають інвентаря. Виключенням є лише могильник Миколаївка, де в двох ґрутових могилах знайдені золоті речі.³⁸ При загальній схожості склепів Золотої Балки, в двох з них поєднуються знахідки золотих сережок і мечів, причому в інших цього не спостерігається.³⁹

Склепи могильника Червоний Маяк за багатством інвентаря можна умовно поділити на чотири групи. Цікаво, що поховальні споруди з найбільш багатими похованнями відзначаються конструктивними особливостями, іноді унікальними.⁴⁰ Домобудівництво в Подніпров'ї дає замало свідчень для пояснення соціальної стратифікації населення. Кам'яні багатокамерні будівлі досить одноманітні в різних поселеннях,⁴¹ а каракасно-глиnobитні — дуже поганої збереженості, що робить неможливим порівняння їх як між собою, так і з кам'яними. Хоча різниця в будівельних матеріалах нібито натякає на майнове розшарування жителів поселень.

У викладеному вище ми намагалися диференціювати жителів пізньоскіфських поселень за майновим та соціальним станом на основі археологічних даних. Але не завжди це можливо, та й, мабуть, не в усіх поселеннях скільки-небудь помітна диференціація мала місце в давнину. Так, всі поховання могильника Димитрове⁴² та Скалисте II⁴³ досить одноманітні і не мають ніяких відмінностей як у конструкції, так і за складом поховального інвентаря.

Із писемних джерел нам відомо, що політичне керівництво було зосереджене в руках пізньоскіфських царів. У другій половині II ст. до н. е. на чолі скіфів стояв цар Скілур. Його ім'я згадується у Страбона (VII, 14, 3; VII, 14, 7) і Плутарха *Req. et imp. aporphīt., Skyl.*, а також на монетах⁴⁴ і в написах⁴⁵. В одному з них читасмо: «... цар Скілур, син царя...»⁴⁶, що дозволяє говорити про перехід влади в спадщину від батька до сина. Скілур, очевидно, наслідував його син Палак, котрий також називався царем у декреті на честь Діофанта (*IOSPE*, I², № 352). Такий порядок наслідування підтверджується й Поліеном в легенді про Амагу (*Strateg*, VIII, 56), яка, вбивши скіфського царя, передала владу його сину. Е. І. Соломоник по-новому переклала один із пасажів Страбона (VII, IV, 3), що звучить у перекладі так: «Мітрідат... вислав військо в Херсонес і одночасно розпочав війну зі скіфами — і з Скілуром і з синами Скілура на чолі з Палаком...». Проаналізувавши цей уривок вона розвинула думку В. В. Латишева (*IOSPE*, I², № 352, с. 305) про те, що Скілур й Палак були співправителями.⁴⁷ Такої ж думки дотримується Й. Т. М. Висотська.⁴⁸ Правда, Е. І. Соломоник намагається довести існування тільки двох великих скіфських загонів, очолюваних Скілуром і Палаком, котрі спільно вели воєнні дії проти Діофанта. Навіть якщо Палак командував одним із загонів (можливо, половиною або й більшою частиною війська), а його визначна роль під час війни не викликає

сумніву, то це зовсім не доводить, що він був співправителем держави. Вбачаючи в словах Страбона вказівку на спільне правління, А. М. Хазанов висловив думку, що пізньоскіфська держава була поділена на улуси⁴⁹.

Тим часом, є підстави вважати, що Скілур був не єдиним царем скіфів, свідченням чому є уривок з трактату Мемнона «Про Гераклею» (XV, XXX), де скіфські царі згадуються у множині: римляни зобов'язали Мітрідата повернути «скіфським царям їх родові володіння», Мітрідат «... схилив на свою сторону... скіфських царів». Саме тому В. Карасьов вважав, що у скіфів було декілька царств⁵⁰. Важко у даному контексті розкрити реальний зміст терміну цар. Ale з аналізу писемних джерел безсумнівно випливають два висновки. По-перше, в пізньоскіфському суспільстві існував прошарок вищої аристократії, представники якого здебільшого були пов'язані родинними зв'язками, а по-друге, Скілур і, досить вірогідно, його син Палак володіли верховною владою. Перший з цих висновків побічно підкріплений свідченням Плутарха (Ромп., XI, II) про те, що у тріумфі Помпея, крім полонених, брали участь «скіфські дружини Мітрідата». Ймовірно, Мітрідат, з метою укріплення політичного союзу зі скіфами, вважав за потрібне одружитися не лише на представниці роду Скілура, а й, оскільки скіфських дружин було кілька,— на родичках інших аристократів, можливо, тих царів, котрих згадує Мемнон.

Усі наведені вище свідоцтва відносять до скіфських царів, які жили в II — на початку I ст. до н. е. Серед пізніх джерел найбільш вірогідним можна вважати лише одне — епітафію Тіберія Плавтія Сільвана (CIL, XIV, 3608), де згадується безіменний скіфський цар, який, очевидно, брав в облогу Херсонес. Часто скіфськими царями називають Фарзоя та Інісмея, котрі чеканили свої монети в Ольвії у I ст. н. е. Ale це лише гіпотеза, не підкріплена прямими доказами⁵¹.

Отже, на основі вивчення археологічних та писемних джерел, можна уявити собі скіфське суспільство стратифіковане таким чином. Основну масу населення складали вільні люди, що володіли за життя деяким майном. Судячи з поховань, які різнилися за складом інвентаря та особливостями конструкцій, ця частина населення була неоднорідною. Вірогідно її складали люди, що працювали в сільському господарстві або ремісники; вони мали різний рівень достатку і займали різне становище в суспільстві. Ale, на жаль, ми не маємо можливості конкретизувати його, пов'язавши ту чи іншу групу поховань з конкретним соціальним прошарком. Не вдається, наприклад, виділити поховання купців, які мали б існувати, зважаючи на рівень розвитку зовнішніх торгових зв'язків. Безсумнівно, провідне місце в політичному та економічному житті займала аристократія, що надійно підтверджується писемними джерелами. Верховна влада була зосереджена в руках царя. Така схема стосується кримських скіфів.

Про населення Нижнього Придніпров'я можна тільки сказати, що воно було досить неоднорідним як у майновому, так і в соціальному плані. Тут неможливо піти далі констатації існування «привілейованого шару»⁵² та якоїсь частини населення, що стояла на соціальних щаблях нижче основної маси (поховання в підбоях та ґрунтових могилах). I нарішті, вся схема соціальної стратифікації побудована на узагальненіх у хронологічному відношенні даних. Так, свідчення писемних джерел відносяться, здебільшого, до II ст. до н. е., а більшість поховань — до I ст. до н. е. — III ст. н. е.

Говорячи про державу пізніх скіфів⁵³, необхідно згадати, що у Криму вони володіли певною досить компактною територією, яка включала передгірську та північно-західну частини півострова. У випадку воєнного конфлікту скіфи виступали як єдина політична сила на чолі з царем, ставка якого знаходилась у найбільшому місті, розташованому в самому центрі півострова. Цар від свого імені чеканив монету і здійснював великі будівельні заходи (Strabo, VII, 4, 7). Жителі пізньоскіфських поселень різнилися як в соціальному, так і в майновому відношенні. Значна частина населення займалася сільським господарством, яке здебільшого орієнтувалося на зовнішньоторгові зв'язки. Продукція ремісників майже не мали виходу за межі поселень. Інтенсивність зовнішньої торгівлі передбачає наявність людей — купців — зайнятих тільки в даній галузі економіки. Проте нам не відомо багато надзвичайно важливих аспектів соціальної організації пізніх скіфів.

Наприклад, форми залежності, що пов'язували рядове населення та аристократію, характер власності і т. ін. Однак перераховані вище особливості можна вважати ознаками, які вказують на те, що кримські пізньоскіфські поселення входили до складу однієї держави.

Загальноприйнята думка про територію пізньоскіфської держави, яка включала Крим та Нижнє Придніпров'я, була не досить аргументованою, але ґрунтувалась на двох передумовах. По-перше, на близькості матеріальної культури обох регіонів. По-друге, і найголовніше, на зауваженні Страбона про Малу Скіфію (VII, 4, 5). Ось цей уривок у перекладі Г. А. Стратановського: «Херсонесом (тобто Кримом — I. X.) володіють правителі Боспору, хоча вся ця область спустошена постійними війнами. Раніше вони володіли тільки невеликою частиною країни поблизу гирла Меотіди і Пантікапея до Феодосії, а велику частину до перешийка і Каркінітської затоки займало скіфське плем'я таврів. Вся ця країна, а також майже вся область за перешийком до Борисфена називалась Малою Скіфією». У даному контексті вказівку на область, що називалась Мала Скіфія, можна трактувати і в етнографічному, і в географічному, і в політичному розумінні. Не важко висловитись на користь будь-якого з цих припущень. Для того, щоб одне з них підтверджилось необхідно зауважити дані інших джерел. Але, здається, в жодному з них немає навіть натяку на те, що Придніпровські поселення входили до складу будь-якого державного утворення. Всі джерела, на основі яких був зроблений висновок про існування пізньоскіфської держави в Криму, відносяться саме до Криму, але не до Придніпров'я. Є ще одна досить вагома обставина, яка перешкоджає визнанню того, що Крим та Придніпров'я входили до складу однієї держави. Справа в тому, що останні два острови пізньоскіфської культури були розділені широкими степовими просторами, заселеними сарматами, котрі, як відомо з писемних джерел, далеко не завжди підтримували із скіфами дружні стосунки. П. М. Шульц писав: «Колись я мріяв знайти в степах і на узбережжі Таврії скіфські городища і з'єднати території Малої Скіфії (Крим, Таврію, Дніпро) в єдине ціле. Цього не вийшло. Дві великі зони осілості були поділені в давнину кочовим світом...»⁵⁴. За цих умов контакти між Кримом та Придніпров'ям могли здійснюватися двома шляхами: морем через Ольвію, особливо тоді, коли це місто було під владою Скілуру⁵⁵, і степом, тільки тоді, коли сармати знаходились у дружніх стосунках із скіфами. Обидва шляхи могли використовуватись, наприклад, наприкінці II ст. до н. е. Але в історичному плані зв'язки між двома зонами поширення пізньоскіфської культури здійснювалися, вірогідно, лише епізодично і не забезпечували нормального функціонування віддаленого Придніпровського регіону як складової держави. Показовим є те, що на карті Агріппи, яка, очевидно, була складена на основі джерел епохи Цезаря, до складу IX області входили Сарматія і Скіфія Таврійська. Причому кордон між ними проходив на північ від Перекопського перешийка. Отже, до Таврійської Скіфії входив лише Крим⁵⁶.

Схожість матеріальної культури надійно підтверджується розкопкам пізньоскіфських пам'яток як у Криму, так і на Дніпрі. Однак пояснення цього факту треба шукати не в політичному єдинстві, а в близькості історичних умов, в яких ця культура складалась⁵⁷. Таким чином, доводиться визнати, що уявлення про дві складові частини одної пізньоскіфської держави не знаходить надійного підтвердження в джерелах.

Примітки

¹ Радоніжас В. И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья// ИГАИМК.— 1932. — Т. XII.— С. 76.

² Шульц П. Н. Позднескифская культура и ее варианты на Днепре и в Крыму// Проблемы скіфской археологии.— М., 1971.— С. 129.

³ Ростовцев М. И. Эллинство и иранство на юге России.— Пг., 1918.— С. 105.

⁴ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре// МИА.— 1954.— № 36.— С. 27.

⁵ Хазанов А. М. Социальная история скіфов.— М., 1975.— С. 249.

⁶ Жебелев С. А. Последний Перисад и скіфское восстание на Боспоре// Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 88.

⁷ Артамонов М. И. Скифское царство в Крыму// Вестник ЛГУ.— 1948.— № 8.— С. 69.

⁸ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 69; Соломонник Э. И. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья // Археология и история Босфора, I.— Симферополь, 1952.— С. 122.

⁹ Жебелев С. А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху// Северное Причерноморье.— М.— Л., 1953.— С. 267.

¹⁰ Ростовцев М. И. Указ. соч.— С. 106.

¹¹ Городище Керменчик, розташоване на околиці Сімферополя, безумовно, являє собою руїни столиці пізньоскифської держави. З приводу давньої назви цього міста існують різні гіпотези (Див.: Раевский Д. С. Неаполь или Палакий?// ВДИ.— 1976.— № 1). Жодну з них не можна вважати аргументованою. В даній праці використовується назва Неаполь, як відображення найпоширенішої точки зору.

¹² Останній висновок не може бути заперечений реконструкцією, згідно якої в столиці пізніх скіфів існувала грецька факторія (Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя скіфського// Археологія.— 1990.— № 1). Ця думка може бути підкріплена вказівкою на аналогічну ситуацію, що склалася в більш ранній час на Єлизаветівському поселенні (Марченко К. К. Боспорські поселення на території Елизаветівського городища// ВДИ.— 1990.— № 1). Однак не слід забувати, що пізньоскифська столиця була захищена оборонною стіною, зведеною, безумовно, варварами (Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.— К., 1979.— С. 35—57), поряд з грецьким «будинком з портиками» стояла кінна статуя Скілурі (Соломонник Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского// НЭ.— 1962.— Вып. III.— С. 33, 34), а також рельєфи із зображеннями скіфських вершників, в котрих можна углядіти Скілурі і Палака (Шульц П. Н. Скульптурные портреты скіфских царей Скілурі и Палака // КСИМК.— 1946.— Вып. XII). Основний вміст культурного шару складають уламки скіфського ліпного посуду, поховання греків поки що не знайдені. Таким чином, столиця пізніх скіфів, не кажучи вже про інші поселення, являла собою варварський центр.

¹³ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 106.

¹⁴ Высотская Т. И. Поздние скіфи в юго-западном Крыму.— К., 1972.— С. 66.

¹⁵ Шульц П. И. Позднескифская культура...— С. 134.

¹⁶ Щеглов А. Н. О греко-варварских взаимодействиях на периферии эллинистического мира// Причерноморье в эпоху эллинизма.— Тбилиси, 1985; Щеглов А. Н. Позднескифское государство в Крыму: к типологии эллинизма// Древний Восток и античная цивилизация.— Л., 1988.

¹⁷ Соломонник Э. И. О скифском государстве...— С. 237; Елагина Н. Г. Нижнее Приднепровье в эпоху позднего скифского царства// Вестник МГУ. Историко-филологическая серия.— 1958.— № 4.— С. 56; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре// МИА.— 1958.— № 64.— С. 237; Вязьминина М. И. Золота Балка.— К., 1962.— С. 233; Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 200; Сапрыкин С. Ю. ГераклеяPontийская и Херсонес Таврический.— М., 1986.— С. 205; История Европы.— М., 1988.— Т. 1.— С. 613; Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.— М., 1989.— С. 231.

¹⁸ Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 159.

¹⁹ Сымонович Э. А. Население столицы позднескифского царства.— К., 1983.— С. 55.

²⁰ Гущина И. И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э./ Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ. Ч. II. Вып. 54.— М., 1982.— С. 27.

²¹ Вязьминина М. И. Золотобалковский могильник.— К., 1972.— С. 51, 93, 95.

²² Грakov B. N. Указ. соч.— С. 104.

²³ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского// МИА.— 1961.— № 96.— С. 104.

²⁴ Бабенчиков В. П. Некрополь Неаполя скифского// История и археология древнего Крыма.— К., 1957.— С. 94—118.

²⁵ Раевский Д. С. Этнический и социальный состав населения Неаполя скифского (по материалам некрополя): Автoref. дис... канд. ист. наук.— М., 1971.— С. 14; Попова Е. А. Ростис склеп № 1 некрополя позднескифской столицы// ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 150.

²⁶ Сымонович Э. А. Указ. соч.— С. 113.

²⁷ Бабенчиков В. П. Указ. соч.— С. 98, 99.

²⁸ Справбу Е. А. Симоновича виділити на некрополі ділянку, що належала найбіднішому населенню, не можна визнати вдалою (Храпунов И. Н./ СА.— 1986.— № 1).

²⁹ Высотская Т. М. Неаполь — столица...— С. 74—89.

³⁰ Высоцька Т. М., Лобода І. І. Могильник I ст. н. е.— III ст. н. е. неподалік від с. Піщене в Криму // Археологія.— 1984.— Вип. 48.— С. 63.

³¹ Богданова Н. А. Погребальный обряд сельского населения позднескифского государства в Крыму// Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ. Вып. 54.— Ч. II.— М., 1982.— С. 31.

³² Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистое III в Юго-Западном Крыму // СА.— 1976.— № 4.— С. 146.

³³ Дащевская О. Д. О подбийных могилах у поздних скіфов// Древности Евразии в скіфо-сарматское время.— М., 1984.— С. 57.

³⁴ Богданова Н. А., Гущина И. И. Новые могильники II—III вв. н. э. у с. Скалистое в Крыму // КСИА.— 1967.— 112.— С. 132, 133.

³⁵ Артамонов М. И. Указ. соч.— С. 69; Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 142.

- ³⁶ Погребова Н. Н. Указ. соч.— С. 104.
- ³⁷ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 124—161.
- ³⁸ Ebert M. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv Cherson Praehistorische Zeitschrift.— 1913.— V Band.— S. 93.
- ³⁹ Вязьмишина М. И. Указ. соч.— С. 19—22, 47—54.
- ⁴⁰ Сымонович Э. А. Отчет о раскопках Черняховской экспедиции ИА АН СССР на Украине// НА АН СССР.— Р.-I.— № 6195.
- ⁴¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья.— К., 1982.— С. 138—143.
- ⁴² Высотская Т. Н., Махнева О. А. Новые позднескифские могильники в Центральном Крыму// Население и культура Крыма в первые века н. э.— К., 1983.— С. 66—72.
- ⁴³ Богданова Н. А., Гущина И. И. Указ. соч.
- ⁴⁴ Фролова Н. А. Монеты скифского царя Скилура// СА.— 1964.— № 1.
- ⁴⁵ IOSPE, I², № 668; Виноградов Ю. Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикеи и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э./// ВДИ.— 1987.— № 1.
- ⁴⁶ Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники...— С. 33.
- ⁴⁷ Соломоник Э. И. Сравнительный анализ свидетельства Страбона и декрета в честь Диофанта о скифских царях// ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 58.
- ⁴⁸ Высотская Т. Н. Неаполь — столица...— С. 198.
- ⁴⁹ Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 198.
- ⁵⁰ Карапес В. Известия древне-греческих авторов о Северном Причерноморье времен Митридатовых войн// Ученые записки МОПИ. Всеобщая история. Вып. II.— 1969.— Т. 332.— С. 8, 9.
- ⁵¹ В останні роки підтримана точка зору М. Б. Щукіна (Щукин М. Б. Царство Фарзоя. Епізод из истории Северного Причерноморья// СГЭ.— 1982.— № 47) та П. Й. Каришковського (Каришковский П. О. О монетах царя Фарзоя// Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.— К., 1982) про те, що Фарзоя та Інісмей були проводирами якихось сарматських племен (див.: Симоненко О. В., Лобай Б. І. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея// Археологія.— 1989.— № 1). Аргументом для даної трактовки служить топографія монетних знахідок (їх немає в Криму) та наявність на монетах «сарматських» знаків. Самі по собі ці докази не досить переконливі. До 1985 р. у Криму не були відомими і монети Скилура, що не заважало, завдяки наявності інших джерел, визнавати його царем кримських скіфів (T. Сулимірський (The Sarmatians.— New-York — Washington. Praeger, 1970.— р. 131) безумовно помиллявся, коли написав, що декілька монет Скилура були знайдені в Неаполі). «Сарматські» знаки добре відомі на багатьох пізньоскіфських пам'ятниках, ними користувались боспорські царі, яких ще ніхто не ризикував назвати проводирами сарматських племен. Тому, можливо, правильніше буде визнати обидві гіпотези рівноцінними.
- ⁵² Хазанов А. М. Указ. соч.— С. 191.
- ⁵³ Ольховский В. С., Храпунов И. Н. Крымская Скифия.— Симферополь, 1990.— С. 102, 103.
- ⁵⁴ Шульц П. Н. Позднескифская культура...— С. 129.
- ⁵⁵ Ольвія перебувала в залежності від скіфів, можливо у формі протекторату, близько 30 років. (Каришковский П. О. Монеты Ольвии.— К., 1988.— С. 102; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 249, 250).
- ⁵⁶ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 44, 45.
- ⁵⁷ Храпунов И. Н. О причинах формирования локальных вариантов позднескифской культуры// Тезисы Всесоюзной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения Б. Н. Гравкова.— Запорожье, 1989.

И. Н. Храпунов

К СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПОЗДНЕСКИФСКОГО ЦАРСТВА

В статье рассматриваются сведения, относящиеся к социальной стратификации поздних скіфов. Суммируются данные, позволяющие сделать вывод о том, что поселения предгорного и северо-западного Крыма входили в состав позднескифского государства. Замечание Страбона о Малой Скифии можно трактовать и в географическом, и в этнографическом, и в политическом смысле. Для его проверки необходимо привлечь иные источники. Однако, все источники, на основании которых был сделан вывод о существовании позднескифского государства, относятся только к Крыму, но не к Приднепровью. Крым и Нижнее Приднепровье были разделены степными пространствами, заселенными сарматами. На карте Агриппы граница между Сарматией и Таврической Скифией проходила по Перекопскому перешейку. Поэтому приходится признать, что распространенное представление о двух составных частях позднескифского государства недостаточно обосновано. Близость материальной культуры, засвидетельствованная раскопками Приднепровских и Крымских памятников, объясняется сходством исторических условий, в которых эта культура складывалась.

SOCIAL-POLITICAL CHARACTERISTICS
OF THE LATE SCYTHIAN KINGDOM

The paper considers information concerning social stratification of the late Scythians. Date which underlie conclusion that the population of the mountainous and North-Western Crimea was the part of the late Scythian State are summed up. Strabon's remarks on the small Scythian may be interpreted in geographical, ethnographic and political sense. To verify them it is necessary to attract other sources. However all sources which underlie the conclusion on the existence of the late Scythian state refer only to Crimea not to the Dnieper area. The Crimea and the lower Dnieper area were separated by the steppe spaces inhabited by Sarmatians. The boundary between the Sarmatian and Scythian in the Agrippa map passed by the Perekop isthmus. So one has to admit that the widespread idea about two parts of the late Scythian is not sufficiently substantiated. Similarity of the material culture revealed during excavations of the Dnieper area and Crimean monuments is explained by the similarity of historical conditions where this culture developed.

Одержано 25.10.90

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКІФСЬКОГО *

Ю. П. Зайцев

Поховальна споруда біля центральних воріт городища Керменчик-Неаполь — найяскравіший комплекс пізньоскіфської культури, своєрідна візитна картка здогадної столиці Кримської Скіфії. З багатьох причин¹, розкопки цієї видатної пам'ятки не дали повного об'єму інформації, залишивши місце для багатьох здогадів і роздумів.

За попередніми повідомленнями² про результати досліджень, вийшла відома монографія П. М. Шульца³, в якій було подано дуже багатий речовий матеріал і сумарний опис поховань. Основна увага була приділена похованню в кам'яному гробниці⁴, з якою пов'язувалась будова поховальної споруди, та різьбленому дерев'яному саркофагу⁵ із залишками жиночого кістяка. На думку автора, перше належало Скілуру⁶, друге — цариці, і датувались вони, відповідно, кінцем II ст. до н. е. та I ст. до н. е. Всі інші поховання, колективні та одиночні, знаходились у прямокутних соснових ящиках і заповнювали камеру з кінця II ст. до н. е. до початку II ст. н. е. Відзначалася унікальність і важливість пам'ятки, як місця поховання представників царського роду, що ілюструє яскраву самобутню культуру пізніх скіфів Криму⁷.

Більш повною та докладною публікацією матеріалів розкопок мавзолею стала стаття Н. М. Погребової «Погребения в мавзолее Неаполя Скифского»⁸. Пояснюючи необхідність свого дослідження, автор відзначила популярний характер книги П. М. Шульца, розрахованої на масового читача.

Нова робота була присвячена спеціально похованням мавзолею, тому в ній відсутній аналіз архітектури та загальна характеристика. Будучи безпосереднім учасником розкопок, Н. М. Погребова запропонувала свою концепцію історії об'єкта, згідно якої всі поховання датуються часом не раніше рубежу II—I ст. до н. е. (після Діофантових воєн), похований в кам'яному ящику — Палак⁹, а всі інші були представниками знатного пізньоскіфського роду I ст. до н. е. — I ст. н. е.¹⁰

Усі наступні згадування мавзолею в наукових та науково-популярних працях¹¹ базувалися на двох попередніх точках зору з визнанням тієї або іншої. Протиріччя виникали, головним чином, з питань співвідношення

* З приводу статті І. М Храпунова

етнічних елементів поховального обряду, деталей датування та ін. У ряді названих проблем привертає увагу точка зору О. Є. Пуздовського, котрий висловив припущення про існування первісного, не збереженого поховання Скілур, пограбованого в ході воєнних дій кінця II ст. до н. е.¹² Така постановка питання була спробою пояснити часовий розрив між побудовою мавзолею — друга половина II ст. до н. е., що випливає з нової періодизації оборонних споруд Неаполя¹³, та поховань у ньому — рубіж II—I ст. до н. е.

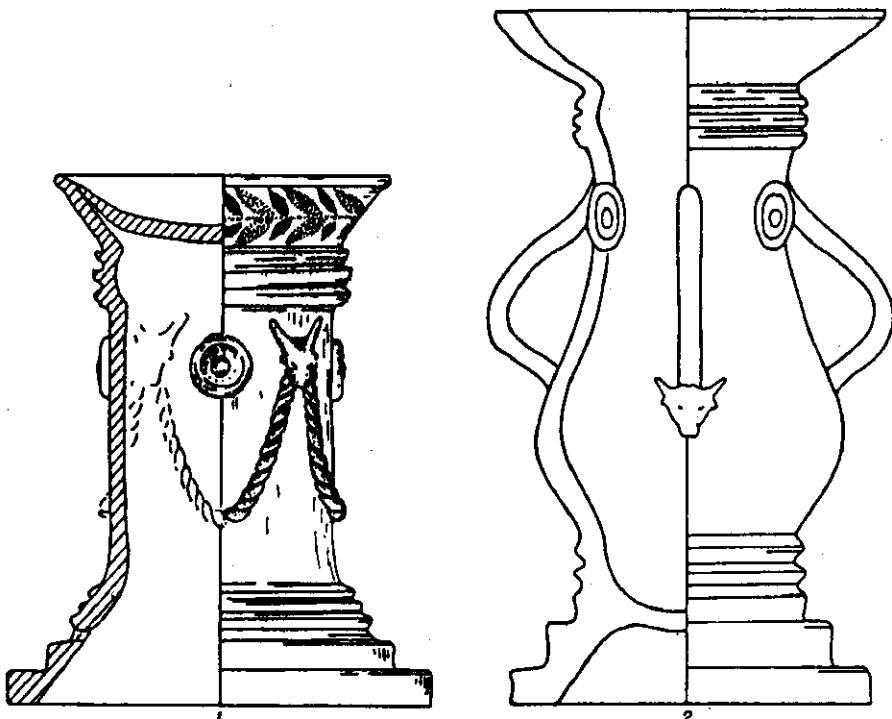


Рис. 1. 1 — вівтар з мавзолею, 2 — його первісна реконструкція за Н. М. Погребовою.

Така докладна фактична інформація та різносторонній її аналіз, здавалося, не припускали повернення до безпосередніх матеріалів розкопок та відкриття нових, раніш невідомих, деталей. Тим більш несподіваною виявилася нещодавня знахідка серед колекцій Тавро-скіфської експедиції¹⁴ уламків добре відомої «теракотової посудини» з саркофага, більш повно поданої у згадуваній праці Н. М. Погребової. Крім рисунка¹⁵ (рис. 1, 2) в ній приведено і її докладний опис¹⁶. Цікаво, що П. М. Шульц та Н. М. Погребова, які відзначили унікальність подібної знахідки, утримались від визначення її функціонального призначення.

Повторно виявлені через 34 роки після розкопок, фрагменти цього предмета були склесні та реставровані у керамічний виріб іншого вигляду та конструкції (рис. 1, 1). Насправді ж, це був великий керамічний вівтар, що складався з двоступінчастої, квадратної в плані підставки, пустотлої профільованої колонки та неглибокої чашки — вмістилища для жертвоприношень. Всі три частини були вироблені окремо, із застосуванням гончарського круга, і в сирому вигляді об'єднані в одне ціле. Тулою, крім того, у визначеному порядку прикрашали наліпні виті гірлянди, розетки та букранії (самі прикраси не збереглися, а відомі за малюнками та фотографіями, але ясно простежуються сліди їх приліплень). Після виготовлення виріб було піддано випалу в гончарській печі, тому він є предметом ремісничого виробництва. Чи було розфарбування вівтаря таким, яке наведено в описі — установити неможливо. На даний час збереглися сліди гірлянди під вінчиком, утвореної з маленьких темно-червоних та великих зелених листків, намальованих на білій ґрунтовці¹⁷. До опису предмета залишається додати, що його робоча

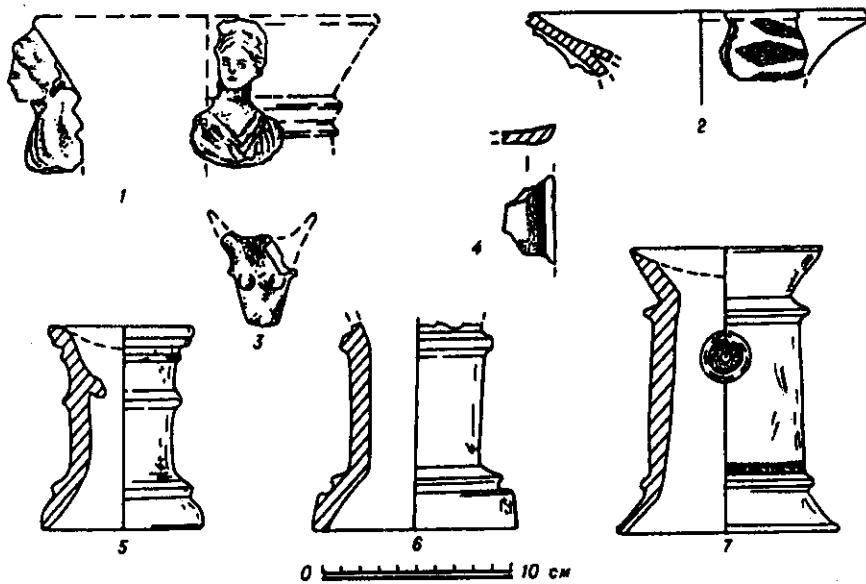


Рис. 2. 1—7 — вівтарики та їх деталі з розкопок грецького комплексу і пов'язаних з ним шарів.

поверхня має явні сліди одноразового спалення маслянистої речовини малої кількості.

Такі значні зміни зовнішнього вигляду та функцій «посудини» знімають тезу про його унікальність. Серед нових та старих колекцій з розкопок здогадного грецького комплексу біля центральних воріт за якими знаходиться мавзолей, відомі десятки уламків подібних предметів¹⁸. Сама конструкція та усі елементи вівтаря з мавзолею — букранії (рис. 2, 5), принцип наліпних фігурних прикрас під вінчиком (рис. 2, 3), квадратні підставки (рис. 2, 6) розетки (рис. 2, 9) в комбінації з поліхромним акварельним розписом (рис. 2, 4, 6, 9) представлені серед відомих матеріалів. Керамічні вівтарики, аналогічні неапольським, відомі також в грецьких центрах Північного Причорномор'я¹⁹. Особливе значення має їх порівняно вузьке (відповідно до неапольських знахідок) датування — середина II ст. до н. е. — 113—109 рр. до н. е. Верхня межа дана за визначенням часу пожежі, пов'язаної із захопленням фортеці грецькими військами Діофанта.

Все це, напевно, дозволяє вважати вівтар із мавзолею однозначно грецьким та відносити його до вказаного часового проміжку.

Як виходить з опису умов знахідки, уламки описаного предмета знаходились на північ від залишків дерев'яного різного саркофагу, впритул до його поздовжньої стінки. Сама поховальна споруда здавалась розрушену при пограбуванні, кістки виявилися зсунутими та перемішаними. Однак повторний аналіз збережених польових матеріалів виявив іншу, більш складну, ситуацію, яка не дозволяє робити такий однозначний висновок.

Дійсна картина розташування археологічних залишків у момент їх відкриття встановлюється порівнянням щоденникових записів і фотографій, доповнюючих одне одне. Згідно опису, пустоти зотліх дерев'яних частин саркофагу позначались на рівні кістяків № 8 та 11, які залягали на 0,64 м вище вапнякової підлоги поховальної камери²⁰. Трохи пізніше, серед залишків канелірованих колонок та інших різних прикрас виявлено черепи поховань № 11 і 43, розрізнені кістки та окремі знахідки: фрагменти «золотої оббивки», залізний цвях, намистини²¹. Ще через деякий час потривожені кістяки № 11 та 43 були розчищені. Судячи з усього, вони залягали безпосередньо над різними розписними дошками саркофагу, складеними безладно, причому зовсім не помічені будь-які сліди здогадного їх вмістилиця — дерев'яного ящика²². Наступний етап робіт, після розбирання згаданих залишків та в процесі віймки гіпсовых відливок, достатньо поданий кількома

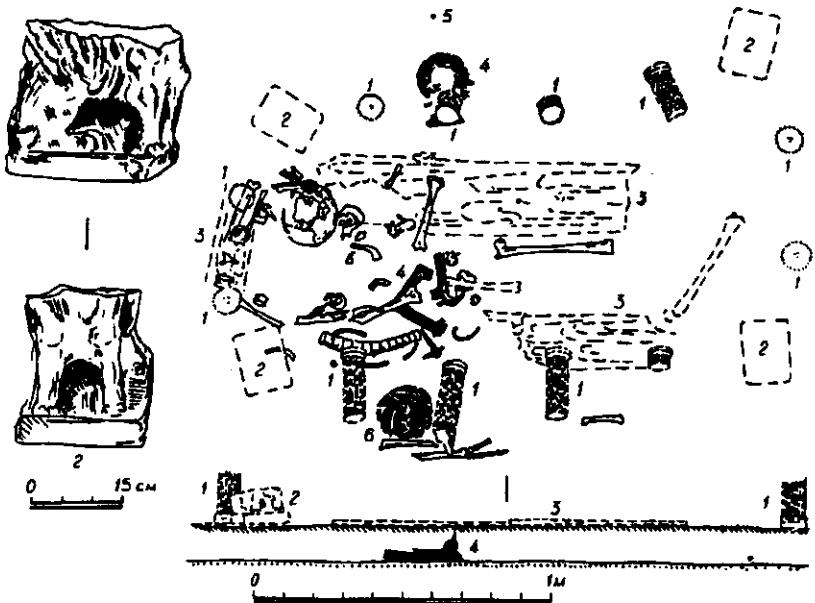


Рис. 3. 1 — нижні частини канелюрованих колонок, 2 — фігурки фантастичних тварин, 3 — довгі дошки, в тому числі різані, 4 — фрагменти вівтаря, 5 — бронзова херсонеська монета, 6 — розбита посудина (чашка?). Безперервною лінією показано нижній ярус, пунктиром — рівень залягання дерев'яних деталей.

фотографіями²³. На них добре видно рештки плоско покладених довгих дощок, частково покритих різблленням (рис. 3, 3), кутові фігурки сидячих фантастичних тварин (рис. 3, 2) та відливки колонок (рис. 3, 1). Нижні частини останніх, в яких збереглися шили, залишили чіткий відбиток у глині, чого не могло бути у випадку їх кріплення на єдиній дерев'яній рамі — основі саркофагу²⁴. На користь самостійного, без одної основи, розташування показаних на плані (рис. 3, 1, 2) дерев'яних прикрас, які повністю зберегли свою форму у глині, свідчить і повна відсутність слідів цієї самої основи, а також довільне розташування фігур та колонок. Крім того, зображення тварин мали пласку основу²⁵, а не фігурні конічні ніжки.

На цьому етапі робіт, 29 жовтня, під однією з колонок північної лінії були зачищені залишки роздавленого та перевернутого додороги дном керамічного вівтаря, що залягав на поверхні долівки мавзолею. Таким чином, рівень знахідки був на 0,15 м нижче горизонту встановлення дерев'яних різблених прикрас (рис. 3, 4). На жаль, цей та наступні етапи розчистки відображені в щоденнику надто лаконічно, але все-таки можливо їх достовірно встановити. Судячи з усього, довгі дошки перекривали щільний глинистий шар, насичений рештками кількох людей. Серед кісток трапились залишки пурпуру та золотих ниток, витий золотий перстень зі скляними вставками, золотий медальйон із зображенням голови Медузи-Горгони (?) у променях, інші дрібні золоті прикраси: голка, підвіска на ланцюжку, пронизки та бляшки²⁶. У нижній частині цього шару, на одному рівні з розбитим вівтариком, були простежені розрізnenі кістки молодої жінки (поховання № 70), які перекрили розбиту квадратну підставку того ж вівтарика²⁷ (рис. 3, 4). Привертає увагу хребет та кістки правої руки, які зберегли анатомічний порядок, що може свідчити про невеликий проміжок часу з моменту поміщення тіла у мавзолей до зруйнування його залишків.

Згодом на північ від залишків вівтаря була виявлена бронзова херсонеська монета (рис. 3, 5). Одночасно з виходом у світ статті Н. М. Погребової, вона була опублікована Л. П. Харко у складі інших монетних знахідок Тавр-скіфської експедиції²⁸. З точки зору автора, даний монетний тип (голова Діви в баштовій короні, надчеканка — дельфін; лань, яка стоїть з трофеєм) датувався кінцем третьої чверті I ст. до н. е., на основі чого визначався час

поховання в саркофазі. Пізніше К. В. Голенко удревнлив монети з подібними сюжетами та відніс їх до 120—110 рр. до н. е.²⁹ В хронологічній схемі В. А. Анохіна даний випуск херсонеської міді має таке ж датування.³⁰

Складність описаної ситуації, очевидно, не дозволяє пояснити її однозначно. Послідовність дій, які тут відбулися, навпаки, може бути відновлена цілком достовірно. Найнижчий ярус даної ділянки мавзолею (рис. 4, 3а), що заліг безпосередньо на поверхні підлоги камери, являє собою скучення

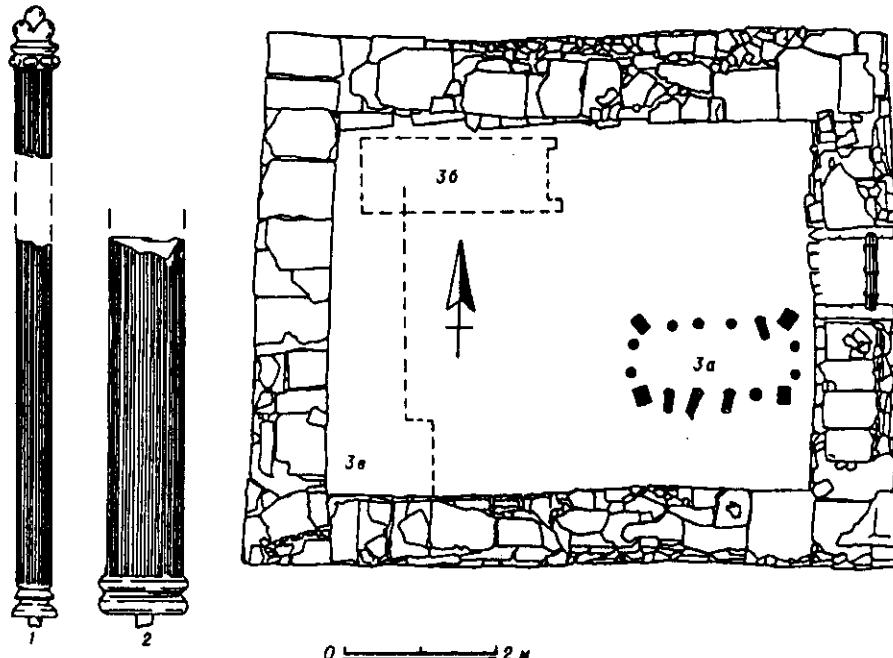


Рис. 4. Археологічна ситуація ділянки саркофага в мавзолеї Неаполя Скіфського: 1 — здогадний кутовий стовбчик накривки, 2 — нижні частини канелірованих колонок, 3 — план мавзолею з визначенням залишків саркофага (3а), кам'яного ящика (3б) та східців (3в).

розрізнених решток кількох (?) людей разом з похованальним інвентарем (віттар, намистини, золоті прикраси та ін.). Залишки дерева, які підстилають усі інші кістяки мавзолею, тут цілком відсутні, а численні різні дошки та фігурні дерев'яні прикраси відносяться до наступного ярусу. При цьому гарно видно їх упорядковане розташування (але окремо один від одного) при явному повторному використанні. Співвіднести подібну споруду з конкретними похованнями досить важко. Можливо, різні та прості дошки були покладені під поховання № 11 та 43, а навколо них розставлені фігурки фантастичних тварин та колонки? В рівній мірі імовірності можливий і інший варіант: загадані дерев'яні вироби відмічали місце залягання зсунених нижніх поховань.

Приведена картина, на наш погляд, дозволяє висловити кілька пояснюючих її припущень:

1. Первісні поховання мавзолею, а, отже, і сам мавзолей, були грецькими та відносяться до періоду, що безпосередньо передує війнам Діофанта. Певно, один або кілька померлих були поховані в дерев'яному розмальованому та різбленому саркофазі, приблизний вигляд якого відновлено О. І. Домбровським. У ході воєнних дій поховання були порушені, можливо, тоді ж сюди потрапила херсонеська монета, яка, за іншою версією, могла бути і «оболом Харона». Через деякий час похованальна споруда була розчищена, залишки старих поховань зсунуто до східної стіни, а понад ними складено деталі та прикраси розламаного саркофагу. Мавзолей, таким чином, був використаний повторно під нові поховання, першим з яких є кам'яний ящик у північно-західному кутку (рис. 4, 3б). Останніми дослідженнями встановлено, що він складений з використаних повторно плит облицювання «будови з портиками»³¹, яка знаходилася напроти центральних воріт, в безпосередній близькості від мавзолею і, на загальну думку, була зруйнована під час кампанії Діофанта³².

2. Якщо прийняти точку зору О. Е. Пуздровського про спорудження мавзолею для Скілуря, то керамічний віттар та саркофаг могли бути, наприклад, атрибутами поховання його грецької дружини. В цьому випадку сама будова не була чисто грецькою, а її спорудили як неординарну поховальну споруду для видатного скіфського царя. Правомірності цієї точки зору не суперечить процес зруйнування первісних поховань та подальші події, про які йшлося в попередньому варіанті.

3. У випадку можливого уточнення періодизації споруд біля центральних воріт, можливий ще один варіант, найбільш близький до загальноприйнятої схеми. При більш ранньому, ніж це уявляється зараз, зруйнуванні «будівлі з портиками», але продовжені функціонування інших споруд дільниці, рання група поховань мавзолею може бути віднесена до часу перед війнами Діофанта. Тільки в такому випадку пояснюється співіснування керамічного вітварика та кам'яного ящика, синхронного мавзолею. Тоді ситуація, відкрита розкопками біля східної стіни камери (рис. 2), також може складатися в тій послідовності, що викладена в двох попередніх варіантах. При цьому не можна виключати, що поліхромні дерев'яні вироби не мали ніякого відношення до саркофагу, якого могло просто не бути.

Сучасний стан проблем історії Неаполя робить найбільш допустимим перше припущення про первісно грецький мавзолей, як місце поховання мешканців кварталу перед центральними воротами фортеці, не виключаючи при цьому інших пояснень ситуації, що склалася. Як би то не було, дане дослідження окремого питання показує, наскільки далекі проблеми пізньоскіфської археології від остаточного вирішення. Разом з тим, уточнення абсолютноного датування поховань мавзолею Неаполя скіфського та визначення їх етно-соціальної належності наближають вирішення багатьох питань історії цієї пам'ятки.

Примітки

¹ Розкопки мавзолею проводились 1946 р. Сімферопольським загоном Тавро-скіфської експедиції під керівництвом П. М. Шульца. Щоденник дослідження вела Н. М. Погребова. Графічною фіксацією, реставрацією та препаруванням знахідок займалися О. І. Домбровський та О. А. Болотнікова. Погодні умови та ряд інших причин помітно вплинули на якість польових робіт та матеріалів. Так, наприклад, не були зроблені креслення більшості поховань та зведеній план їх розташування, в щоденнику відсутній опис окремих деталей та багатьох етапів робіт. Великий фотоархів, який найбільш повно дозволяє простежувати процес дослідження, також не позбавлений недоліків.

² Шульц П. Н. Тавро-скифская экспедиция// Известия АН СССР. Серия истории и философии.— М., 1947.— С. 60; Погребова Н. Н. Находки в мавзолее Неаполя Скифского// Бюллетень ГМИИ.— 1947.— № 2.— С. 24—28; Погребова Н. Н. Мавзолей Неаполя Скифского // КСИИМК.— 1947.— XXI.— С. 22—45.

³ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского.— М., 1953.— С. 88

⁴ Там же.— С. 21—25.

⁵ Там же.— С. 25—30.

⁶ Там же.— С. 25.

⁷ Там же.— С. 48.

⁸ Погребова Н. Н. Погребения в мавзолее Неаполя скифского// МИА.— 1961.— № 96.— С. 103—213.

⁹ Там же.— С. 179.

¹⁰ Там же.— С. 183.

¹¹ Махнєва О. А. Неаполь Скифский.— Сімферополь, 1968.— С. 18—20; Висотська Т. Н. Неаполь — столиця государства поздніх скіфів.— К., 1979.— С. 196, 197; Дащевська О. Д. Поздні скіфи// Археология СССР. Степи Європейської часті СССР в скіфо-сарматське время.— М., 1989.— С. 30—31; Ольховський В. С., Храпунов І. Н. Кримська Скіфія.— Сімферополь, 1990.— С. 88—90; Пуздровський О. Є Сармати в Неаполі скіфському// Археологія.— 1989.— № 3.— С. 31—32.

¹² Пуздровський А. Е. К интерпретации захоронений в мавзолее Неаполя скифского// Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса (Тезисы докл. конф.).— Севастополь, 1988.— С. 86.

¹³ Колтухов С. Г. Новые материалы к периодизации и реконструкции оборонительных сооружений Неаполя скіфского// СА.— 1990.— № 2.— С. 186.

¹⁴ В останні роки автором цієї статті проводиться систематизація та опис всіх неапольських колекцій, які зберігаються у музеях і наукових установах.

¹⁵ Погребова Н. Н. Погребения... — С. 123.— Рис. 8, 1.

¹⁶ Там же.— С. 113.

¹⁷ Зовсім неясно, чому червоне листя, видиме багато краще, ніж зелене, не було помічено першими дослідниками предмета.

¹⁸ Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя скіфського// Археологія.— 1990.— № 1.— С. 90. Рис. 6.

¹⁹ Марченко И. Д. Новые виды боспорской эллинистической керамики// КСИА.— 1976.— № 145.— С. 52.— Рис. 6; Археология ССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— Табл. XXXII, 10; LXY, 7.

²⁰ Погребова Н. Н. Дневник раскопок участка А₁ Неаполя скіфского в 1946 г. // Архів Відділу археології Криму ІА АН УРСР.— Інв. А № 1.— С. 291.

²¹ Там же.— С. 306, 321.

²² Там же.— С. 343, 351.

²³ Альбом контрольних видбитків фотонегативів Тавро-скіфської експедиції 1946 р./ / Архів відділу Археології Криму ІА АН УРСР.— Інв. А № 1.— № 13, 28, 434—441, 454, 455.

²⁴ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифского.— Кольорова вклейка.

²⁵ Альбом контрольних видбитків... — № 434, 435.

²⁶ Погребова Н. Н. Дневник раскопок... — С. 505.

²⁷ Там же.

²⁸ Харко Л. П. Монетные находки Тавро-скифской экспедиции 1946—50 и 1957 гг.// МИА.— № 1961.— № 96.— С. 216.

²⁹ Голенко К. В. Херсонесские драхмы с именем магистрата Деметрия// СГМИИ.— 1964.— Вып. II.— С. 45.

³⁰ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса.— К., 1977.— С. 56, 146.

³¹ Зайцев Ю. П. До питання... — С. 90.— Рис. 2, 3.

³² Каравас А. Н. Раскопки Неаполя Скифского в 1950 г.// КСИИМК.— 1953.— Вып. 49.— С. 80.

Ю. П. Зайцев

МАВЗОЛЕЙ НЕАПОЛЯ СКИФСКОГО

Работа посвящена анализу ранее неизвестных материалов раскопок мавзолея Неаполя скіфско-го, связанных с так называемым резным деревянным саркофагом. Происходящий, как предполагалось, из него «терракотовый сосуд» после реставрации оказался керамическим алтарем сложной конструкции — подобные, помимо греческих центров Северного Причерноморья, известны только среди находок из греческого квартала Неаполя, погибшего в ходе Диофантовых войн. Действительные условия его находки позволяют говорить о принадлежности одному из самых ранних сдвинутых погребений, поверх которых были размещены резные доски и украшения предполагаемого саркофага. В заключение приведено несколько предположений, объясняющих ситуацию: 1. Греческая принадлежность первых, разрушенных, погребений мавзолея, которым принадлежал алтарь и разобранный саркофаг; 2. Парное погребение Скилур и его греческой жены, также впоследствии разрушенное; 3. Погребение с алтарем — одно из нескольких первых, в том числе каменного и некоторых деревянных ящиков.

В любом из трех вариантов однозначной остается датировка древнейших захоронений мавзолея — период, непосредственно предшествующий скіфским походам Диофанта.

Yu. P. Zaitsev

MAUSOLEUM OF THE SCYTHIAN NAPLES

The work is devoted to the analysis of the previously unknown materials from excavations of the Mausoleum in Scythian Naples connected with the so-called carved wooden sarcophagus. The «terracotta vessel» originated as it was supposed from this sarcophagus after its restoration proved a ceramic altar of a complex construction — the like alters besides Greek centres of the Northern Black sea area are known only among findings from the Greek district in Naples destroyed during the Diophant wars. Actual conditions of its finding allow stating that it belongs to one of the earliest shifted sepulchres above which carved plates and decorations of the supposed sarcophagus were located. Some suppositions which explain the situation are as follows: 1) first destroyed bureals of the mausoleum with the altar and dismantled sarcophagus are of Greek origin; 2) pair bureal of Skilur and his Greek wife subsequently destroyed; 3) bureal with the altar — one of some first ones including stone and some wooden boxes.

Any of three versions gives the same dating of the ancient bureals from mausoleum — the period directly preceding Scythian campaigns of Diophant.

Одержано 26.12.90

ПРО ПІЗНЬОСКІФСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

В. М. Зубар

Стаття І. М. Храпунова, з приводу якої розгорнуто дискусію,— цікаве дослідження, у якому автор наголосив на дуже важливому питанні щодо соціально-політичної організації пізньоскіфського суспільства. Постановка цього питання і спроба його вирішення, безперечно, заслуговують на увагу і становлять певний інтерес. Однак висновки автора не завжди досить переконливі й аргументовані, тому у ході дискусії необхідно спинитися в першу чергу на тих аспектах цього питання, які недостатньо висвітлені або потребують подальшого поглиблених вивчення. Один з них — проблема політичного характеру пізньоскіфської державності, яку необхідно розглянути детальніше.

Питання про існування держави у пізніх скіфів, як цілком слушно зазначає І. М. Храпунов, майже ні в кого не викликає сумнівів, однак вирішувалося воно по-різному. Деякі дослідники вважали, що пізньоскіфська держава — це заключний етап розвитку скіфської державності, яка в цілому склалася ще у кочових скіфів. Інші вказували на те, що тільки Кримську Скіфію можна розглядати як перше державне утворення скіфів, причому підкреслювалися або сильні пережитки родово-племінних відносин, або його греко-варварський характер. Таким чином, питання про характер держави у пізніх скіфів не можна вважати остаточно вирішеним. При цьому, виходячи з наявних джерел, мабуть, основну увагу необхідно приділити двом аспектам проблеми: характеру верховної влади і соціальній структурі населення. Висвітлення саме цих питань дозволить створити більш чітке уявлення щодо тієї форми державності, яка існувала у пізніх скіфів Криму.

Найвидатнішим з пізньоскіфських правителів, безперечно, був Скілур, який за походженням теж був сином царя¹. Це дозволило висловити думку про те, що у пізніх скіфів влада передавалася від батька сину. Здавалося б це підтверджується і прикладом Палака, сина Скілура, який також став царем.

Страбон і Плутарх передають, що Скілур об'єднав навколо одного з своїх синів, Палака, усіх інших, яких у нього було 50 чи 90². Це добре узгоджується і з новим тлумаченням тексту декрета на честь Діофанта, яке було зроблене Е. І. Соломоник. Згідно нього, Мітрідат VI Євпатор розв'язав війну із Скілуром і його синами на чолі з Палаком³. Використавши вказані джерела, Е. І. Соломоник, а слідом за нею Т. М. Висотська, дійшли висновку, що у даному випадку Скілур і Палак були співправителями⁴.

Однак можливе і трохи інше трактування цих свідчень. Не виключено, що і у Страбона, і у Плутарха йдеться не про рідних синів Скілура, а про правителів окремих скіфських груп. Ймовірно, об'єднання цих племінних груп велося здебільшого збройним шляхом, але врешті решт закінчилось «всиновленням» усіх скіфських правителів «батьком» — Скілуром, який, безумовно, був видатним державним діячем. Очевидно, серед цих «синів» і було вибрано спадкоємця — Палака, який, на думку царя, більш ніж інші підходив на роль, що йому готував Скілур. Це добре узгоджується з тим, що назви скіфських фортець Напіт, Палакій і Хабеї були похідними від етніконів декількох скіфських племен⁵. При цьому цікаво, що, за Клавдієм Птолемеєм, місто Амадока, яке локалізується десь у нижній течії Дніпра, також в районі концентрації пізньоскіфських пам'яток, отримало свою назву від племені амадоків⁶. Якщо це спостереження вірне, то слід визнати, що найбільші пізньоскіфські городища були, вірогідно, центрами певних племінних груп, на чолі яких стояли правителі — «сини» Скілура. Побічно зроблений висно-

вок підтверджується і Плінієм, який говорить про 30 народів, що жили у Тавриці в давнину⁷.

Об'єднання пізніх скіфів, очевидно, десь у II ст. до н. е., як засвідчують історичні паралелі⁸, привело до їх підкорення одній із племінних груп в результаті діяльності Скілура, ставкою якого і був Неаполь Скіфський. Саме ці події і знайшли відображення в алгоритмі розповіді стародавніх авторів щодо чисельних синів Скілура. В їх розповіді, можливо, відбилася також і певна спорідненість народів, що мешкали у пізній Скіфії. Не виключено і те, що «сини» Скілура складали оточення Палака або правили окремими територіями держави, як це було в Скіфії раніше. Враховуючи, що процес консолідації пізньої Скіфії, судячи з наших джерел, набув активізації тільки десь у II ст. до н. е. і для нього характерні були певні відцентрові сили, Скілур ще за свого життя призначив собі спадкоємця і, з метою укріплення його майбутньої влади, зробив своїм співправителем⁹.

Однак Палак не зміг зберегти державу Скілура і був розбитий військом Діофанта. Після цього, ймовірно, процес консолідації пізньої Скіфії було припинено. У всякому разі Мемнон, говорячи про обіцянки Мітрідата VI, згадує, що він повинен був повернути скіфським царям їх родові володіння і вивести свої війська за межі Скіфії¹⁰. Отже, на історичній арені близько 80-х років I ст. до н. е. фіксується вже не єдина пізня Скіфія, а декілька політичних структур на чолі із своїми царями, чи краще сказати, царками.

Якщо звернутися до пізньоскіфських могильників в II—I ст. до н. е. — I ст., то стає ясно, що поховання, за винятком поодиноких комплексів, як зазначає І. М. Храпунов, навдивовиж однорідні у соціальному плані. Хоча серед них і виділяється невелика група могил з більш багатим інвентарем і зброєю, або зовсім без речей, але загалом таких могил зовсім небагато. Це у свою чергу не дозволяє робити висновок, що у пізньоскіфському суспільстві соціальна диференціація набула значної глибини, як, приміром, це спостерігається у курганних могильниках V—IV ст. до н. е.

Пояснюючись це, вірогідно, тим, що скіфи поступово осідали на землі й перетворювалися із кочовиків-скотарів на землеробів. Зміни господарського укладу, мабуть, і привели до поступового перетворення племінних груп на територіальні землеробські общини. Як конкретно проходив цей процес в умовах Криму поки що не зовсім ясно. Але наявність певної кількості царських поховань комплексів із зброєю свідчить, що декілька таких общин могли угруппуватися біля великих городищ, які були адміністративними центрами певних районів пізньої Скіфії із своїми царями і військом. Саме такі райони чи області, ймовірно, були об'єднані Скілуром в едину, але не стала ще державу.

Виходячи із загальних особливостей економічного і політичного розвитку кочовиків у період їх поступового осідання¹¹, треба зазначити, що за рівнем свого соціального розвитку пізні скіфи Криму знаходилися на третьому так званому етапі кочування. Цьому етапу були притаманні певні характерні риси, такі як переход від кочівництва до осіlostі й, відповідно, землеробства, виникнення поселень, розвиток ремесла, поява «замків» — укріплених городищ, розташованих у стратегічно важливих місцях тощо¹². Саме на цьому етапі посилюється соціальна диференціація суспільства і виділяється родова знать, яка починає експлуатувати рядове населення, а також має місце процес повторного класутворення на основі іншої, ніж це було раніше, форми власності. Усі перелічені ознаки цього етапу розвитку добре простежуються за археологічними даними у пізніх скіфів Криму у II ст. до н. е.

Отже у підсумку слід зазначити, що протягом життя і діяльності Скілура на території Кримської Скіфії має місце консолідація пізньоскіфського населення і виникає варварське ранньокласове державне утворення, яке слідом за багатьма дослідниками ми продовжуємо умовно називати пізньоскіфським царством. Однак за часів спадкоємця Скілура Палака це нестале державне утворення розпадається на декілька областей, які, вірогідно, знаходилися під владою царів — вихідців із середовища місцевої пізньоскіфської родової знать. У зв'язку з припливом сарматського населення в Крим і воєнно-політичним підкоренням пізніх скіфів союзом сарматських племен, які зайняли панівне положення у степовій зоні Північного Причорномор'я, пізня Скіфія потрапляє у васальну залежність і вже не є самостійною політичною

силою. Таким чином, з I ст. вже не можна говорити про будь-яке пізньоскіфське державне утворення поза воєнно-політичними об'єднаннями сарматських племен.

Примітки

- ¹ Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского// НЭ.— 1962.— Т. 3.— С. 33.
- ² Strabo, VII, 4, 3; *Plut. Reg. et imp. ap. Scil.*, 174E; *De garrul.*, 17.
- ³ Соломоник Э. И. Сравнительный анализ свидетельства Страбона и декрета в честь Диофанта о скифских царях // ВДИ.— 1977.— № 3.— С. 58.
- ⁴ Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скифов.— К., 1979.— С. 198.
- ⁵ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса.— К., 1964.— С. 11—13.
- ⁶ Ptol., III, 5, 10, 14.
- ⁷ Plin. NH, 85.
- ⁸ Артамонов М. И. Скифское царство в Крыму // Вестник ЛГУ.— 1948.— № 8.— С. 57; Бунятын Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материалах скифских могильников).— К., 1985.— С. 123.
- ⁹ Хазанов А. М. Социальная история скифов.— М., 1975.— С. 195.
- ¹⁰ Mem. De Heracl, XV, XXX.
- ¹¹ Толыбеков С. Е. Общественно-политический строй казахов в XVII—XIX вв.— Алма-Ата, 1959.— С. 140—191.
- ¹² Плетнєва С. А. Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху средневековья // ВИ.— 1981.— № 6.— С. 51, 58—60.

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

ІЗ НЕБУТТЯ

(додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930—40-і та на початку 1950-х років)



Ж. О. Кононенко

Шановний читачу! Ми маємо на меті започаткувати цикл публікацій, присвячених невідомим сторінкам і напівзабутим іменам нашої історії. Вже давно на часі «реабілітувати» у свідомості і серцях наших тих, кого не-відворотна жорстокість радянської дійсності сталінських часів викреслила з науки, культури, освіти, врешті — з життя. Знищено окрасу української інтелігенції і серед них — найсвітліші голови наукової думки.

Рукописи, на жаль, горять і допоки не спалені архіви, ми повинні, ми просто зобов'язані пізнати несправедливо забутих, стертих з лиця землі і нашої свідомості українських науковців. Пізнати і воздати тепер уже єдино можливе і необхідне для них — Пам'ять.

ВІД РЕДАКЦІЇ

* * *

Вже звичною стала фраза «архіви розкривають свої таємниці». Торкнулося це і деяких матеріалів, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР. Серед них — фонд ВУАК (Всеукраїнського Археологічного Комітету), що складається з документів, відображаючих наукову і громадську діяльність цієї організації, створеної в червні 1924 р. Ставши окремою науковою установою в системі Академії Наук, ВУАК одночасно був і головним органом Управління Народного Комісаріату освіти УРСР, яке здійснювало керівництво всіма науковими установами Української РСР, в тому числі і Академією Наук¹.

ВУАК займався справами охорони пам'яток культури в межах Української РСР, зокрема й археологічних, здійснював науковий контроль за археологічними дослідженнями на Україні, видавав «відкриті листи» — дозвіл на проведення розкопок.

Маючи характер широкого представницького наукового товариства, ВУАК до числа своїх дійсних членів обирає видатних вітчизняних істориків, археологів, мистецтвознавців. Цієї честі були удостоєні також окремі зарубіжні вчені, які займалися дослідженнями археологічних пам'яток України, це, зокрема, археологи А. М. Тальгрен (Фінляндія) та Ю. Айліо (Швеція)², проф. М. Еберт (Берлін), І. Мінс (Англія)³.

У 1928 р. археологічні експедиції ВУАКу працювали вже в 30 з 40 округів України, було досліджено велику кількість різноманітних пам'яток. Важливішими були багаторічні експедиційні дослідження, проведенні Дніпро-

© Ж. О. КОНОНЕНКО, 1992

будівською експедицією в зоні будівництва Дніпровської ГЕС у 1927—1932 рр. під керівництвом академіка Д. І. Яворницького; на Південному Бузі Богесівською експедицією (1930—1932 рр.) під керівництвом Ф. А. Козубовського та на будівництві «Азовсталі» в м. Маріуполі під керівництвом М. О. Макаренка в 1930—1931 рр.

При більш доскіпливому вивченні матеріалів фонду ВУАК, зацікавив документ — реєстр дійсних членів ВУАК за 1931 р.⁴. Вражали примітки поряд з більшістю прізвищ в цьому списку: «умер», «вислан», «исключен», зроблені, очевидно, в 1934 р.

Співробітники архіву * почали пошук документів на підтвердження цих даних. З цією метою Інститутом археології АН УРСР було подано запит до Комітету державної безпеки УРСР з проханням сприяти виявленню біографічних даних і поверненню особистих документів репресованих вчених. Невдовзі після цього одержано відповідь з додатковими відомостями.

Серед численного списку — ім'я М. О. Макаренка — визначного археолога, музеєзнавця, мистецтвознавця та художника. Микола Омелянович Макаренко народився 4 лютого 1877 р. в с. Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії в сім'ї волосного писаря. Закінчив Лохвицьку гімназію, Петербурзьку Художню школу барона А. Л. Штігліца (1902) та Археологічний інститут. Працював асистентом, помічником охоронця та завідувачем античним відділом Ермітажу. В 1916 р. склав та видав путівник «Художественные сокровища императорского Эрмитажа». Одночасно вчений читав лекції на вищих жіночих архітектурних курсах та в керованій М. К. Реріхом школі «Общество поощрения художеств». З 1902 по 1919 проводив розкопки в Новгородській, Полтавській, Катеринославській, Харківській та інших губерніях. В 1914 р. «Обществом поощрения художеств» М. О. Макаренко був відряджений до Німеччини для вивчення фондів та колекцій музеїв, а в 1917 р. в складі Російської Академії Наук в Туреччину. В 1919 р. М. О. Макаренко переїжджає до Києва, де його незабаром обирають дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету.

У 1920—1924 рр. М. О. Макаренко — директор музею мистецтв ім. Б. І. Ханенка, читає лекції в Київському університеті. 1925 р. вчений був заарештований, але Академії Наук вдалося «взяти його на поруки». М. О. Макаренко проводить археологічні розкопки в районі Халеї'я, Трипілля, Опішні, на Полтавщині, Роменщині, Сумщині, в м. Маріуполі. Як людина віддана високим ідеям науки, він, єдиний з членів комісії, не підписав акт на знищення Михайлівського Златоверхого собору для будівництва Урядової площа в Києві⁵.

26 квітня 1934 р. М. О. Макаренка було заарештовано по обвинуваченню в належності до так званої контрреволюційної організації. Постановою особливої наради при колегії ДПУ УРСР від 23 травня 1934 р. його вислано в Казань на 3 роки. Знаходячись в засланні, Микола Омелянович працював консультантом центрального музею, викладачем Казанського художнього технікуму, брав участь в роботах по реставрації Петропавлівського собору.

24 квітня 1936 року Макаренка М. О. знову було заарештовано по тому ж звинуваченню. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 серпня 1936 р. його засуджують до 3 років ув'язнення у ВТТ.

Під час відбування покарання, 15 грудня 1937 р. вчений втретє був заарештований як учасник так званої кадетсько-монархічної повстанської організації. Постановою трійки при УНКВС Новосибірської області від 25 грудня 1937 р. його засуджують до вищої міри покарання. Вирок виконано 4 січня 1938 року. Дані про місце поховання відсутні.

У 1960 та 1965 рр. постановами Верховного суду ТАРСР і Томського обласного суду кримінальні справи по двох останніх засудженнях М. О. Макаренка припинені, він був реабілітований.

У відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30—40-х і на початку 50-х років»,

* Кононенко Ж. О., Латуха Т. І., Станіцина Г. О., Франко О. О.

за висновком прокурора м. Києва від 1 червня 1989 р. постанову особливої наради при колегії ГПУ УРСР від 23 травня 1934 р. у відношенні М. О. Макаренка відмінено. Вчений реабілітований повністю⁶.

Не обійшла гірка чаша репресій та неволі й Михайла Яковича Рудинського (14.10.1887—23.06.1958), доктора історичних наук, археолога, музеєзнавця і мистецтвознавця, видавця, який протягом чотирьох років (1924—1928) був вченим секретарем ВУАКу.

Народився М. Я. Рудинський у сім'ї земського лікаря, освіту здобув у місцевій гімназії. В 1905 р. вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, потім перевівся до Харківського університету, який закінчив у 1910 р. з дипломом кандидата історико-філологічних наук. В 1910—1917 pp. М. Я. Рудинський викладав у школах Путивля, Харкова, Петербурга, працюючи влітку разом з П. П. Ефименко під керівництвом Ф. К. Вовка на археологічних розкопках. З липня 1917 р. був завідувачем педагогічним бюро Губернської Земської управи у Полтаві, керував видавництвом Полтавського губернського земства. 1919 р. М. Я. Рудинський створив там Художній музей і до 1924 р. був його директором.

З 1924 р. М. Я. Рудинський живе у Києві, працює в Академії наук та музеях (Історичному, Лаврі), обирається дійсним членом ВУАКу і кафедр антропології та географії УАН у Харкові, викладає історію первісного суспільства, працює з аспірантами ПМК Києва, Харкова (1931—1933 pp.).

«Працюючи науковим співробітником АН УРСР, М. Я. Рудинський 14 березня 1934 р. був заарештований по обвинуваченню в належності до ніби то контрреволюційної організації. Постановою особливої наради при колегії ГПУ УРСР від 2 квітня 1934 року засуджений по ст. 54—11 КК УРСР до висилки на Північ на 3 роки»⁷.

Місцем заслання (1934—1937 pp.) став для М. Я. Рудинського Красноборськ Архангельської області. У 1938—1940 pp. «заради хліба насущного» йому довелося працювати у Вологодській облспоживспілці. Протягом 1940—1944 pp. вчений продовжує наукові пошуки, працюючи співробітником Вологодського краєзнавчого музею і досліджуючи північні райони країни, відкриває житла первісних людей на р. Ляблі, Сухоні, Юг.

З 1944 р. і до кінця життя вчений працює в Інституті археології АН УРСР старшим науковим співробітником і вченим секретарем, продовжує займатися археологічними розкопками Мезинської палеолітичної стоянки і дослідженнями «Кам'яної могили» біля Мелітополя, де ним, разом з М. Л. Макаревичем і В. М. Даниленком, знайдені і розшифровані малюнки та зображення (петрогліфи). Стараннями М. Я. Рудинського «Кам'яну могилу» оголошено заповідною зоною. Книга про дослідження цього «підземного ермітажу» первісної людини вийшла вже після смерті вченого.

Відповідно до вищезгаданого Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., за висновком Прокуратури м. Києва від 22 червня 1989 р. М. Я. Рудинського реабілітовано⁸.

Тодісь Миколайович Мовчанівський належав до нового покоління радянських істориків, які відстоювали в 30-і роки соціологічний напрямок в археології⁹.

Школою практичного досвіду для археолога-початківця було співробітництво у 20-і роки з членами ВУАК П. П. Курінним, С. С. Гамченком, М. О. Макаренком. 1923 р. молодий краєзнавець вперше взяв участь у археологічних розвідках та розкопках курганного могильника «Із скороченими похованнями» в околицях с. Краснопілки на Уманщині, в наступному році — поселення трипільської культури та поховання білогрудівського типу на полях сс. Краснопілка, Собковка, Подібна.

З 1925 р. Т. М. Мовчанівський очолює Бердичівський краєзнавчий музей. Завдяки його організаційній діяльності на Бердичівщині вперше проводяться стаціонарні археологічні дослідження.

Учений-практик використовує досвід роботи в Ольвійській (1929—1932, 1935 pp.), Побузькій (1930—1932 pp.) і Райковецькій (1923—1935 pp.) експедиціях. Він розробив план, систему та методи досліджень давньоруських городищ. Основні принципи польової роботи були викладені ним в рукописі монографії «Райковецьке феодальне городище»¹⁰.

Після реорганізації ВУАК в лютому 1933 р. Т. М. Мовчанівський був за-

прощений до Києва на посаду ученого секретаря і наукового співробітника секторів рабовласницької формaciї та феодалізму Спілки Інституцій матеріальної культури ВУАН. Як завідуючий сектором феодалізму і учений секретар СІМК (потім ПМК) він організовує у жовтні 1933 р. конференцію археологів та етнографів, бере участь у комісіях по прийому архівів С. С. Гамченка, Д. М. Щербаківського, В. В. Хвойки; публікує інформаційні огляди про експедиційні роботи, проводить семінари по методиці археологічних досліджень, щорічні звітні виставки інституту та продовжує наукову діяльність: вивчає в Житомирській обл. Коростенські та Городські городища і комплекс історичних пам'яток. Вишгород та Києва. Але доля й цього вченого була зламана.

Із довідки КДБ УРСР: «Мовчанівський Тодось Миколайович народився 9 травня 1899 року в с. Берестовець Уманського району Черкаської області, із сім'ї священика, українець, освіта середня, закінчив 3 класи Одеської семінарії, археолог, безпартійний, працював науковим співробітником інституту історії матеріальної культури АН УРСР, проживав в м. Києві, Лавра, корпус 7, кв. 11.

Мовчанівський Т. М. заарештований 17 лютого 1938 року по звинуваченню в приналежності до так званої української контрреволюційної націоналістичної організації і рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 8 травня 1938 року засуджений по ст. ст. 54—7, 54—11 КК УРСР до вищої міри покарання. Вирок виконано 10 травня 1938 року. Дані про місце поховання Мовчанівського Т. М. відсутні.

Постановою Президії Київського обласного суду від 12 травня 1971 року рішенням трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 8 травня 1938 року у відношенні Мовчанівського Т. М. відмінено за відсутністю в його діях складу злочину. Мовчанівського Т. М. реабілітовано.

Особистих документів Мовчанівського Т. М., його наукових праць, статей і рукописів в архівних матеріалах не виявлено»¹¹.

Багато вчених різних галузей історичної науки стали жертвами сталінського терору. На сьогодні Комітету держбезпеки УРСР вдалося розшукати архівні матеріали стосовно Мощенка К. В., Кримського А. Є, Носова А. З., Осьмака В. О., Шмідта Ф. І. Ось що повідомляють довідки КДБ: «За виявленими архівними матеріалами, Мощенко Костянтин Васильович, 1876 року народження, уродженець м. Суми, з родини селян, українець, безпартійний, освіта вища, архітектор-художник, з 1906 року працював у музеях, до 1924 р. був завідувачем історико-етнографічним музеєм в Полтаві. В 1925 році переведений до Київського історичного музею, працював архітектором-реставратором музею містечка (Лавра), мешкав у м. Києві, Лавра, корпус 24, к. 27.

Мошенка К. В. заарештовано 24 листопада 1933 року за обвинуваченням в належності до нібито існувавшої контрреволюційної організації.

Постановою судової трійки про колегії ГПУ УРСР від 26 лютого 1934 р. був засуджений по ст. 54—11 КК УРСР до висилки в Казахстан на 3 роки. Відомостей про дальшу долю Мощенка К. В. в архівних матеріалах немає.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. за висновком Прокуратури м. Києва від 13 червня 1989 року Мощенка К. В. реабілітовано.

Особистих документів Мощенка К. В., його наукових праць, статей та рукописів в архівних матеріалах не знайдено.

Кримський Агатангел Євтимович, 1871 року народження, уродженець м. Володимир-Волинського, українець, безпартійний, освіта вища, в 1892 році закінчив Лазаревський інститут східних мов, в 1896 році — історико-філологічний факультет Московського університету. В 1898—1919 рр. — професор Лазаревського інституту на кафедрі арабської літератури і історії мусульманського Сходу.

На Україні з 1918 р., брав участь у роботі комісії, очолюваної В. Г. Вернадським, по створенню Української Академії наук і виробленню її Статуту. До 1932 р. був секретарем Академії наук УРСР. З 1926 р.— голова історико-етнологічної секції Київського відділення Всеукраїнської асоціації сходознавства, з 1928 р.— її почесний голова. В 1938—1941 рр. працював науковим керівником аспірантури інституту мовознавства АН УРСР, був професором,

дійсним членом АН УРСР, заслуженим діячем науки УРСР. У 1940 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Неодружений, мешкав у м. Києві, вул. Підвалина, 3, к. 5, мав прийомного сина — Кримського Миколу Агатангеловича, 1929 року народження.

20 червня 1941 року був заарештований по обвинуваченню в контрреволюційній діяльності як учасник «Спілки визволення України». На попсередньому слідстві винним себе не визнав, у вересні 1941 р. Кримський А. Є був вивезений у Кустанай, де 25 січня 1942 р. помер у тюрмі і 3 лютого 1942 р. справа по відношенню до нього припинена у зв'язку зі смертю. 23 травня 1957 р. Кримського А. Є реабілітовано. Даних про місце поховання немас.

Носов Анатолій Зіновійович, 1883 р. народження, уродженець м. Полтави, з родини службовця, українець, освіта вища — закінчив Петербурзький університет у 1913 р., антрополог, беспартійний, працював науковим співробітником — антропологом в АН УРСР, очолював Кабінет антропології ім. Ф. К. Вовка, мешкав у м. Києві, вул. Жертв Революції, б. 23, к. 8.

Носов А. З. був заарештований 3 лютого 1933 р. як член так званої української контрреволюційної організації. Постановою судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 9 травня 1933 р. засуджений по ст. 54—2 і 54—11 КК УРСР до ув'язнення у ВТТ строком на 5 років.

Відомостей про дальшу долю Носова А. З. в архівних матеріалах немає.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. за висновком Прокуратури м. Києва від 7 липня 1989 р. Носова А. З. реабілітовано. Інших відомостей про життя та наукову діяльність Носова А. З., а також його особистих документів, праць, статей у рукописі в архівних матеріалах не знайдено.

Осьмак Василь Олександрович, 1870 року народження, уродженець м. Днінська, з родини вчителя, росіянин, освіта вища, за фахом — цивільний інженер, беспартійний, був професором Київського будівельного інституту, мешкав у Києві, вул. П'ятакова, 115, к. 16.

Осьмак В. О. середню освіту здобув у Київській другій гімназії, яку закінчив у 1888 р. Вчився на математичному факультеті Київського університету. 1890 р. поступив і 1895 р. закінчив інститут цивільних інженерів в Петербурзі. Близько року працював молодшим інженером в губернській управі у Житомирі, згодом був переведений до Києва, в управління Південно-Західної залізниці, працював архітектором в бюро цивільних споруд. У 1899 р. був запрошений на викладацьку роботу до Київського політехнічного інституту, де перебував на посаді професора першої групи. 1929 р. перейшов до заново створеного інституту шляхів сполучення, а з 1930 р.— професор Київського будівельного інституту, член Софійської комісії та експерт ВУАК по архітектурі; в 1933 р. він був включений до списку делегатів на археолого-етнографічну нараду.

Осьмак В. О. був заарештований 16 січня 1931 р. як учасник так званої контрреволюційної організації «Київського філіалу «Промпартії». Постановою судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 22 березня 1931 року засуджений по ст. ст. 54—6 і 54—11 КК УРСР до ув'язнення в ВТТ на 5 років. При перегляді справи судовою трійкою при колегії ГПУ УРСР 8 березня 1932 р. була прийнята постанова: «Осьмака В. О. достроково звільнити. Решту терміну вважати умовою». Відомостей про подальшу долю Осьмака В. О. в архівних матеріалах немає.

Рішенням військового трибуналу Київського військового округу від 21 квітня 1959 р. постанови судової трійки при колегії ГПУ УРСР від 22 березня 1931 р. і 8 березня 1932 р. у відношенні Осьмака В. О. відмінені і справа закрита за відсутністю в його діях складу злочину. Осьмака В. О. реабілітовано.

Федір Іванович Шмідт (Шміт) — історик мистецтва, професор (з 1912 р.), академік АН УРСР (з 1921 р.). Народився 8(15) травня 1877 р. в Петербурзі. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету, де був учнем Н. В. Нікітіна, В. К. Ернштедта і А. В. Прахова. У 1899—1900 рр. жив у Італії. 1901 р. вчений був відряджений до Російського археологічного інституту в Константинополі, вивчав мозаїки мечеті Кахріє-Джамі. Протягом кількох років подорожував по Греції, Південній Італії, Німеччині, Австрії, Болгарії, працював учителем гімназії.

У 1908—1912 рр. Ф. І. Шмідт був ученим секретарем Російського археологічного інституту в Константинополі, потім переїхав до Харкова, де був призначений професором університету на кафедрі теорії та історії мистецтв, з 1913 р.— декан історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів¹². У 1919—1920 рр.— завідував музейною секцією Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників і старовини Наркомату освіти УРСР, а також був головою вільного факультету мистецтв та деканом історико-філологічного факультету Харківського університету, дійсним членом Російської академії історії матеріальної культури (Петроград, 1919 р.).

«Ф. І. Шмідт був заарештований 7 грудня 1920 р. як учасник складання відозви до вчених Заходу із закликом до активної підтримки добровольчеської армії. У зв'язку з поданням Наркома освіти т. Гринько і під його відповідальністю Ф. І. Шмідт з-під варти був звільнений до розслідування справи із взяттям підписки про невиїзд з м. Харкова.

24—29 квітня 1921 р. справа по обвинуваченню Ф. І. Шмідта та інш. розглядалася в Харківському губернському трибуналі у надзвичайному складі, який виніс вирок слідуючого змісту: Шмідта Федора Івановича, 43 років, піддати суспільно-примусовій праці терміном на три роки з позбавленням волі. Вирок рахувати умовним і направити Шмідта для роботи за фахом. Строк випробування призначити один рік.

Справа по обвинуваченню Ф. І. Шмідта згодом не переглядалася»¹³.

У 1921 р. Ф. І. Шмідта обрано головою Археологічної комісії, головою Комітету Музею мистецтв Академії наук, академіком АН УРСР. З 1924 р. вчений перебував у Ленінграді, був призначений професором університету і директором Державного інституту мистецтв. В його творчому доробку — дослідження візантійського і українського образотворчого мистецтва, питання охорони пам'яток старовини, музейні справи.

Помер Федір Іванович Шмідт 10 листопада 1942 р. в Ташкенті¹⁴.

За часи репресій було втрачено цвіт нації — діячі науки і культури. Ще не всі документи і матеріали про долю репресованих вчених стали надбанням гласності, але пошук в цьому напрямку триває...

Примітки

¹ Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966) // Бібліографія.— К., 1969.— С. 16.

² Там же.

³ Фонд ВУАК // НА ІА АН УРСР. — № 462.— С. 3.

⁴ Там же.— С. 2, 3.

⁵ Більодід О. Про М. О. Макаренка // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 121—131.

⁶ Довідка КДБ УРСР від 6.08.90 № 10 / с-2821.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Біляєва С. О., Калюк О. П., Мовчанівський Т. М. . Сторінки наукової біографії // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 125; А. Л. Путь Точна дата смерті невідома // Знання та праця.— 1990.— № 9.— С. 18—20.

¹⁰ НА ІА АН УРСР, ф. 20, № 11, 195 арк.

¹¹ Довідка КДБ УРСР від 6.08.1990 р. № 10 / с-2821.

¹² Історія Академії наук УРСР.— К., 1967.— Кн. 2.— С. 466.

¹³ Довідка КДБ УРСР від 6.08.1990 р. № 10 / с-2821.

¹⁴ Історія Академії наук УРСР.— С. 467; Українська радянська енциклопедія.— К., 1985.— Т. 12.— С. 424

СИЛЬВЕСТР СИЛЬВЕСТРОВИЧ МАГУРА (1897—1937)

Г. М. Шовкопляс

Український радянський археолог С. С. Магура, широко відомий у республіці і всій країні наприкінці 20—30-х роках, викреслений з науки і знищений у трагічному 1937 р., невиправдано замочуваний до наших днів і практично незнаний пізнішими поколіннями археологів, народився 2 січня 1897 р. у сім'ї вчителя, а під кінець життя священика с. Гусиного поблизу м. Холм Люблинської губернії (тепер м. Хелм на території Польщі). Після смерті батька знаходився на утриманні свого старшого брата — вчителя середньої школи в м. Ревелі Естляндської губернії (нині Таллінн). Закінчивши ревельську Миколаївську гімназію, 1917 р. вступив до Київського університету, але у 1920 р. перервав навчання і до 1922 р. працював учителем природничих дисциплін та завідувачем школою при цукроварні у м. Гайсині на Східному Поділлі (зраз Вінницької обл.).



Відновивши за відрядженням профспілки навчання у Київському інституті народної освіти (так став називатися університет), С. С. Магура одночасно навчався й у Київському археологічному інституті. В цих вузах, особливо в останньому, йому пощастило вчитися у багатьох відомих вчених: академіків С.О.Фримова, М.Ф.Біляшівського, О.П.Новицького, А. М. Лободи і П.А.Тутківського, професорів В. Г. Ляскоронського, Ф.Л.Ернста, В.Ю.Данилевича, В.Є.Козловської.

Закінчивши навчання і одержавши грунтовну підготовку з археології, С. С. Магура у 1925 р. був зарахований співробітником археологічного відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Державний історичний музей Української РСР), де зразу ж активно включився до вивчення різноманітних археологічних пам'яток на (експедиційних) досліджені.

Уже в тому ж 1925 р. він бере участь в розкопках залишків поселення давньоземлеробських племен середнього етапу розвитку так званої трипільської культури (III тис. до н. е.) біля с. Томашівки поблизу м. Умані на Черкащині, здійснюваних експедицією Всеукраїнського археологічного комітету, очолюваною археологом П. П. Курунним¹.

Трипільська тематика серйозно цікавила С. С. Маґуру й раніше, ще під час навчання в Археологічному інституті, а після його закінчення визначила й участь саме в цій експедиції. Підтвердженням цього може служити підготовка ним цікавих статей про побут трипільських племен, опублікованих уже в наступному році².

1926 р. під керівництвом відомого українського археолога та історика мистецтва й архітектури М. О. Макаренка він бере участь в розкопках залишків античної пам'ятки — давньогрецького міста-держави Ольвії на правому березі Бузького лиману в околицях с. Парутине Очаківського району Миколаївської області, яке проіснувало близько 1000 років й було засноване іонійськими греками з Малої Азії у VI ст. до н. е. Досліджувалися залишки

© Г. М. ШОВКОПЛЯС, 1992

архітектурних пам'яток біля так званого Зевсового кургану в центральній частині Верхнього міста³.

На той же рік припадає й початок його перших самостійних польових досліджень — дворічної археологічної розвідки в районі Гайсина. Серед виявлених між хут. Млинки і с. Карбівка на правому березі р. Соб (притока Південного Бугу) пам'яток ним було виділено досить виразну групу залишків поселень культури полів поховань черняхівського типу (II—IV ст. н. е.), називаних, слідом за поширенням на той час в українській археології поглядом — «залишками культури римської доби», без певного етнічного визначення⁴.

Внаслідок археологічної розвідки вздовж р. Остра (притока Дніпра) між містами Козелець та Остер на Чернігівщині (1927 р.), виявлено нові пам'ятки різних історичних епох минулого, зокрема, залишки, за його визначенням, стоянок неолітичного періоду (найпевніше, поселень епохи міді-бронзи.— Г. Ш.), поблизу сіл Кривицьке, Борки, Пушкарі та ін.⁵

У 1927—1930 рр. С. С. Магура навчався в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею і на матеріалах його багатих фондів підготував промоційну (дисертаційну) роботу: «Обробка кістки та рогу у слов'ян Кіївської землі за княжих часів (раннього феодалізму)», яку захистив на засіданні Науково-виробничої ради музею на звання наукового робітника в галузі археології 12 травня 1931 р. На захисті з позитивною оцінкою підготовленої праці виступили М. О. Макаренко, Ф. Л. Ернст, П. П. Курінний, В. Є. Козловська та ін.

Описова частина рукопису цієї праці (111 ст.) під назвою «Обробка кістки та рогу у слов'ян княжих часів у Середній Наддніпрянщині» зберігається зараз в Науковому архіві Інституту археології Академії наук України (ВУАК.— 116/38а). На жаль, частина тексту з висновками відсутня.

В цій праці враховані матеріали В. В. Хвойки з розкопок багатьох давньоруських пам'яток Києва, Білогородки, Витачева, Шарків, Копончі; В. Є. Гезе в Сахнівці; М. Ф. Біляшівського на Княжій Горі та ін. на території сучасних Київської та Черкаської областей. Вона містить досить детальний опис кожної окремої речі (навіть із зазначенням музейного інвентарного номера), звернуто увагу на техніку виготовлення, оздоблення і функціональне призначення. Праця не втратила свого значення і в наші дні й може бути використана при підготовці каталогів музейних фондів.

Навчаючись в аспірантурі, С. С. Магура опанував знаннями з археології України, бере активну участь в експедиційних дослідженнях, вивчає матеріали музейних фондів, друкує ряд праць з різної тематики.

Так, у 1929 р., знову під керівництвом М. О. Макаренка, він працює в експедиції поблизу м. Сум, метою якої було вивчення слов'янських пам'яток кінця I тис. н. е., зокрема так званої роменської культури VIII—X ст., виділеної свого часу М. О. Макаренком на основі дослідження пам'яток поблизу м. Ромен Сумської області⁶. Матеріали з розкопок на поселенні в уроч. Крейдище (Старе Крейдище) біля хут. Зелений Гай на правому березі долини р. Псла поблизу Сум — уламки глиняного посуду з орнаментом, за його словами, типовим для слов'янської доби — він справедливо співставив з матеріалами Роменського та Бурімського городищ⁷. Це поселення, як і інші пам'ятки цього урочища, внесено до реєстру пам'яток роменської культури з посиланнями на їх першовідкривачів М. О. Макаренка і С. С. Магуру⁸.

Аналогічне поселення обстежено й на лівому березі Псла, поблизу хут. Тополі в 7 км від Сум. У Піщанській лісовій дачі Іволжанського лісництва на великому могильнику того ж часу розкопано 12 слов'янських курганних поховань. П'ять таких самих могил з 15 розкопано й на могильнику в Краснинському лісі⁹.

1930 р. С. С. Магура побував у м. Коростені на Житомирщині з завданням організувати археологічну експедицію для запобіжних розкопок одного з давньоруських городищ, якому загрожувало зруйнування¹⁰.

У тому ж році він взяв участь у роботі першої в нашій країні комплексної новобудови Дніпрогесівської археологічної експедиції, очолюваної академіком Д. І. Яворницьким, яка працювала у 1927—1932 рр. в зоні будівництва і затоплення Дніпровської гідроелектростанції, розкопавши там кілька поховань епохи міді-бронзи з мегалітичними спорудами під курганними насипами біля с. Кушугуми поблизу м. Запоріжжя. Про результати досліджень він до-

повів наприкінці року на засіданні Всеукраїнського археологічного комітету. Була підготовлена й звітна стаття «Археологічні розкопки коло с. Кушугуми Запорізького району року 1930». Сама стаття не збереглася, але основні її положення викладені в короткій видавничій рецензії П. П. Курінного. З позитивного змісту рецензії випливає, що С. С. Магура успішно виконав наукове завдання. З рецензії ми дізнаємося, що він був одним з перших археологів України, який застосував найновішу на той час, запроваджену Всеукраїнським археологічним комітетом, методику розкопок курганів: повне знення їх насипів.¹¹

Як зазначалося, на час аспірантського навчання С. С. Магури припадає підготовка ним ряду публікацій про різні групи археологічних пам'яток та рецензій на праці інших авторів. Так, у 1926 р. біля с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області випадково знайдено дві цікаві металеві посудини. Вони потрапили до Всеукраїнського історичного музею у 1927 р. і стали об'єктом вивчення С. С. Магури, який опублікував про них невелику статтю, продатувавши знахідки так званим гальштатським часом (VII ст. до н. е.)¹². На думку пізніших дослідників, ці посудини зі «звіриними» ручками кавказького походження і відповідають ранньому етапові розвитку культури місцевого населення Правобережного лісостепового Придніпров'я у так званий скіфський час¹³. В наступному випуску того ж видання і за той самий рік надрукована є друга стаття-огляд, своєрідна археологічна карта випадкових знахідок у 1927 р. Вона охопила матеріали широкого хронологічного діапазону — від стародавнього кам'яного віку до пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.), що походять з територій Київської, Черкаської, Полтавської та Херсонської областей.¹⁴

Про широку обізнаність С. С. Магури з різними археологічними пам'ятками України та проблемами археології республіки свідчать його рецензії та праці інших дослідників, опубліковані у 1930—1931 рр. Перша з них, надрукована у «Записках Всеукраїнського археологічного комітету» (К., 1930.— Т. 1.— С. 318—321), стосується статті професора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В. О. Гериновича, де йдеться про випадкові знахідки біля сучасного с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району на Хмельниччині — поховання в кам'яній гробниці, відомій також під наявними кисти і скринькового гробу, та скупчень-«точків» перепаленої глини-печини з відбитками дерева. В. О. Геринович без достатніх підстав об'єднав ці знахідки в один комплекс, визначивши їх ранньотрипільську належність і продатувавши за тодішніми уявленнями «ранньонеолітичним періодом».¹⁵

С. С. Магура досить переконливо спростував основні висновки автора статті, починаючи з того, що ці знахідки належать до різних археологічних культур. Поховання в кам'яних склепах-гробницях, — відзначив рецензент, — належать до так званої волино-подільської мегалітичної культури — різновиду (одного з варіантів) поширеної в Середній Європі культури куле-подібних посудин («шаровидних амфор»). «Точки» з перепаленої глини справді належать до трипільської культури. Але ці культури не мають нічого спільного між собою ні за походженням, ні за етнічною належністю. Різними були й основні території їх поширення та час існування. Що до Поділля, то воно було місцем, куди частково проникали в різний час носії обох цих культур, залишивши там свої пам'ятки: спочатку трипільці, що просувалися з південного сходу, а потім «шаровики» — з північного заходу. Разом з тим обидві належать до мідного віку або енеоліту. Спростовано й думку автора статті про виключну унікальність опублікованих ним пам'яток та їх притаманність лише для цієї частини Поділля. Рецензент С. С. Магура переконливо довів, що пам'ятки обох культур поширені також і в інших районах Поділля й поза ним.

У другій рецензії здійснено детальний аналіз опублікованої за кордоном цікавої праці М. О. Макаренка про ранній залізний вік Євразії, зокрема про зв'язки гальштатської культури Середньої Європи з ранньоскіфською культурою півдня Східної Європи, підготовленої, головним чином, на матеріалах з археологічних пам'яток України.¹⁶ С. С. Магура цілком справедливо відзначає грунтовність доказів автора та основних положень.¹⁷

Науковий інтерес праці С. С. Магури до археологічних пам'яток, результатів їх дослідження та розвитку археології в республіці, привели до «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

створення й видання ним першого покажчика радянської літератури з археології України за 1917—1928 рр., який включає понад 250 назв¹⁸.

Закінчивши аспірантуру і захитивши у 1931 р. свою працю на звання науковця в галузі археології, С. С. Магура став одним з досить досвідчених і знаючих археологів широкого профілю на Україні. Ці обставини й визначили його подальшу наукову діяльність. Уже в тому ж році він переходить працювати до створеного тоді на Україні Археологічного музею Всеукраїнської Академії наук, який згодом тимчасово й очолював¹⁹. З великою енергією він займався збиранням матеріалів для експозиції і фондів музею і не його вина, що останній не був відкритий для відвідувачів, а потім і зовсім ліквідований у зв'язку з так званою реорганізацією Академії²⁰.

У 1932—1933 рр. С. С. Магура за дорученням Всеукраїнського історичного музею здійснив масштабні експедиційні дослідження на одній з найдавніших ділянок Києва — Замковій горі (вона ж Флорівська й Киселівка), надзвичайно важливі для вивчення давньої історії міста.

Особливу увагу було приділено вперше виявленим на той час у Києві керамічним та іншим матеріалам VII—IX ст., що характеризували культуру населення часів, які безпосередньо передували становленню давньоруського міста — майбутньої столиці Київської Русі. Дослідник цілком слушно співставив матеріали з Києва з синхронними їм матеріалами лівобережних пам'яток згадуваної вже роменської культури, вказуючи на їх (матеріалів з Замкової гори) можливе існування й у інших районах Дніпровського Правобережжя²¹. І дійсно, залишки поселення з такою керамікою виявив Т. М. Мовчанівський уже в наступному 1933 р. в уроч. Лука в околицях давньоруського Райковецького городища поблизу м. Бердичева на Житомирщині²². Пізніше такі пам'ятки стали відомі й у інших районах Правобережжя і були виділені в досить виразну групу під назвою «пам'яток типу Луки-Райковецької», продатованих VII—IX ст.²³ Як бачимо, С. С. Магура був першовідкривачем цієї групи пам'яток, але, на жаль, виявлення їх пізніше було приписане іншим дослідникам.

Важливі також результати розкопок давньоруського та пізньосередньовічного культурних шарів на Замковій горі. В першому з них виявлено загиблені житла — ремісничі майстерні з матеріалами XI—XII ст., які свідчать про те, що ця гора була одним з основних ремісничих центрів стародавнього Києва, а в другому — матеріали XIV—XV ст., коли вона стала місцем перебування литовської адміністрації в спеціально для неї спорудженному великому дерев'яному замкові. Від цього гора стала називатися Замковою, а від воєводи Кісіля — Киселівкою²⁴.

Розкопки у Києві С. С. Магура проводив і у 1935 р., коли з новою забудовою Верхнього міста («місто Володимира» — пізніше садиба Трубецького — тепер середня школа № 25 по вул. Володимирській, 1), було розкопано значну площу давньоруського культурного шару з залишками напівземлянкових жител XI—XIII ст. з глинобитними печами та різноманітними виробами²⁵.

В середині 30-х років С. С. Магура став одним з провідних українських радянських археологів, одним з фундаторів створеного в 1934 р. (на основі ліквідованих під час реорганізації ВУАН її Всеукраїнського археологічного комітету та Кабінету антропології ім. Ф. Вовка) Інституту історії матеріальної культури, його старшим науковим співробітником.

Як відомо, однією з позитивних сторін діяльності ПМК ВУАН (у 1938 р. перейменованого в нині існуючий Інститут археології АН УРСР) і важливою заслугою в розвитку радянської археології на Україні було створення ряду великих багаторічних комплексних експедицій для дослідження значних груп пам'яток в окремих регіонах республіки, до участі в роботі яких широко залучались співробітники центральних археологічних, музеїв та інших установ Москви і Ленінграда.

Одну з таких експедицій — Трипільську — очолив у 1934 р. С. С. Магура і керував нею до 1937 р. До участі в її роботі були запрошенні, зокрема, наукові співробітники Державної Академії історії матеріальної культури Т. С. Пассек з Москви та Є. Ю. Кричевський з Ленінграда²⁶, які пізніше стали відомими фахівцями в галузі вивчення пам'яток і висвітлення історії населення цієї яскравої давньої культури Південного Заходу Східної Європи.

Основними об'єктами робіт Трипільської експедиції на перспективу пла-нувались (і були здійснені) масштабні розкопки відомих ще з часів В. В. Хвойки наприкінці XIX ст., але недостатньо і недосконало досліджених, залишків поселень в районі с. Трипілля Обухівського району на південь від Києва, зокрема, в околицях сусіднього з ним с. Халеп'я²⁷.

Завдяки послідовному застосуванню С. С. Магурою нової методики дослідження археологічних пам'яток шляхом одночасного розкриття їх культурного шару на значних площах, виявлено й детально вивчено залишки різних давніх об'єктів та комплексів, зокрема, жител з глинобитними підлогами, рештки яких визначалися раніше як культові споруди («поховальні площасти»); реконструйовано житла, часом досить значні за розмірами і складні за влаштуванням; встановлено їх розміщення на поселеннях. Наприклад, у вигляді кола на поселенні в уроч. Коломийщина I. Найістотніших результатів в роботі досягла група співробітників за участю й під безпосереднім керівництвом С. С. Магури. Виявлені значний речовий матеріал дозволив по-новому та повніше висвітлити різні боки господарського і громадського життя, побуту й духовної культури мешканців таких поселень.

Наслідки роботи експедиції частково висвітлено в публікаціях і звітах її керівника²⁸, готовувався фундаментальний збірник звітів про дослідження окремих об'єктів та комплексів.

У 1936 р., одночасно з розкопками в Халеп'ї, за планом роботи Трипільської експедиції, С. С. Магура здійснив розвідку та невеликі розкопки на трипільському поселенні біля с. Володимиривки на Кіровоградщині, поклавши цим початок його широким дослідженням у повоєнні роки. При розкопках у Володимиривці С. С. Магура виявив, зокрема, залишки понад 40 жител і наніс їх на план, знайшов частину однієї з досить виразних глиняних моделей трипільського житла, орнаментовану художнім розписом. В одному з жител виявлено округлі підвіщення з перепаленої глини, діаметром близько 1,5 м, кожне з яких мало по чотири виступи, орієнтовані за сторонами світу. Дослідник визначив їх культове призначення як жертвовників²⁹.

За своїми масштабами та науковими наслідками дослідження Трипільської експедиції, очолюваної С. С. Магурою, посили одне з найвизначніших місць в усій радянській археології того часу, а науковий та організаційні таланти її керівника досягли свого найвищого розквіту і загального визнання. Останнє підтверджується його характеристикою як дослідника, даною у травні 1937 р. провідною археологічною установою Радянського Союзу — Державною Академією історії матеріальної культури ім. М. Я. Марра в особі її Інституту історії докласового суспільства, за підписами директора і вченого секретаря — відомих радянських археологів В. Й. Равдонікаса та П. М. Третякова³⁰: «С. С. Магура добре відомий серед радянських археологів, як один з активніших польових працівників, фахівців й один з найкращих знавців ряду проблем з української археології, зокрема, так званої «трипільської культури».

В Інституті знаходиться на редакуванні збірник матеріалів праць Трипільської експедиції, очолюваної С. С. Магурою, й серед них велика стаття С. С. Магури з витягом польового щоденника про розкопки «площасти № 1». Ця стаття засвідчує добру підготовку автора в області методики археології, вміння критично ставитися до пам'ятки, як об'єкта польового дослідження й підготовлювати її повноцінне використання як історичного джерела.

С. С. Магура протягом ряду років керував роботами Трипільської експедиції, в якій брали участь крім працівників ІІМК АН УРСР, співробітники ГАІМК і МОГАІМК. В результаті усіх цих робіт дослідження Трипільської експедиції, що були проведені на бездоганно високому науково-методичному рівні, стали визначним внеском в науку й вирішили цілу низку складних проблем з історії первісного суспільства на території УРСР».

С. С. Магура був не лише здібним і, безперечно, перспективним науковцем, але й доброю товариською людиною, активним учасником багатьох громадських справ колективів, де йому доводилося працювати. Він правдав широку пропагандистсько-просвітницьку роботу: організовував краєзнавчі екскурсії для робітників, читав науково-популярні лекції на заводах і в робітничих клубах, брав участь у ліквідації неписьменності серед дорослих та в профспілковій роботі.

На великий жаль, плідна наукова праця і громадська діяльність С. С. Магури трагічно обірвалися разом з життям у 1937 р. внаслідок безпідставних тяжких звинувачень. Посмертно він реабілітований у 1960 р. Всі його друковані праці були заборонені, вилучені з обігу і зникли з поля зору пізніших поколінь дослідників. Дуже прикро ї те, що більша частина його рукописних праць, частково або цілком, зокрема згаданий великий звіт про наслідки розкопок на поселенні Коломийщина I в Халеп'ї, були привласнені його невдячними колегами по Трипільській експедиції і пізніше неодноразово публікувалися ними під власними прізвищами без посилання та згадки імені справжнього автора³¹.

Жодного разу не згадувалося ім'я С. С. Магури й на І науковій конференції Інституту археології Академії наук УРСР у травні 1939 р. у Києві, спеціально присвяченій висвітленню підсумків вивчення трипільської культури, зокрема результатів багаторічних досліджень організованої і керованої ним Трипільської експедиції³², хоча його заслуги в її успішній роботі нещодавно високо оцінювались тими ж його колегами³³.

Ще більший жаль і подив викликає така сама поведінка щодо С. С. Магури й сучасних дослідників трипільської культури, які невідомо з яких причин повністю ігнорують цілком очевидні факти, зокрема, його місце і роль у вивченні цієї яскравої археологічної культури в минулому нашої Батьківщини³⁴. Що це — злий намір чи повне незнання??

Тепер, у час гласності й ліквідації «білих плям» нашої історії, подібне не повинно мати місце ніде, в тому числі й в науці. Пора відновити справедливість і з вдячністю віддати належне невтомному трудівникові на ниві розвитку української археології Сильвестру Сильвестровичу Магури. Необхідно довести до широкого загалу дослідників всі відомості про його життя, наукові здобутки і громадську діяльність. Все варте уваги з його рукописної спадщини повинно бути опубліковано й введено до наукового обігу.

Археологічні матеріали з пам'яток, досліджених С. С. Магурою, зокрема на Замковій горі у Києві та з поселень в уроч. Коломийщина I біля с. Халеп'я, зберігаються в Державному історичному музеї Української РСР і представлена в його експозиції.

Син С. С. Магури — Ігор Сильвестрович, доктор біологічних наук, співробітник Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, зберіг і передав музею ряд документів про дослідника³⁵.

Батьківщина пам'ятає і глибоко шанує своїх славних синів. Українська археологія повинна знати своїх фундаторів і першопрохідців, а сучасні і майбутні покоління археологів — своїх попередників. Одним з цієї плеяди був і назавжди залишається С. С. Магура.

Примітки

¹ Курінний П. П. Розкопки біля с. Томашівка // Коротке звідомлення ВУАК за археол. досл. року 1925.— К., 1926.— С. 54—60.

² Магура С. С. Питання побуту на підставі залишків трипільської культури // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— С. 97—112; Магура С. С. Побут по залишках трипільської культури // Червоний шлях.— 1926.— № 11.— С. 125—140.

³ Макаренко М. О. Ольбія // Коротке звідомлення ВУАК за рік 1926.— К., 1927.— С. 90—105; Рудинський М. Я. Археологічні дослідження року 1926 // Там же.— С. 12.

⁴ Магура С. С. Коротке звідомлення про археологічні розшуки на Козелеччині та в околицях Гайсина // Наук. арх. ІА АН УРСР (ВУАК).— № 116/38.— С. 1, 2.

⁵ Там же.— С. 1.

⁶ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК.— 1907.— Вып. 22.— С. 142—144; Макаренко М. О. Городище «Монастирище» // Записки Исторической секции ВУАН: Наук. зб. за рік 1924—1925.— Вип. 29.— С. 3—23.

⁷ Магура С. С. Археологічні досліди на Сумщині року 1929 // Хроніка археології та мистецтва.— 1930.— Ч. I.— С. 32—36; Магура С. С. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу // Наук. зап. ПМК (ВУАН).— 1934.— Кн. I.— С. 55.

⁸ Ляпушкін И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— М.— Л., 1961.— С. 255, 256 (Материалы и исследования по археологии СССР; № 104); Сухобоков О. В., Моця О. П. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області // Археологія.— 1987.— 58.— С. 85—94.

⁹ Магура С. С. Археологічні досліди на Сумщині року 1929.

- ¹⁰ Журнал зборів археологічного відділу ВУАКу від 18.IV.1930 р. // Наук. арх. ІА АН УРСР (ВУАК).— 356.— С. 5.
- ¹¹ Курінний П. П. Рецензія на працю С. Магури «Короткий звіт про археологічні досліди Кушугуми Запорізького району» // Наук. арх. ІА АН УРСР (ВУАК).— № 563.
- ¹² Магура С. С. Даї мідяні посудини з Черкащини// Хроніка археології та мистецтва.— 1930.— Ч. 1.— С. 53—56.
- ¹³ Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 2.— С. 77.
- ¹⁴ Магура С. С. Випадкові знахідки на р. 1927; (З архіву ВУАКу) // Хроніка археології та мистецтва.— К., 1930.— Ч. 2.— С. 49—57.
- ¹⁵ Геринович В. О. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші «Китайгородського району Кам'янець-Подільської округи // Записка Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.— Кам'янець-Подільський, 1926.— Т. 1.— С. 14—17.
- ¹⁶ Makarenko N. La civilisation des Scythes et Halstatt-Eurasia Septentrionalis Antiqua.— Helsinki, 1930.— S. 22—48; ll.
- ¹⁷ Хроніка археології та мистецтва.— К., 1931.— Ч. 3.— С. 99—101.
- ¹⁸ Магура С. С. Бібліографічний покажчик з археології // Записки ВУАК.— К., 1930.— Т. 1.— С. 337—356.
- ¹⁹ Протокол Президії ВУАН від 31.VII.1933 р.— № 16.— Поточні справи.
- ²⁰ Шовкопляс І. Г. Археологічний музей Академії наук УРСР // Вісн. АН УРСР.— 1970.— № 7.— С. 60.
- ²¹ Магура С. С. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу: (З приводу розкопів на горі Киселевці в Києві 1932 р.) // Наук. зап. ПМК.— 1934.— Кн. 1.— С. 53—74.
- ²² Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI—XIII ст.; (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929—1934 рр.) // Наук. зап. ПМК.— 1935.— Кн. 5—6.— С. 132.
- ²³ Гончаров В. К. Лука-Райковецкая // Материалы и исследования по археологии СССР.— 1963.— № 108.— С. 283—315.
- ²⁴ Магура С. С. Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. // Наук. зап. ПМК.— 1934.— Кн. 1.— С. 212.
- ²⁵ Магура С. С. Київська археологічна експедиція 1935 р. на території кол. садиби Трубецького: Шоденник розкопів // Наук. архів ІА АН УРСР.— ПМК/Київ.— № 1.
- ²⁶ Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966).— К., 1969.— С. 18, 19.
- ²⁷ Хвойка В. В. Каменний век Среднего Приднепровья // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— Т. 1.— М., 1901.— С. 764—812.
- ²⁸ Магура С. С. Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури // Наук. зап. ПМК.— 1934.— Кн. 2.— С. 67—95; Магура С. С. Дослідження т. зв. «трипільської культури» // Там же.— 1935.— Кн. 3—4.— С. 104; Магура С. С. Археологічні роботи по дослідженням трипільської культури: Попередній короткий звіт про наслідки роботи експедиції по дослідженням трипільської культури 1936 р. с.с. Халеп'є та Володимирівка // Наук. арх. ІА АН УРСР.— ПМК / Тр. 7а; Магура С. С. Розкопи давнього трипільського селища // Комуніст.— 2 вер., 1936.
- ²⁹ Магура С. С. Археологічні роботи по дослідженням ...
- ³⁰ Зберігається у І. С. Магури.
- ³¹ Пасек Т. С. Трипільське поселення Коломийщина: (Розкопки 1934—1938 рр.) // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. 2.— С. 9—42; Пасек Т. С. Звіт про розкопки жител (площадок) № 1, 2, 4, 11 // Там же.— С. 43—177; Пасек Т. С. Периодизація трипольських поселень (ІІІ—ІІ тисячелетия до н. з.).— М.— Л., 1949.— (МИА; № 10); Кричевський Є. Ю. Розкопки на Коломийщині і проблема трипільських площадок // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. 1.— С. 479—592; Пасек Т. С., Кричевский Е. Ю. Трипольское поселение Коломийщина: (Опыт реконструкции) // КСИИМК.— 1946.— Вып. 12.— С. 14—22; Пасек Т. С. Трипольские модели жилища: (В связи с новыми археологическими открытиями) // ВДИ.— 1938.— № 4.— С. 235—247.
- ³² Пасек Т. С. Об итогах научной конференции Института археологии Академии наук УССР, посвященной изучению трипольской культуры // КСИИМК.— 1939.— Вып. 2.— С. 38—41; Первая научная конференция Института археологии Академии наук УССР // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 223—228.
- ³³ Пасек Т. С. Новые исследования в области «трипольской культуры» в УССР // СА.— 1937.— Т. 3.— С. 223—227.
- ³⁴ Энеоліт СССР.— М., 1982.— С. 167—168; Археология Української ССР.— К., 1985.— С. 190; Якубенко О. О. Результати археологічних досліджень трипільського поселення Володимирівка (Кіровоградська область), проведених 1989 року // Діякі основні напрями вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі.— К., 1990.— С. 92.
- ³⁵ Колектив Музею й автор цієї статті виловлюють І. С. Магуру щиру подяку за його благородний громадянський вчинок.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ С. С. МАГУРИ

1. Питання побуту на підставі залишків трипільської культури // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 97—112: іл.
2. Побут по залишках трипільської культури // Червоний шлях.— 1926.— № 11—12.— С. 125—140: іл.
3. Рец. // Записки ВУАК.— 1930.— Т. 1.— С. 318—321. Рец. на кн.: Геринович В. О. Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району, Кам'янець-Подільської округи // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.— 1926.— Т. 1.— С. 14—17: іл.
4. Бібліографічний покажчик з археології (1917—1928 рр.) // Записки ВУАК.— 1930.— Т. 1.— С. 337—356.
5. Археологічні досліди на Сумщині року 1929 // Хроніка археології та мистецтва.— 1930.— Ч. 1.— С. 32—36.
6. Дві мідяні посудини з Черкащини // Хроніка археології та мистецтва.— 1930.— Ч. 1.— С. 53—55: іл.
7. Випадкові знахідки за р. 1927 // Хроніка археології та мистецтва.— 1930.— Ч. 2.— С. 49—57.
8. Рец. // Хроніка археології та мистецтва.— 1931.— Ч. 3.— С. 99—101. Рец. на кн.: Makarenko N. La civilisation des Scythes et Halstatt-Eurasia Septentrionalis Antiqua. V.— Helsinki, 1930.— С. 22—48; іл.
9. Дослідження т. зв. «трипільської культури» // Наук. зап. ПІМК УАН.— 1935.— № 3—4.— С. 104.
10. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу: (З приводу розкопів на горі Киселівці в Києві 1932 р.) // Наук. зап. ПІМК УАН.— 1934.— № 1.— С. 53—74: іл.
11. Розкопи на горі Киселівці в Києві 1933 р. // Наук. зап. ПІМК УАН.— 1934.— № 1.— С. 212.
12. Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури // Наук. зап. ПІМК УАН.— 1937.— № 2.— С. 67—95: іл.
13. Магура С. С. Розкопи давнього трипільського селища // Комуніст.— 2 вер., 1936.

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНА ІВАНОВИЧА КРАСКОВСЬКОГО (1913—1981 pp.)

І. В. Сапожников

«Я вважаю, що друга професія, серйозне захоплення необхідне кожній людині»

В. І. Красковський

Однією з найвідоміших пам'яток пізнього палеоліту України є стоянка Велика Аккаржа в степах Нижнього Придністров'я. Її відкриттям археологічна наука зобов'язана В. І. Красковському — невтомному краєзнавцю, який завдяки цілеспрямованості і безмірній любові до рідного краю став археологом-професіоналом.

Валентин Іванович Красковський народився 13 серпня 1913 року в селі Старо-Свержинка теперішнього Столбцовського району Мінської області в сім'ї народного вчителя. З 1927 по 1942 рік він жив у Ленінграді, працював, учився в театрально-художньому училищі. В роки Великої Вітчизняної війни захищав блокадний Ленінград. Після війни й демобілізації Валентин Іванович довгий час жив і працював в Одесі. Був вихователем в екіпажі Морехідного училища, пionервожатим в дитячому будинку профспілок, спочатку майстром бутафорського цеху, а потім завідувачем постановчою частиною Одеського театру музичної комедії, а також в Художньому фонді УРСР. З 1979 р. В. І. Красковський жив у Мінську, де помер 13 грудня 1981 р.

Захоплюватися краєзнавством і первісною історією В. І. Красковський почав у 1949—1950 рр. Працюючи вихователем дитячого будинку, він створює археологічний гурток і невеличкий музей, організовує для дітей екскурсії по історичних місцях Одеської області. Спрага пізнання наштовхнула його на думку проведення археологічних розвідок. В ті роки пам'ятки кам'яного віку на території Одеської області були майже невідомі. Деякі археологи навіть стверджували, що шукати їх тут немає рації. В. І. Красковський вирішив перевірити це. Вже в результаті перших розвідок ним було знайдено декілька стародавніх кам'яних виробів. Валентин Іванович вперто продовжував пошуки. І ось, в жовтні 1955 року, під час огляду берегів балки, яка впадає в Сухий лиман, в оголеннях невеликого рівчака він знайшов крем'яні вироби, оброблені руками палеолітичної людини, і уламки кісток тварин. Це була перша стоянка пізньопалеолітичного часу на території степового Причорномор'я від Дунаю до Південного Бугу — Велика Аккаржа. Розкопки пам'ятки були проведені пізніше під керівництвом відомого спеціаліста з стародавньої історії, ленінградського вченого, професора Павла Йосиповича Борисковського при безпосередній участі В. І. Красковського.

Дослідження Великої Аккаржі стало важливою науковою подією. Одержані результати використані при написанні багатотомних праць по археології України і СРСР, відомі вони і за кордоном. Але не потрібно забувати, що це було б неможливо без непинних пошуків її першовідкривача — В. І. Красковського.

Після відкриття Великої Аккаржі В. І. Красковський поставив перед собою мету провести суцільну розвідку території Одеської області. Він робив польові дослідження у вільний від основної роботи час — під час відпусток і у вихідні дні, за власні кошти. Самостійно, а також разом зі своїми учнями з 1955 по 1970 рік В. І. Красковським було відкрито понад 60 нових палеолітичних і мезолітичних стоянок, місцезнаходжень і пунктів знахідок. Серед них такі відомі, як Карпово, Доброжани, Кам'янка, Барабой IV і цілий ряд інших. В. І. Красковський не тільки займається пошуками, але й публікує матеріали своїх розвідок в численних статтях і науково-популярній книжці,

© І. В. САПОЖНИКОВ, 1992

написаний разом з П. Й. Борисковським¹. При проведенні розкопок, В. І. Красковський відмічав також поселення більш пізніх часів. Публікації цих матеріалів присвячена окріма статті².

Пильну увагу фахівець приділяв популяризації археології і краєзнавства. В газетних статтях, виступах по радіо і численних лекціях В. І. Красковський розповідав широкій аудиторії про стародавню історію краю, необхідність берегти і охороняти пам'ятки археології. Підсумком багаторічної наукової діяльності Валентина Івановича і своєрідним пам'ятником цій незвичайній людині стала книга «Пам'ятки палеоліту і мезоліту Північно-Західного Причорномор'я», яка вийшла у видавництві «Наукова думка» 1978 р. Особливий науковий інтерес мають роботи вченого з проблеми генезису форми, а також зв'язку форми та функціонального призначення кам'яних знарядь праці.

Іого справу продовжили цілий ряд вчених. Довгий час вивчення кам'яного віку степів Північного Причорномор'я вів спеціальний загін Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР під керівництвом П. Й. Борисковського³. Зараз у відділі археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР працює група вчених, які ведуть пошуки і розкопки палеолітичних пам'яток регіону, в тому числі і розкопки стоянки Велика Аккаржа⁴.

Всі, хто працював і спілкувався з Валентином Івановичем Красковським, запам'ятали його як людину добру, чуйну, сердечну, душевно щедру. Він відносився до категорії людей, для яких творчість і самовідданість складають суть самого життя. Значний науковий внесок вченого повинен зайняти своє гідне місце в історіографії археології України.

Примітки

¹ Сапожников И. В. Из истории изучения каменного века Северо-Западного Причерноморья // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 160—164.

² Іванова С. В., Ветчиннікова Н. Е. Поселення епохи бронзи та заліза в Одеській області // Археологія.— 1989.— № 2.— С. 56—63.

³ Сапожников И. В. Очерк работ Одесского палеолитического отряда ЛОИА АН СССР // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. обл. науч.-практ. конф.— Луганск.— 1990.— С. 33—35.

⁴ Сапожников И. В. К характеристику аккаржанской культуры// Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. ХХ Республіканської конф.— К., 1989.— С. 199, 200.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ В. І. КРАСКОВСЬКОГО

а) друковані

1. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы// КСИА АН УССР.— 1957.— Вип. 7.
2. Михайлівська епіпалеолітична стоянка (у співавторстві з Кремером А. М.)// МАПП.— 1959.— Вип. II.
3. Памятники позднего палеолита и эпипалеолита в Одесской области// ЗОАО.— 1960.— Т. 1.
4. Пізньопалеолітичні пам'ятки долини річки Барабой// МАПП.— 1960.— Вип. III.
5. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья (у співавторстві з Борисковським П. Й.).— Одесса, 1961.
6. Разведки позднего палеолита в Одесской области// СА.— 1962.— № 1.
7. Эпипалеолитическое местонахождение Скосаревка// МАСП.— 1962.— Вип. 4.
8. Тарденуазская стоянка Доброжаны// КС ОГАМ за 1963 г.— Одесса, 1965.
9. К археологической карте-схеме памятников каменного века в Нижнем Поднестровье (у співавторстві з Станко В. Н.)// МАСП.— 1966.— Вип. 5.
10. Эпипалеолитические местонахождения Васильевка и Барабой IV// ЗОАО.— 1967.— Т. II.

11. Каменка — новая позднепалеолитическая стоянка близ Одессы// СА.— 1969.— № 3.
12. Раскопки палеолита под Одессой (у співавторств з П. Й. Борисковським)// АО в 1968 р.— М., 1969.
13. Карпово — новый памятник каменного века в долине р. Свиная// АО в 1970 г.— М., 1971.
14. Памятники мезолитического времени в долине реки Малый Куяльник// МАСП.— 1972.— Вип. 7.
15. Карпово — новый памятник каменного века в долине р. Свиной// МАСП.— 1976.— Вип. 8.
16. Генезис форм знарядь кам'яного віку// Археологія.— 1977.— Вип. 22.
17. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья (археологическая карта).— К., 1978.
18. Древнее орудие труда. Замысел и воплощение.— Минск, 1989.

б) Рукописи статей і доповідей

19. Создание семьи — возможная форма распространения материальной культуры каменного века// Фонды ОАМ АН УССР.— № 88488.— С. 8.
20. Памятники мустырского и ранней поры позднепалеолитического времени в Одесской обл// Там же.— С. 11.
21. Некоторые данные о залегании памятников палеолита Одесской области// Там же.— С. 18.
22. Изучение памятников палеолита и мезолита на территории Одесской области (краткий обзор)// Там же.— С. 10.
23. О разведках памятников позднего палеолита и мезолита на территории Одесской области// Там же.— С. 10.
24. Памятники мустырского и ранней поры позднепалеолитического времени в Одесской области (предварительное сообщение)// Там же.— С. 5.

в) Звіти та матеріали розвідок

25. Отчет о разведках на территории Одесской области за 1952—1956 гг// Фонды ОАМ АН УССР.— № 88450. (Поселения Усатовский ручей, Кризая Балка, Холодная Балка).
26. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1955—1956 гг// Там же.— № 88451.— С. 5.— (Стоянки Большая Акаржа и Большая Акаржа 1).
27. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1955—1957 гг// Там же.— № 88452.— С. 10. (Татарка I, Татарка II, Дальник IV квартал).
28. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1957—1959 гг// Там же.— № 88453.— С. 9. (Барабой I, Барабой II и III и пункты).
29. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1960 г// Там же.— № 88454.— С. 4. (Скосаревка).
30. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1961 г// Там же.— № 88455.— С. 11. (Васильевка и Барабой IV).
31. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1963 г// Там же.— № 88456.— С. 7. (Шепетиков Яр).
32. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1964 г// Там же.— № 88457.— С. 12. (Доброжаны).
33. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1965 г// Там же.— № 88458.— С. 10. (Каменка, Васильевка I).
34. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1966 г// Там же.— № 88459.— С. 5. (Барабой V и Мирнос на р. Барабой).
35. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1967 г// Там же.— № 88460.— С. 3. (Будячки I и Будячки).
36. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1968 г// Там же.— № 88461.— С. 11. (Катаржино, Цыбулевка; Цыбулевка I, II, III и IV).
37. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1969 г// Там же.— № 88462.— С. 4. (Кубанка-пляж).
38. Отчет о разведках каменного века на территории Одесской области за 1970 г// Там же.— № 88463.— С. 5. (Карпово).
39. Дневники археологических разведок на территории Одесской области// Там же.— № 88448.

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

АВАРСЬКИЙ МЕЧ ІЗ ВИШЕГРАДА



І. Ерделі

1974 р. в процесі робіт по очистці русла Дунаю знайдений меч із срібними накладками, який досі не був опублікований*. Його клинок із кованого заліза представлений трьома фрагментами, причому кінцеву частину знайти не вдалося. Дерев'яні піхви із срібними накладками, в яких знаходилась залізна серцевина меча, містились в оболонці з товстого багатокілограмового шару річкової гальки. Частина срібних накладок піхов виявилась на транспортері землечерпалки. Завдяки копіткій роботі та застосуванню сучасних методів, реставраторові Вишеградського музею І. Тавашу вдалося реконструювати дволезовий залізний меч і піддати його консервації.

В результаті реставрації і пов'язаних з нею технологічних та хімічних досліджень вдалося встановити, що клинок меча був нарощений за допомогою багатошарового кування, що простежується в профілі у восьми площинах, після чого поверхня його була загладжена шляхом техніки поздовжнього полірування. Вдалося встановити і точні розміри меча. Довжина клинка разом з руків'ям 86,4, повна довжина руків'я 18,2 см. Ширина клинка у верхній частині 4, товщина 0,6 см. У напрямі до нижньої частини ці розміри дещо зменшуються: ширина клинка скорочується до 3,5 см, а в кінцевій частині вона, очевидно, досягала 2,9 см. Повна довжина меча, можливо, складала 107 см. Зовнішня ширина елегантних, виготовлених із срібної



Рис. 1 Аварський меч із Вишеграда

пластини, не обтяжених прикрасами піхов біля отвору — 4,5 см, всередині них знаходилась дерев'яна платівка з липи¹. Серцевина руків'я мала форму ключа і була виготовлена з іншого за складом заліза, ніж клинок. Дуже вузьке перехрестя, що було ніби натяком на нього, виготовлене з двох залізних платівок скованих разом. На них були наклепані срібні бляшки, що нагадували маленькі наконечники ременя (рис. 1, 2).

Руків'я меча вкривало кілька шарів вільхової деревини. Як вже згадува-

* Виношу подяку за дозвіл публікації меча М. Хейу. Фото Л. Шугаря, рисунок Б. Дукаї.

лось, піхви та різні елементи оснащення меча були виготовлені із срібних пластівок. Самі піхви, вушко для підвішування, а також обойму руків'я вкривали прості срібні стрічки з борозенками, які були припаяні у відповідних місцях срібних пластівок покриття. До типологічних особливостей меча, крім кільцевого навершя руків'я, слід віднести й вушко з потрійним вигином для підвішування.

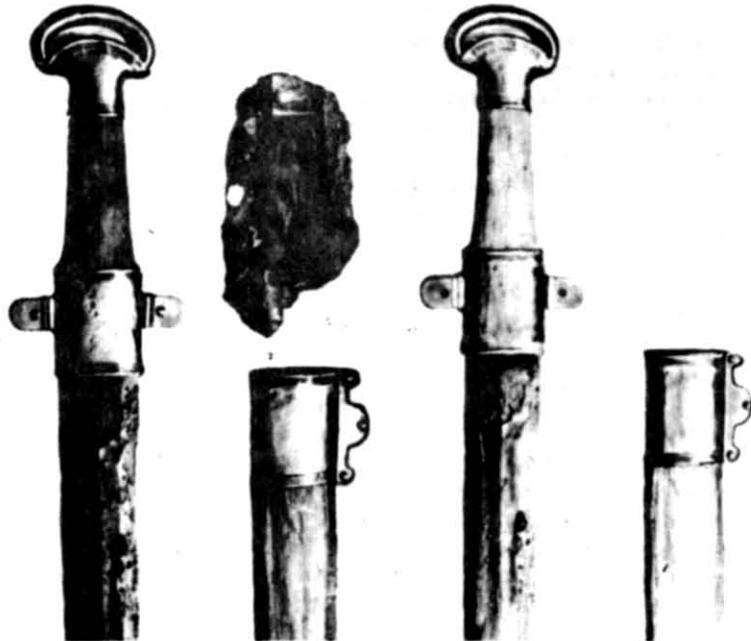


Рис. 2. Фрагменти меча.

На дерев'яних піхвах та руків'ї меча збереглись у великій кількості залишки шкіри, очевидно, бордового кольору.

Найранішу групу мечів ранньоаварської доби, вірогідно, складали мечі з вушками для підвішування у вигляді літери Р. Деяло пізніше, але не виключено, що на Сході хронологічно сучасні їм, були мечі, оснащені вушками для підвішування з потрійним вигином. Це підтверджують знахідки фарфорових статуеток з м. Анянь (Китай), які, згідно публікації, можуть бути датовані 581—618 рр. Мечі охоронців, представлені на цих статуетках, мають вушка з подвійним вигином².

Для мечів ранньоаварської доби характерне ледь помітне, трошки виступаюче за клинок перехрестья, яке не збереглося. Аналогічний меч був знайдений

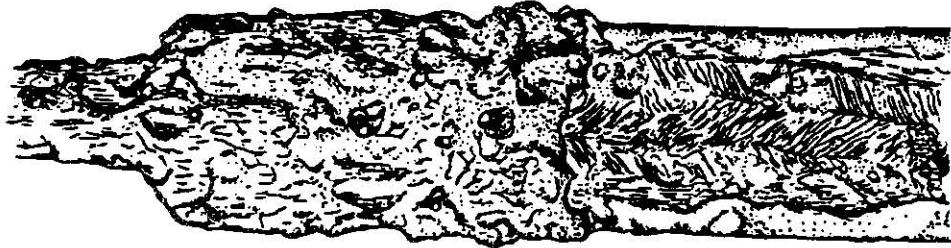


Рис. 3. Фрагмент меча з с. Чолнок.

дений під час спільніх радянсько-угорських археологічних розкопок 1975 р. в похованні № 7 ранньоаварського могильника, розташованого поблизу с. Чолнок (область Комаром)³. Однак у нього не простежуються сліди руків'я з кільцевим навершям і немає надійних доказів того, що знайдені поряд з «АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

клинком маленькі наконечники ременя відносились до прикрас перехрестя. Клинок меча був виготовлений у техніці дамасцірування (рис. 3), руків'я приварили до нього пізніше, при ремонті. Руків'я мечів, піхви яких були оснащені як Р-подібними, так і вушками для підвішування з потрібним вигином, мають здебільшого кільцеві навершя. Меч із золотими накладками з Малої Перещепини також відноситься до цього типу, що підтверджує нова вдала реконструкція. Ця знахідка може бути віднесена до середини або навіть кінця VII ст. н. е., хоча не виключено, що сам меч належить до групи речей «скарбу», виготовлених в більш ранній час. Його кільцеве навершя також вдалося реконструювати.

Мечі, піхви яких мали вушка для підвішування у вигляді потрійного вигину, подібно вишеградським, вже добре відомі в Угорщині. Серед старих знахідок можна відзначити меч із Сегеда-Ченгеле, а також мечі із схожими ознаками з Кунаготи, Кецела, Бочі. Всі вони, як предмети похованального інвентаря, були опубліковані раніше. Золотий меч із Бочі, що належав аварському князеві (?), також має вушко для підвішування у вигляді потрійного вигину, а його руків'я оснащене кільцевим навершям.⁴

Серед найновіших знахідок слід згадати меч з багатого комплексу, виявленого 1970 р. при проведенні рятівних розкопок в Кунбабонь (хут. Кунсентмілош-Бабонь); меч із Манделоса (колишній Надъласі в Югославії), руків'я якого має кільцеве навершя, і, нарешті, дитячий меч із золотими бляшками з Надъкъоръош-Сурдок, виявлений у 1981 р. на березі невеличкого озера. Л. Шимон згадує його у своїй монографії, де детально розглядаються питання, пов'язані з мечами подібного характеру.⁵

Оскільки вишеградський меч був виявлений не в комплексі знахідок, нічого більш суттєвого про нього ми сказати не можемо. Його детальне технологічне та технічне описання вже було опубліковане І. Тавашем⁶, однак, ми можемо припустити, що меч потрапив під воду у другій половині VII ст. під час однієї з військових переправ аварів через Дунай. Вишеград, що став пізніше столицею угорської області Пліш, був важливим і, мабуть, добре відомим місцем переправи, володіння яким мало для авар велике значення. Можна також припустити, що меч був принесений течією зверху, наприклад, від переправи, що знаходилася поблизу с. Соб, в 20 км, або ж від давньої переправи біля м. Естергома, що знаходилась на значнішій відстані — 40 км від Вишеграда. Знахідки ранньоаварського часу з території самого Вишеграда до цих пір нам не відомі, хоча в селі був розкопаний могильник, матеріали якого досі не опубліковані.

Завдяки знахідкам срібних та золотих мечів у Вишеграді і Надъкъоръоші їх кількість на території Карпатського басейну збільшилась до 40 екземплярів, серед яких 8 — із золотими накладками. Останні здебільшого були виявлені в окремих похованнях центральної, рівнинної частини Аварського Каганату. Будучи випадковими знахідками — це знаходить відображення і в характері їх поширення — вони не надають можливості (що було б передчасним) для широких соціально-історичних узагальнень чи висновків, які торкалися б внутрішньої суспільної структури того часу.

Примітки

¹ Диа.: Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины// Второй областной научно-практический семинар 18—19 мая 1989 г. (Тез. докл. и сообщ.). — Полтава, 1989.; Семенов А. И. Утраченные предметы памятников перещепинского круга.— С. 63.

² Erdélyi I. Az avarág és Kelet a regezeti förrések tükrében.— Budapest, 1982.— 96. kép.

³ Erdélyi I. A section of the Avar Cemetery at Csölnök// Acta Arch. Hung.— Vol. XL.— Fasc. 1—4.— 1988.—P. 191—206.

⁴ Simon L. Nagykörös, es környeke avar kori topográfiaja.— Nagykörös, 1983.

⁵ Tavas J. Koraavarkorl ketelű kard restaurálása és rekonstrukciója// Múzeumi Műtargyvedelelm. 5.— Budapest, 1978.— 175—198. old., XXI—XXII. tábla.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ МУЗЕЙ У м. ШЛЕЗВІГУ (ФРН)

К. Шітцель

Археологічний Земельний музей Кільського університету Христіана-Альбрехта та Шлезвіг-Гольштінський Земельний музей історії мистецтва та культури знаходяться в одній з найвідоміших історичних пам'яток Шлезвіг-Гольштінії — величному монументальному замку Готторф (сучасне місто Шлезвіг). Експозиція музею дає відвідувачам можливість ознайомитися з історією й життям людей, які жили в Шлезвіг-Гольштінії з моменту їх появи тут наприкінці льодовикового періоду і до епохи середньовічних міст. Відправним моментом хронологічної систематизованої постійної експозиції є знахідки, зібрані протягом майже півтора століть в результаті планомірних археологічних досліджень. Всі ці знахідки були збережені для майбутніх поколінь (рис. 1).

1835 року Датський Національний музей в Копенгагені передав із своїх фондів колекцію, що складалася з трьохсот археологічних експонатів, до міста Кіля, де вона уклала основу нового музею «вітчизняних старожитностей». У зв'язку із святкуванням 100-річного ювілею, у 1935 році, назву му-



Рис. 1. Замок Готторф. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

зею було офіційно змінено, і відтоді він відомий як Шлезвіг-Гольштінський музей доісторичних старожитностей. Під час другої світової війни, при бомбардуванні Кіля 1944 року, музей зазнав великих пошкоджень. Оскільки все-таки більшість колекційних предметів, і перш за все знаменитий Нюдемський човен, з метою безпеки були вивезені, після перенесення музею до замку Готторф у Шлезвігу, вже 1947 року сталася нагода знову відкрити першу тимчасову виставку. У 1952 р. змінюється назва музею, віднині це вже Шлезвіг-Гольштінський земельний музей первісної та ранньої археології. Постійна виставка, що користується великим успіхом далеко за межами

© К. ШІТЦЕЛЬ, 1992

Шлезвіг-Гольштінії, відзеркалює усі досліджені археологічні періоди даного регіону. Експозиція виставки займає цілий поверх у замку. Додатково в Нюдем-залі виставлені не тільки човни, а й цікаві знахідки з розкопок різних жертовних майданчиків, які відбивають релігійні уявлення населення, а також ряд інших аспектів минулого життя.

1985 року відкрився філіал музею — музей вікінгів в Хайтхабу (рис. 2). А після цього, вже 1986 року, музей святкував своє 150-річчя і з цього приво-



Рис. 2. Загальний вигляд музею вікінгів Хайтхабу. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

ду знов змінив назву: у якості Археологічного земельного музею він представляє у замку Готторф разом із Земельним музеєм мистецтва та історії культури уявний історичний «дім» Шлезвіг-Гольштінії, який щоденно оглядає близько 300 000 відвідувачів.

Люди, що приходять сюди, не бачать процесу розкопок, їм не відомі шляхи теоретичних досліджень, сучасні археологічні лабораторії, обладнані устаткуванням університету Христіана-Альбрехта. Сьогодні тільки Нюдем-зал відкрито для відвідувачів. Експозиції, присвячені іншим археологічним періодам, перебудовуються й оновлюються і будуть знову відкриті найближчим часом. Особлива заслуга археологічного Музею полягає в тому, що його співробітники ведуть археологічні об'єкти, серед яких найбільш цікавим є поселення вікінгів Хайтхабу.

Вже близько 90 років основну наукову увагу університету Христіана-Альбрехта сконцентровано на археологічних дослідженнях Хайтхабу. Це поселення вікінгів IX та XI століть є еталонним для найранішої фази міського життя у північно-європейському регіоні. Наступні міста, такі як Шлезвіг, Любек, а також будь-яке сучасне місто у Шлезвіг-Гольштінії є ніби спадкоємцями Хайтхабу. Оскільки в архітектурі того часу за будівельний матеріал правило тільки дерево — наземні споруди не збереглися, окрім місцевих земельних валів, що виконували функцію огорожі, їх сьогодні привертають увагу відвідувачів.

Донині досліджувалися як власне поселення, так і могильники Хайтхабу, оборонні споруди й, нарешті, у 1979 та 1980-му — гавань. Розмایття археологічних знахідок, дає підстави для більш ґрунтовного дослідження різних ремесел, харчування, одягу, забезпечення домогосподарства, а також значення торгівлі на цьому поселенні. Будинки були відносно малі. Худоба заливе могла розміститися в них, і ще менше місця лишалося для відповідних зимових запасів. Ці факти підводять до висновку, що жителі міста Хайтхабу із самого початку змушенні були добувати харчі в оточуючих селах. Задля цього місто повинно було надавати щось до обміну: товари, послуги. Через Хайтхабу здійснювалася міжнародна торгівля, відбувався товарообмін з півночі та півдня у Центральну Європу. Археологічно не відображені торгівлі рабами.

1985 року безпосередньо поблизу віднайденого майданчика й було відкрито музей вікінгів Хайтхабу, що відбиває досягнення майже 90-річних досліджень. Добір місця розташування музею з видом на півокруглий у плані вал надає відвідувачам можливість сприймати археологічний матеріал на тлі природи й історичних місць. Архітектура музею та його експозиція своєрідно

віддзеркалює життя вікінгів, їх торгівлю та мореплавство. Перед відвідувачами у центрі виставки — реконструйований корабель вікінгів, що 1979 р. був піднятий з дна гавані Хайтхабу. Реконструкція корабля дає уяву про вікінгів як про суднобудівників та сміливих мореплавців (рис. 3).

Складовою частиною музею є також напівкруглий у плані вал Хайтхабу й оточуюча територія. У багатьох місцях відвідувач сьогодні може побачити

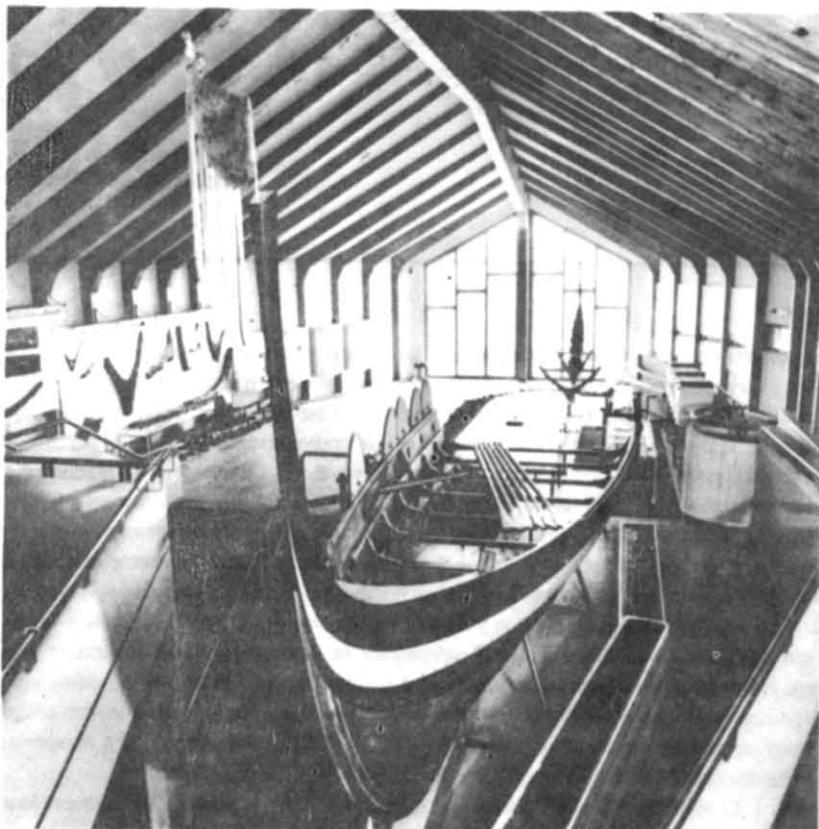


Рис. 3. Корабельний зал музею вікінгів у Хайтхабу. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

копії каменів з рунічними написами на тих самих місцях, де ці похованальні камені були поставлені у X ст., а їх оригінали зберігаються в музеї. Відвідувачі можуть також переглянути фільми, що дають уяву як про археологічні розкопки, так і взагалі про Хайтхабу й світ вікінгів.

Таким чином, Земельний археологічний музей Кільського університету Христіана-Альбрехта є одним з крупніших німецьких наукових та просвітительських центрів в галузі археології. Ця обставина, а також тривалі контакти спеціалістів музею з археологами Києва й обумовили проведення влітку 1991 р. на базі музею представницької виставки «Золото Степу. Археологія України», підготовленої Інститутом археології АН України **. Ця виставка, що вперше спеціально ознайомила німецьких вчених із давньою історією та культурою України, стала не тільки гарним підсумком багаторічної спільнотої роботи, але й заклали міжній фундамент нових спільних проектів археологів Німеччини та України.

* Докладніше про цю виставку ви дізнаєтесь зі статті П. П. Толочка і В. Ю. Мурзіна у цьому ж номері журналу.

РЕЦЕНЗІЇ



Э. И. Соломоник.
Древние надписи Крыма.—

Учев: Наукова думка, 1988.— 112 с.

Історія наукового пошуку, процес дослідження діяльності вченого, на жаль, не так вже й часто привертали увагу науковців. А між тим — це одна з найважливіших і найцікавіших тем для науково-популярної літератури, яка дає чудові можливості не тільки для загального знайомства з наукою, але й відіграє важливу роль у вихованні й становленні поколінь майбутніх вчених. Однією з таких книг став науково-популярний нарис Е. І. Соломоник «Стародавні написи Криму». В радянській літературі це перша праця подібного жанру з античної лапідарної епіграфіки, яка знайомить широке коло читачів з одним із основних джерел давньої історії.

Книга складається з короткого вступу і шести розділів. У вступі автор дає визначення епіграфіки як галузі наукового знання і викладає поставлені задачі. Не можна погодитись з думкою Е. І. Соломоніка, що й праця «не є учебним посібником». За ситуації, коли у нас в країні не існує спеціального посібника з грецької епіграфіки (а написання його на сьогодні необхідне, так як курс епіграфіки викладається в цілому ряді університетів) дана книга в якійсь мірі заповнює цю прогалину. І хоча не розкриває всі особливості шляху дослідження вченого-епіграфіста, багато в чому прояснює характер цієї професії. А це дуже важливо для тих, хто професіонально цікавиться даною галуззю знання — для студентів, майбутніх епіграфістів.

Далі Е. І. Соломоник дає короткий огляд епіграфічних досліджень в дореволюційний і до-воєнний періоди. Зрозуміло, цей огляд не претендує на повноту і обґрунтовану наукову оцінку всіх праць. В цьому немає необхідності для популярного видання. Важливим є враження автора від особистого спілкування з такими відомими спеціалістами в галузі давньої історії та епіграфіки як С. О. Жебелев, І. І. Толстой, С. Я. Лур'є.

В наступних розділах автор дає послідовне викладення методики своїх досліджень різних типів лапідарних пам'яток від державних декретів до надгробків. При цьому враховуються особливості вивчення таких важливих, але самостійник епіграфічних пам'яток як написи про-дряпані (графіті) або нанесені фарбою (диплінгі) на стінки посудин. Цікаві, і в більшості переважливі, запропоновані автором шляхи дослідження, можливості та варіанти розкриття таємниць стародавніх написів. Слід відзначити також доступність викладу свідоцтв з основ давньої палеографії.

Великий практичний інтерес представляє розділ «Камені — мандрівники». В багатьох музеях нашої країни ще зберігаються пам'ятки грецької та латинської епіграфіки, вивчення та чітка атрибутація яких є важливим завданням вітчизняної епіграфічної науки. Один із шляхів вирішення цього питання автор пропонує у своїй книжці.

Безсумнівним достойством праці є те, що в процесі дослідження деталей роботи епіграфіста, провадяться досить цікаві екскурси в галузі античної релігії, побуту, різних видів суспільної діяльності, котрі отримують підтвердження у вивчених пам'ятках. Все це робить книжку ще більш цікавою і пізнавальною.

Разом з тим, слід відзначити її слабкі П-місця. Насамперед — це явно не повний список літератури, який міг би стати в нагоді студентам. Якість фотографій також залишає бажати кра-

© С. О. МОЛЄВ, 1992

шого, Іх ліпше робити на крейдованому папері. І, нарешті, явно замалий тираж книжки, що, як мені вдається, вимагатиме перевидання уже найближчим часом.

В цілому ж, ознайомившись з нарисом Е. І. Соломоник «Стародавні написи Криму», читач отримає досить чітке уявлення як про працю епіграфіста, так і про можливості епіграфіки як науки. Можна не сумніватися, що вона зустріне великий інтерес у найширшого кола читачів.

Є. О. МОЛЕВ

И. С. П и о р о.

Крымская Готия

(Очерки этнической истории Крыма
в позднеримский период и раннее средневековье).—

Киев: Лыбидь, 1990.— 200 с.

Рецензована книга присвячена складному і дискусійному питанню про походження населення Криму на рубежі античності і середньовіччя. Вона є підсумком майже двадцятилітньої роботи автора над цією проблематикою і мала б вийти у світ, принаймні, на десять років раніше. Однак це зовсім не применшує актуальності теми. Особливо цікава вона сьогодні, коли настільки гостро постало питання про процес формування кримсько-татарського народу, незаконно депортованого у 1944 р. зі своєї історичної батьківщини.

У вступі і першому розділі автор детально розглядає писемні джерела і літературу про середньовічних таврів та скіфів у Криму, аналізує висновок про ранню слов'янську колонізацію цього району і показує його повну неспроможність.

У наступному розділі основну увагу І. С. Піоро приділив етнічним процесам у Північному Причорномор'ї в III — першій половині V ст. та ІХ впливу на населення Криму. Короткий нарис про германські племена у Північному Причорномор'ї, написаний на основі писемних та археологічних джерел, ніби передує розгляду етнічної історії Криму. Особливо цікаві сторінки, присвячені готам-трапезитам.

На жаль, описуючи про готські походи, І. С. Піоро надто сумарно пише про другу — третю чверть III ст. У наш час писемні джерела дозволяють простежити різні напрямки походів варварів і виділити три основні хронологічні етапи в історії готських війн. Причому Північне Причорномор'я і Крим в основному фігурують у писемних джерелах відповідно ІХ другого (252—266 рр.) і третього (267—270 рр.) етапів¹. Досить чіткі сліди просування варварських дружин простежено не лише за писемними джерелами, а й археологічно. До третього етапу цих війн, скоріш за все, відносяться сліди руйнацій і пожеж на Неаполі скіфському, городищі Алма-Кермен і Усть-Альмінському городиці². Саме наприкінці 60-х — початку 70-х рр. III ст. на шляху на Боспор готськими дружинами і були розгромлені пізньоскіфські городища, розташовані у передгірських районах Таврійського півострова³. Врахування загальноісторичної ситуації заразом з археологічним матеріалом, очевидно, дозволяє уточнити нижню дату могильників з трупопоспаленнями, етнічна атрибуція яких являється, мабуть, одним з основних стрижнів дослідження І. С. Піоро.

Проаналізувавши писемні джерела, автор показав процес проникнення давніх германців у Північне Причорномор'я і Крим. На жаль, ідентифікувати ці дані з археологічними матеріалами не цілком вдається. Судячи з писемних джерел, германські племена грали в історії Північного Причорномор'я III — IV ст. домінуючу роль, а це значить, що вони мали складати тут компактну, добре організовану численну етнічну групу. Археологічними дослідженнями поки що виявлені сліди германців лише на нечисленних змішаних могильниках, де переважають риси скіфо-сарматської поховальної обрядовості. Це урноні і ямні трупопоспалення, які супроводжувались повторно обпаленiem інвентарем і уламками спеціально розбитих посудин; культові ями на могильниках заповнені камінням та деревним вугіллям; ліпні посудини характерних форм і

© В. М. ЗУБАР, Д. Н. КОЗАК, 1992

посудини і іксовидними вушками; «черняхівські» підв'язні фібули і фібули з декоративними кільцями, кошкоподібні і трикутні зализні підвіски та інші речі північно-західного типу. Їх супроводять поселення з наземними глинобитними або заглибленими житлами.

Всі ці матеріали мають прямі аналоги на території північної Польщі, на Волині і на окремих пам'ятках Буго-Дністровського межиріччя, які відносяться до вельбарської культури. Ці пам'ятки залишені, на думку більшості сучасних дослідників, германськими племенами, в основному готами і гепідами.

Матеріали, пов'язані з германським населенням, з'являються у Північному Причорномор'ї у другій половині III ст. н. е. На думку Б. В. Магомедова, просування германців не носило захопницького характеру по відношенню до напівварварського скіфо-сарматського населення. Як правило, переселенці вливались у місцеві общини⁴. Це нібито підтверджується відсутністю «чистих» германських (вельбарських) пам'яток.

Напевно, слід погодитись із запропонованою Б. В. Магомедовим схемою «вростання» вельбарців у місцеве середовище. Однак це стосується тільки тієї, найпевніше, невеликої частини германців, яка поселилась у Північному Причорномор'ї у III—IV ст. Навряд чи ця група готів, до того ж змішана з скіфо-сарматським населенням, могла гррати роль організаторів численних морських і сухопутних походів у межі Імперії, хоча вони, напевно, брали в них участь. Більш вірогідно, що проводириями варварів були готські дружини, які спеціально для цієї мети збирались воєначальниками з усієї південної території.

Щоб ясніше уявити цю думку, торкнемося коротко питання про вельбарську культуру на території України. Вельбарські пам'ятки компактною групою поширені лише на території Волині і в Південному Побужжі. Найраніші з них датуються кінцем II ст. н. е. (могильники в Люблі, Машеві, Баєві-II, поселення в Боратині, Линові, Рванцях, Лепесовці та ін.). Характерною рисою вельбарських пам'яток є присутність значної кількості елементів пшеворської культури. У малозміненому вигляді вельбарські старожитності існують на Волині до кінця IV ст., у Південному Побужжі — до III ст. На території Південної Волині, в зоні контакту з черняхівською культурою, у III ст. утворились змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки байської групи⁵. У інших регіонах Лісостепу вельбарські старожитності III—IV ст. з частково збереженою культурною специфікою існували в оточенні черняхівських старожитностей (Велика Слобідка II в Середньому Подністров'ї, Шершні на Південному Бузі, Глеваха, Циблі у середньому Подніпров'ї) або в якості одного з їх компонентів.

Таким чином, виходячи з археологічних джерел можна припустити, що германці в тій чи іншій кількості були присутні практично на всій території сучасної Правобережної України (за винятком Верхнього Подністров'я), а не тільки у Північному Причорномор'ї. Очевидно, основною або опорною територією була Волинь, в інших регіонах германці жили впереміш з корінним населенням. Осідання готських племен в процесі міграції, під час якої якісне угруповання залишались на Волині і Лісостепу Східної Європи, підтверджується і писемними повідомленнями Йордана⁶.

Природно припустити, що для того, щоб утримати в покорі народи Лісостепу, в тому числі слов'ян, германці повинні були мати дуже сильне і добре організоване військо. В «Готиці» Йордан пише про численні походи готів, їх бойові сутички з різними племенами. При цьому військо готських вождів начисляється десятками, а то й сотнями тисяч. Якщо навіть взяти до уваги, що до цього війська входили значні маси підкорених і союзних племен, основу все ж таки мали складати самі германці. Виникає питання, де вожді набирали такі значні сили готських воїнів, яка механіка організації війська з інноплемінників?

Мабуть треба визнати, що ареал вельбарських пам'яток охоплює територію, об'єднану в «царство Германаріха» за описанням Йордана. Це «царство» являло собою, очевидно, тимчасове об'єднання всіх або більшості існуючих більш мілких племінних чи міжплемінних одно- або багатоетнічних утворень під політичною егідою готів. Кожне з цих утворень мало, ймовірно, більш роздрібнену організаційну структуру, яка опидалась на родові чи сімейно-общинні військові загони готів, що жили серед аборигенів. Напевно, мала місце налагодження організація зв'язку між такими дрібними групами германців, що разом створювали військову силу, здатну не лише тримати в покорі поневолені племена, а й формувати у потрібний момент великі військові об'єднання для дальних походів.

Сприятливі кліматичні умови, численні плодоносні землі, сила лісів та озер, що створювали прекрасну основу для господарської діяльності, нарешті, панівне становище серед корінного населення, спричинили високий і стабільний приріст населення, процвітання готських племен. Га-

даємо такими, приблизно, факторами можна пояснити майже 200-річне панування готів на території сучасної України і Молдови, збереження на тривалий час етнічної відособленості.

Ймовірно, звідси у Північне Причорномор'я приходили готські дружини, які об'єднували навколо себе скіфо-сарматські, фракійські та інші племена для здійснення грабіжницьких нападів. У такому разі пояснюється невідповідність між домінуючою роллю германців у Північному Причорномор'ї, відображену в писемних джерелах, і мізерною кількістю археологічних джерел про германців на цій території.

Третій розділ, на думку автора основний, присвячений питанню про готів у Південно-Західному Криму і локалізації «області Дорі». На основі писемних і археологічних джерел І. С. Піоро досить детально розглядає будівельну діяльність Юстиніана I в Тавриці і доходить висновку, що під «довгими стінами» Прокопія треба розуміти укріплення Мангупа, добре вивчені протягом останнього десятиліття.

Зазначимо, що питання про «довгі стіни» і локалізацію «області Дорі» вже не раз ставилось в літературі, але, на нашу думку, лише автору дослідження вдалось запропонувати найбільш переконливе вирішення цієї проблеми у тісному зв'язку з історією Таврики і політикою Візантії в цьому регіоні. При цьому І. С. Піоро не лише по-новому інтерпретував писемні джерела, але й підкріпив свої висновки значною кількістю археологічного матеріалу, який у такому обсязі ще не використовувався. Очевидно, зараз можна вважати встановленим, що локалізувати Кримську Готію слід на території всього Південно-Західного Криму, включаючи і Південний берег, а п адміністративний центр Дорі-Дорос ототожнювати з Мангупом.

Друга частина розділу присвячена аналізу відомостей стосовно проникнення в Крим племен полієтнічного готського союзу племен. Вирішивши питання про локалізацію Дорі, автор повертається до початку готської історії Таврики. У цій частині книги надзвичайно цікаві описання могильників III — початку V ст., у яких відкрито поховання з трупоспаленнями. Причому вперше у вітчизняній літературі дана досить повна, хоча і сумарна, характеристика матеріалів з могильника біля радгоспу «Севастопольський». Матеріали цього могильника, дослідженого С. Ф. Стржелецьким, і до нині не введені до наукового обігу, а тим часом їх опрацювання і публікація мали б першочергове значення для вирішення багатьох неясних питань не лише в давній історії Криму, але й всього півдня Східної Європи. На жаль, дирекція Херсонеського заповідника, в архіві та фондах якого зберігаються матеріали розкопок С. Ф. Стржелецького, до цього часу нічого не зробила для цього.

Зведення І. С. Піоро по могильниках і трупоспаленнях можна доповнити ще трьома, які залишились не відомими досліднику. Це могильники в урочищі Александриада і біля с. Флотське (Корань) на Гераклейському півострові, а також біля с. Верхньо-Садове (Дуванкой) в Бельбекській долині⁷. Незважаючи на те, що матеріалів з цих могильників небагато, сам факт їх існування поряд з Херсонесом підтверджує ряд висновків, зроблених І. С. Піоро, і дозволяє більш детально говорити про тісні зв'язки Херсонеса з населенням, що залишило ці похованальні пам'ятки.

Проаналізувавши топографію могильників з трупоспаленнями, І. С. Піоро пише про те, що, очевидно, населення, яке входило до готського союзу племен, наприкінці III—IV ст. використовувалось Римською імперією в якості федератів (с. 107). В цілому з цим, мабуть, не можна не погодитись, однак хотілося б децю конкретизувати цей у вищій мірі цікавий висновок.

Виходячи з наявних в нашому розпорядженні джерел, зараз можна стверджувати, що у середині — третій четверті III ст., у зв'язку із загостренням військово-політичної обстановки на Дунай, з Херсонеса був виведений римський гарнізон, який знаходився там з середини II ст. Пряма римська військова допомога місту у цей час була замінена субсидіями, на які і утримувався гарнізон Херсонеса, що набирався з місцевих жителів. У організаційному відношенні він був близьким легіону баллістарів пізньоримської армії, але фактично представляв міську міліцію, яка у цей час звичайно використовувалась для захисту міст, як це було, наприклад, на Балканах.

Розповідь Костянтина Багрянородного про події херсонесько-боспорського військового протистояння наприкінці III — початку IV ст., історична вірогідність якої нині загальновизнана, дозволяє зробити висновок, що Херсонес на прохання римської адміністрації виступив проти боспорських царів не своїми власними силами, а лише зібравши певні військові контингенти у своїй окрузі. Іншими словами, Херсонес у цей час був центром більш-менш обширного району Таврики. Це добре погоджується з результатами аналізу поширення античного імпорту у Південно-Західній і Південній Тавриці⁸. Причому зміни у напрямках торгових контактів Хер-

сонеса у порівнянні з II—III ст. досить яскраво відображають зовнішньополітичну обстановку, що склалася у другій половині III—IV ст. у цій частині Таврики.

Якщо в такому контексті розглянути топографію могильників з трупоспаленнями другої половини III— початку V ст., то можна зробити висновок, що розміщення населення, яке входило до складу готського союзу племен в околицях Херсонеса і на Південному березі Криму, на місці чи поряд з місцями дислокації римського війська, не могло мати місця без погодження дій з імперською адміністрацією. Очевидно, в цьому слід вбачати цілеспрямовану акцію з боку Херсонеса і римських властей, які виявили певну зацікавленість у безпеці міста, звідки виводився чи вже був виведений римський гарнізон. У противному випадку будуть зовсім незрозумілі тісні економічні і військово-політичні контакти цього прийшлого населення з Херсонесом.

Отже, і у нас є всі підстави погодитись з І. С. Піоро в тому, що населення, яке залишило могильники з трупоспаленнями, треба розглядати як союзників імперії. Однак віднесення Іх до федератів уявляється передчасним. Інститут федератів у імперії остаточно сформувався тільки в період правління Костянтина I (306—337 pp.)⁹, а осідання в Тавриці представників готського союзу племен відбувається на 30—50 років раніше, що вже само по собі не дозволяє використовувати цей термін. Мабуть, виходячи з того, що дещо пізніше рядом джерел у Тавриці фіксуються федерати імперії, населення другої половини III — початку IV ст., що залишило могильники з трупоспаленнями, має бути інтерпретовано як «союзники» (*Sympacharii*), які за своїм становищем були близькі пітигі, або квазіфедерати¹⁰. Такі формування добре відомі у попередній період у прикордонних областях Римської імперії¹¹, а у останній четверті III ст. за Дунаєм, на території колишньої римської Дакії¹². Саме тому, вірогідно, термін «федерати» краще використовувати лише стосовно періоду післявоєнної реформи Костянтина¹³. Причому нині з всі підстави притуслати, що в кінці IV— початку V ст. у Південно-Західній Тавриці була продовжена політика більш раннього часу, але вже по відношенню до нової групи варварського населення, яке залишило скарб з наслідуваннями «лучистинського типу».

Найбільше уваги заслуговує четвертий розділ книги, у якому автор розглядає питання про сармато-аланське населення Криму. І. С. Піоро, використавши величезний фактичний матеріал, дав у цілому вірну характеристику аланського етносу в Тавриці і простежив його історичні долі у ранньосередньовічний період. Однак, з нашої точки зору, побудова праці не за хронологічними періодами, а за етнічними характеристиками (таври, скіфи, готи, сармато-алани), не дозволила досліднику одержати до кінця чіткі етнічні характеристики по горизонталі, а також виявити всю багатогранність і неповторність етнічної ситуації регіону напередодні готського вторгнення.

Справа в тому, що сармати почали гррати ведучу роль в історії Південно-Західного Криму уже з рубежу нашої ери, коли Іх союзи племен зайняли панівне становище у степовій зоні Північного Причорномор'я. Подій, що відбувалися тут, тісно чи іншою мірою відбивалися і на історичних долях населення Криму, тому, говорячи про історію населення Таврики, їх варто розглядати на широкому історичному тлі приймні з І ст. Автор же приділив основну увагу історії сарматів з середини III ст., вважши за основу вже хронологічний, а не етнічний принцип, що не могло не позначитися на ряді висновків.

Зазначимо, що поява сарматських поховальних пам'яток у Криму на рубежі нашої ери і особливо помітне їх збільшення у II та III ст., дає можливість говорити про те, що сармати уже в цей час жили на одних городищах зі скіфами і мали на них досить сильний вплив. У свою чергу це дозволяє припустити певну воєнно-політичну залежність пізніх скіфів від сильнішого у військовому відношенні сарматського союзу племен, а, можливо, і ранньокласового державного об'єднання аорсів, на чолі якого у другій половині I ст. стояли Фарзой та Інісмей. Ця залежність могла носити різний характер і на певних етапах коливатися від політичної лояльності до данницьких відносин. Саме цим, вірогідно, і варто пояснювати масове осідання сарматів на землю у Південно-Західному Криму у перші століття нашої ери. Етнічний образ Пізньої Скіфії міняється. Причому є підстави припустити, що тут проходив процес утворення нової етно-соціальної спільноті, який, однак, з ряду причин не встиг завершитися.

Становище різко змінюється з приходом у Північне Причорномор'я аланських племен, які стали причиною загибелі пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра і ослаблення скіфів Криму. Внаслідок цього, а також зусиль римської військової адміністрації в Тавриці, дуже сарматизоване населення Південно-Західної частини Криму, очевидно, аж до середньої течії р. Алми на півночі, потрапило під контроль Риму і Херсонеса. Фактично пізньоскіфське ранньокласове державне утворення, яке приймні з І ст. було васальним по відношенню до сарматів, на рубежі II—III ст. перестало існувати.

Короткий екскурс в історію населення Криму, яка передувала бурним подіям середини III ст., дозволяє зробити висновок, що готські дружини, до складу яких входила і якесь частина алан, зустрілись у Тавріці уже із значно сарматизованим населенням. А це, звичайно, не могло не відбитися на складних етнічних процесах, які проходили на території майбутньої Кримської Готії у пізньоантичний період. Мабуть, зникнення обряду кремації у пришельців і явне переважання у ранньосередньовічних могильниках сарматських рис обраду якоюсь мірою варто пояснювати процесом асиміляції, яка була зумовлена зміною господарчого укладу кримських готів. Прийшовши в Крим і ставши осілим населенням, готи повинні були в тій чи іншій мірі засвоїти культуру і спосіб життя підкореного ними населення. Невною мірою цей процес міг бути прискореним змішаними шлюбами, про що можна твердити на підставі цікавих спостережень І. С. Піоро. Однак кримські готи, незважаючи на втрату ряду етнографічних рис, навіть в добу розвинутого середньовіччя зберегли низку притаманних їм етнічних особливостей, на яких і акцентує свою увагу автор дослідження.

Звичайно, висловлені зауваження ні в якому разі не применшують заслуг автора і його великого вкладу у вивчення етнічної історії Криму. Це, швидше, роздуми з приводу прочитаного і спроби осмислити той величезний археологічний матеріал, яким вільно користується автор. В цілому, оцінюючи монографію І. С. Піоро, слід відзначити, що вона є зрілим, добре аргументованим і актуальним історико-археологічним дослідженням, в якому не лише поставлені, а й вирішені досить суперечливі і складні проблеми, як пізньоантичної, так і ранньосередньовічної історії Криму. І. С. Піоро «зруйнував» усталені уявлення про історичний розвиток Південно-Західного Криму у III—VI ст., що, ймовірно, стане новим поштовхом до подальшого поглиблених дослідження не тільки етнічних, а й інших не менш важливих і дискусійних проблем історії Кримського півострова. Безумовно, рецензована монографія І. С. Піоро є помітним явищем у вітчизняній історіографії і хорошою основою для написання не лише узагальнюючих праць з давньої історії Криму, але й України в цілому.

В. М. ЗУБАР, Д. Н. КОЗАК

Примітки

¹ Ременников А. М. Борьба племен Северного Причерноморья с Римом в III в.— М., 1954.— С. 18—72, 144.

² Гороховський Е. Л., Зубар В. М., Гаврилюк Н. О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори// Археологія.— 1985.— Вип. 49.— С. 25, 26, 31, 32.— Рис. 1.

³ Пор: Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму// МИА.— 1971.— № 177.— С. 159, 160; Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— К., 1972.— С. 63, 187.

⁴ Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 92.

⁵ Козак Д. Н. Этнокультурное развитие населения северо-западной Украины в первой половине I тыс. н. э.: Автореф. ...докт. дисс.— К., 1989.— С. 29.

⁶ Баран В. Д., Гороховский Е. Я., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема (Славяне и Русь) в зарубежной историографии.— К., 1990.— С. 41.

⁷ Бороздин Н. Новые археологические открытия в Крыму.— М., 1925.— С. 23.— Рис. 14; Стржелецкий С. Ф. Паспорта на памятники, находившиеся в ведении Херсонесского музея в 1949—1955 гг.// Архив ГХЗ.— Дело №№ 1391—1392/1-11.— Мог. 22; Савеля О. Я., Черных А. А. Работы Севастопольской новостроекной экспедиции// АО за 1978 г.— М., 1979.— С. 398, 399.

⁸ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья (на материалах Херсонеса).— Харьков, 1989.— С. 89.

⁹ Grosse R. Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Byzantinischen Themenverfassung.— Berlin, 1920.— С. 80—88; Várady L. New Evidences on Some Problems of the Late Roman Military Organization// Acta Antiqua.— 1961.— t. 9.— fusc. 3—4.— P. 348—352.

¹⁰ Grosse R. Op. cit.— S. 25—29; Stein E. Die Kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im Römischen Deutschland unter dem Prinzipat.— Wien, 1932.— S. 235.

¹¹ Zahariadē M. Trupele de origine hispanica in Dacia// SCIV.— 1976.— t. 27.— N 4.— Р. 488; Domaszewski A. Die Rangordnung des römischen Heeres.— Wien, Köln, 1981.— S. XVII, 59—61 та ін.

¹² Cataniciu I. B. Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia.— Oxford, 1981.— S. 55.

¹³ Пор: Maspero J. Organisation militaire de L'Egypte Byzantine.— Paris, 1912.— p. 45—46, 61—63.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ



ГЕРОДОТ «ІСТОРІЯ» *

Книга IV

129. Тепер я розповім про те, що допомагало персам і шкодило скіфам, коли вони робили напади на Дарієве військо. Це була річ зовсім дивна: крики ослів і вигляд мулів. Як я вже згадував вище, в Скіфії нема ні ослів, ні мулів. У всій країні скіфів не існує жодного осла, ні мула, бо клімат там холодний. Отже, осли своїми дикими криками викликали розгубленість скіфської кінноти. Під час багатьох нападів на персів, щойно скіфські коні чули крики ослів, як вони зривалися з поводів, перелякані поверталися назад із настов-бурченими вухами, бо ніколи не чули перед тим таких криків і не бачили таких тварин. Проте ця річ не мала великого значення для ходу війни.

130. Скіфи, бачачи персів у занепокоєнні, щоб затримати їх на довший час у Скіфії, і очікуючи того, що вони мають опинитися в скрутному становищі, бо їм бракувало всього потрібного для життя, почали робити таке: вони часто залишали деяку частину своєї худоби з чередниками, а самі переходили, як завжди, на інше місце. А перси кидалися, хапали тварин, вважаючи, що цим вони вчиняють подвиг.

131. Багато разів так вони робили, коли нарешті Дарій опинився у великій скруті. Скіфські царі довідалися про це і послали вісника з дарами до Дарія: птаха, мишу, жабу і п'ять стріл. Перси спитали людину, що принесла ці дари, яке значення вони мають, але той відповів, що він одержав доручення лише передати їх і якнайшвидше повернутися. Хай самі перси, сказав він їм, якщо вони розумні, зрозуміють, що означають ці дари.

132. Коли перси про це почули, вони почали розумувати. На думку Дарія це означало, що скіфи підаються і приносять землю і воду і такий висновок він зробив з того, що миша народжується з землі і годується тими самими плодами, що й людина, жаба перебуває у воді, птах дуже схожий на коня, а стріли означають, що скіфи складають зброю. Таку думку висловив Дарій, але зовсім протилежна до неї була думка Гобрія, одного з тих сімох, які вбили мага. Він зробив висновок про те, що дари означали таке: «Якщо, перси, ви не станете птахами, і не полетите високо в небо, або мишами і не сковаетесь в землі, або жабами і не пострибасте в болото, то ви не повернетесь до себе, вас загублять оці стріли».

133. Так перси витлумачили ці дари. Одна частина скіфського війська, якій спершу було призначено вартувати біля Маєтідського озера, а потім їх було послано для переговорів із іонійцями, коли вони прибули до моста, вони сказали: «О іонійці, ми прийшли і принесли вам свободу, якщо ви скочите нас послухати. Адже нам повідомлено, що Дарій наказав вам охороняти міст упродовж лише шістдесяти днів, і якщо він сам за цей час не повернеться, ви можете піти геть до своєї країни. Отже, коли ви тепер зробите те, що ми вам пропонуємо, ні він не матиме завіщо скаржитися на вас, ні ми. Залишай-

* Продовження. Початок див. №№ 1. 3. 4, за 1991 р. Переклад українською К. О. Білецького

тесь ще тут на кілька днів, а потім повертайтесь». Іонійці пообіцяли так зробити, а скіфи поквапилися повернутися.

134. Коли Дарій одержав такі дари, скіфи, які там залишалися, вистройлися перед персами із своєю піхотою та кіннотою, ніби для того, щоб уступити в бій. Проте, коли скіфи вже вистройлися, якийсь заєць кинувся з усіх ніг поміж двома лавами, і вони, ледве кожний із них його побачив, побігли його ловити. Через те, що скіфи порушили свій стрій і почали гомоніти, Дарій спітав, що там котиться, що там за галас серед ворогів. А коли йому сказали, що скіфи ганяються за зайцем, він тоді сказав тим, до яких він звичайно звертався: «Ці люди зовсім не зважають на нас і тепер я гадаю, що Гобрій правильно сказав про скіфські дари. Отже, тепер і я маю таку саму думку і через це треба нам подумати, як може здійснитися наш відступ з найменшою небезпекою». На це так відповів Гобрій: «Царю мій! Я маю сказати, що я вже знав із чуток про те, що ніхто не може їх подолати. А тепер, коли я сюди прийшов, я ще краще зрозумів, що вони з нас глузують. Отже, тепер моя думка така, що треба, щойно настане ніч, запалити вогні, як це ми звичайно і перед тим робили, а потім обдуримо воїнів, що зовсім не можуть переносити тяжких випробувань, потім прив'яжемо всіх ослів, які в нас є. покинемо їх, а самі відійдемо перш, ніж скіфи прийдуть до Істру, щоб зруйнувати мости, а мабуть ще й перед тим, як іонійці приймуть якесь рішення, що може нас згубити». Таку пораду дав Гобрій і потім, коли настала ніч, Дарій пішов за його порадою.

135. Щодо зовсім виснажених воїнів і тих, що були ледве живими, він зовсім не дбав за них і покинув там, де вони були в таборі, як і всіх прив'язаних ослів. Із двох причин він залишив там ослів і хворих воїнів, ослів, щоб чути було їхні крики, а людей, бо вони були хворі. Він послався на те, ніби він із найкрашою частиною війська збирається напасті на скіфів, а вони на цей час повинні охороняті табір. Такий наказ Дарій дав тим, яких залишив у таборі, запалив вогні і, не гаючи часу виrushив у напрямі до Істру. Осли, втративши своїх товаришів, почали, звичайно, ще більше ревти і скіфи, чуючи ревіння ослів, твердо вірили, що перси перебувають у своєму таборі.

136. Проте, коли розвіднилося, то ті, які залишилися в таборі, зрозуміли, що Дарій покинув їх на призволяще, і простягли руки до скіфів, і почали розповідати їм, що сталося. А скіфи, почувши про це, не гаючи часу, з'сднали обидві свої частини, ту, що була окремо від інших і ту, в якій були савромати, будіни та гелони, і почали переслідувати персів, прямуючи до Істру. Та оскільки більша частина перського війська складалася з піхотинців і вони не знали шляхів (бо там і не існувало певних шляхів), а скіфи були вершниками і знали найкоротші шляхи, вони випередили персів і встигли прибути до мосту значно раніше від персів. Коли вони довідалися, що перси ще не прийшли, вони сказали іонійцям, які перебували на своїх кораблях: «Гей, іонійці, призначені вам дні вже минули і навіщо вам ще залишатися тут. Але, якщо ви залишилися перед цим від страху, тепер зламайте якнайшвидше цей міст і повертайтесь вже вільними людьми і цим ви завдячуєте богам і скіфам. Що ж до того, хто дотепер був вашим владарем, ми розправимося з ним так, що він більше не розпочне походу проти якогось народу».

137. Іонійці почали радитися щодо цієї пропозиції. І Мільтіад афінянин, що був стратегом і тираном Херсонесу на Геллеспонті, був такої думки, щоб прийняти пропозицію скіфів і так визволити Іонію. Але Гістіай, тиран Мілета, мав протилежну думку і казав, що тепер завдяки Дарієві кожен із них став тираном якогось міста, але коли буде знищено владу Дарія, і він не зможе залишитися владарем мілетян і ніхто інший із тиранів, бо кожне місто волітиме краще мати в себе демократію, а не тиранію. Коли Гістіай висловив таку думку, то одразу всі ті, що перед тим поділяли думку Мільтіада, пристали до думки Гістіая.

138. Ті, які висловилися за пропозицію Гістіая, це були люди, котрих найбільш шанував цар: тиран міст на Геллеспонті — Дафній із Абідоса, Гіппокл із Лампсака, Герофант із Парія, Метродор із Кізіка і Арістон із Візантія. Ці були з міст на Геллеспонті, а з Іонії були Страттій із Хіосу, Аяк із Самосу, Лаодамант із Фокеї та Гістіай із Мілета. Це була його думка, про

яку я згадав, протилежна до думки Мільтіада. З еолійців єдиний, про якого варто згадати, був серед них Арістагор із Кіми.

139. Отже, ті, що прийняли думку Гістія, вирішили додати до цього рішення такі діла та слова. Вони зруйнували на відстані вистрілу з луку частину моста, близьчу до скіфів, щоб здавалося, ніби вони щось зробили, хоч справді вони нічого не зробили, і ще аби скіфи не спробували силоміць перейти мостом через Істр. І ще вони скажуть, що зруйнують ту частину моста, яка була з боку Скіфії, бо зроблять усе, щоб задоволінити скіфів. Такі рішення вони доповнили до думки Гістія, а потім від імені їх усіх Гістій відповів так: «О скіфи! Ми дякуємо вам за ваші добре повідомлення, ви прибули своєчасно. Так і ви вказали нам правильну путь і ми зробимо вам добру послугу. Як бачите, ми руйнуємо міст і охоче зробимо все, бо прагнемо своєї свободи. Але поки ми його руйнуємо, ви добре зробите, якщо розшукаєте їх, і коли ви їх знайдете, відплатіть їм і за нас і за вас, як вони заслужили».

140. Так удруге скіфи повірили тому, що іонійці кажуть правду, і повернулися шукати персів, але не спромоглися їх знайти там, де вони пройшли. В цьому завинили самі скіфи, бо вони знищили в тих місцях поживу для коней і засипали воду в криницях. Бо, коли б вони цього не зробили то, як би схопили, легко знайшли б персів. Проте, саме тепер їхнє рішення, яке вони важали за найкраще, їм пошкодило. Отже скіфи пройшли тими місцями своєї країни, де було досить поживи для коней і досить води, шукаючи там ворогів, гадаючи, що і ті намагатимуться піти цим шляхом. Однак перси дотримувались того першого шляху, яким вони вже пройшли і так з великим зусиллям досягли переправи. Але, коли вони прийшли, вже настала ніч і, побачивши, що міст зруйновано, вони страшенно злякалися, гадаючи, що іонійці їх покинули.

141. Був у Дарія один єгиптянин, що ні в кого іншого не було такого гучного голосу, як у нього. Цій людині Дарій наказав устати на березі Істру і покликати мілетянина Гістія. Єгиптянин виконав його наказ і Гістій, почувши наказ Дарія, привів усі судна для переправи війська на протилежний берег і знов налагодив міст.

142. Так перси уникли небезпеки, а скіфи, шукаючи персів удруге, не знайшли їх і висловили про іонійців дві думки: по-перше, якщо вважати їх вільними, то можна сказати, що вони найбільші боягузи і нікчеми на всьому світі, але якщо їх уважати за рабів, то можна сказати, що в них зовсім рабський спосіб мислення і що їм подобається неволя і вони зовсім нездатні для визволення. Отакі глупливі слова сказали скіфи про іонійців.

143. Дарій, пройшовши через Фракію, прибув до Сеста, розташованого на Херсонесі. Звідти на кораблях він переправився в Азію, а в Європі залишив стратегом перса Мегабаза того, якого Дарій колись високо оцінив, бо сказав про нього в Персії такі слова, збираючись з'їсти гранатові яблука, скоро він розрізав перше з них, як його брат Артабан спітив його, що він хотів би мати в такій кількості, як зернятка того граната. А Дарій відповів йому, що хотів би мати стількох Мегабазів краще, ніж поневолену Елладу. Такою відповіддю він висловив свою пошану в Персії до Мегабаза, а потім залишив його стратегом в Елладі із вісімдесятма тисячами воїнів.

144. Цей Мегабаз обезсмертив себе серед геллеспонтійців одним своїм висловом, який я наведу. Коли він прибув до Візантія, він довідався там, що калхедонці за сімнадцять років перед тим побудували своє місто. Довідавшися про це, він сказав, що калхедонці на той час були сліпими, бо, якби вони не були сліпими, то не обрали б для себе мало підходящу місцевість для побудування міста; оскільки там у них була інша, далеко краща. Отже, цього Мегабаза він призначив стратегом і він усіх тих, що не були прихильниками персів, постарався підкорити.

145. Отже він займався цими справами, проте, саме в той час відбувся ще інший військовий похід у Лівію з приводу, про який я розповім пізніше, бо спершу я розповім про щось інше, а саме таке: нащадків аргонавтів було вигнано з Лемносу пеластами, які викрали з Бравона афінських жінок. Отже, вигнані ними з Лемносу, вони на своїх кораблях приїхали до Лакедемону, отаборилися на Таїгеті і запалили вогні. Лакедемонці побачили їх і послали людину запитати їх, хто вони такі та звідки прийшли. Вони відповіли

людині, яка їх запитала, що вони походять із роду мінійців, нащадки героїв, які припливли туди на Арго і які пристали на Лемносі і там їх народили. Щойно почули лакедемонці про походження мінійців, як у друге послали до них із запитанням, чого вони хочуть і для чого прибули в їхню країну і запалили вогні. Ті відповідали, що їх вигнали пеластри і через це вони прийшли до своїх предків, бо, сказали вони, не може існувати нічого справедливішого, ніж те, що вони роблять, і що вони хочуть оселитися серед лакедемонців, брати участь у їхніх державних справах і отримати свої ділянки в їхній землі. Лакедемонці погодилися і прийняли мінійців на тих умовах, що ті запропонували.

Власне, їх спонукало так зробити те, що на Арго пливли і Тіндаріди. Прийняли вони до себе мінійців, дали їм земельні наділи і розподілили їх по філам. Ті відразу взяли собі інших жінок, а тих, що привезли з Лемносу одружили з іншими чоловіками.

146. Проте не минуло багато часу і мінійці підняли голову і зажадали взяти участь у царській владі і почали робити всякі надуживання. Тоді лакедемонці вирішили їх повбивати, позахоплювали їх і покидали у в'язниці. Лакедемонці всіх тих, кого хотіли вбити, вбивали вночі, але ніколи вдень. Але, коли йшлося вже про те, що їх стратити, жінки мінійців, які були лакедемонськими громадянками і дочками знатних спартанців, попросили, щоб їм було дозволено зайти у в'язницю і кожній порозмовляти зі своїм чоловіком. Вони дозволили їм зайти до в'язниці, не підозрюючи з боку жінок ніяких хитрощів. Проте, ледве жінки війшли, як зробили таке: вони передали чоловікам своє вбрання, а від них забрали їхній чоловічий одяг. І мінійці одяглися в жіночі вбрання і удаючи з себе жінок, вийшли з в'язниці і, визволившися в такий спосіб, пішли і в друге отaborилися на Таігеті.

147. Саме в той час Тер, син Автесиона, внук Тейсамена, правнук Терсандра і правнук Полінейка, збирався від'їхати з Лакедемону, щоб заснувати колонію. Цей Тер походив від кадмейців і був із боку матері дядьком Еврістена і Прокла, синів Арістодема. І оскільки ці сини були ще неповнолітні, Тер був опікуном царської родини в Спарти. Але коли його небіж став дорослим і обійняв царську владу, Тер не спроможний терпіти, щоб хтось владарював над ним, бо він уже скуштував, що таке царська влада, заявив, що не залишиться в Лакедемоні, але відпліве до своїх родичів. На острові, який тепер називається Тера і який перед тим називався Калліста, були нащадки Мембліара, сина Пойкіла, родом із Фінікії. Отже Кадм, син Агенора, розшукуючи Європу, прибув на кораблі до того місця, що тепер називається Тера і, щойно він прибув туди, йому сподобався цей острів чи з якоїсь іншої причини він захотів так зробити, залишив на острові фінікійців і серед інших також одного свого родича, Мембліара. Вони оселилися на острові званому Каллістою за вісім поколінь людей перед тим, як Тер прибув туди з Лакедемону.

148. Отже, до них збирався приїхати Тер, маючи з собою людей із різних спартанських філ. І він зовсім не хотів їх проганяти, але вважав їх за своїх близьких родичів і мав намір оселитися разом із ними. І через те, що мінійці повтікали з в'язниці і залишилися на Таігеті, а лакедемонці хотіли їх згубити, Тер попросив лакедемонців простити мінійців, щоб не було вбивства і пообіцяв сам вивести їх із країни. Лакедемонці погодилися з ним і він відплів на трьох тридцятивесельних кораблях до нащадків Мембліара, але не взяв із собою всіх мінійців, а лише кількох. Це тому, що більшість із них напали на парореатів із кавконів, вигнали їх і з їхньої країни, а потім розділилися на шість частин і побудували там собі міста: Лепреон, Макістон, Фрікси, Піргон, Епіон і Нудіон. Більшість із цих міст за мое життя зруйнували елайці. А острів від свого ойкіста одержав назву Тера.

149. Проте син Тера відмовився пливти з ним, і батько сказав, що він залишає його як ягня серед вовків. Від цих слів юнак одержав ім'я Ойолік і, я не знаю, як це ім'я за ним залишилося. Від Ойоліка народився Айгей, а від нього одержали ім'я айгейди, велика філа в Спарти. Чоловіки цієї філи, оскільки не виживали їхні діти, побудували згідно з оракулом святилище Еріній, Лайя і Едіпа. Після того їхні діти залишалися живими. Це саме було і на Тері в нащадків цих чоловіків.

150. До цього місця моє оповідання лакедемонці і терайці згідні між собою.

бою, але далі за переказом терайців сталося таке. Грінн, син Айсанія, нащадок цього Тера й цар острова Тери приїхав до Дельфів, і привіз із своєї батьківщини гекатомбу. Його супроводжували і інші громадяни і серед них Батт, син Полімнеста з роду мінійців, нащадок Евфема. Коли Грінн, цар терайців, просив дати йому оракул щодо інших питань, Піфія переказала йому оракул побудувати місто в Лівії. Але він сказав їй, відповідаючи: «Я, владико, вже дуже старий і не можу вештатися сюди й туди, накажи це комусь із цих молодиків, щоб той це зробив». Кажучи це, він водночас показував на Батта. Тоді лише це було, але після їхнього повернення вони не надали значення цьому оракулові, бо не знали, що таке Лівія і де вона є і не наважувалися вислати переселенців так насліп.

151. Але протягом семи років після цієї події на Тері не було дощу і за цей час повисихали всі дерева на острові крім одного. Терайці поїхали до пророчного святилища і Піфія повторила їм попередній наказ вислати переселенців до Лівії. І оскільки вони ніяк не могли позбутися лиха, вони послали людей на Кріт, щоб вони роздивилися і довідалися, чи не побував якийсь критянин або чужоземець із їхнього острова в Лівії. Ці люди обійшли весь острів і нарешті прийшли в місто Ітанон і там зустріли одну людину, ловця пурпурсівих черепашок, якого звали Коробієм, і він їм сказав, що колись вітри занесли його і він опинився в Лівії, власне на одному острові біля Лівії, на Платеї. Його вмовили за плату і привезли на Теру, а з Тери спершу поїхало кілька розвідників. Їх повів Коробій на той острів, про який я згадав, на Платею, де вони залишили Коробія з харчами на декілька місяців, а самі вони відплівли якнайшвидше, щоб повідомити терайців про той острів.

152. Проте оскільки вони дуже запізнилися з поверненням, далеко надовше, ніж вони з ним умовилися, всі харчі в Коробія закінчилися. Після того один самоський корабель, що плив до Єгипту, був занесений вітрами на острів Платею. Коли Коробій докладно розповів їм про все, самосці залишили йому харчі на цілий рік. А потім вони поставили вітрила і хотіли прибути до Єгипту, але східний вітер загнав їх далеко. Проте, оскільки вітер не вщухав, вони пройшли за Гераклові стовпи і прибули в Тартесс, куди їх завела якась божественна сила. Цю торгову гавань на той час ще не відвідували кораблі, отож самосці, повертаючись, заробили за свій вантаж, звичайно, більше, ніж заробляли колись за свої вантажі елліни, про яких ми маємо точні відомості, за винятком мабуть егінця Сострата, сина Лаодаманта, бо з ним ніхто не може зрівнятися. Самосці виділили десяту частину свого прибутку, шість талантів, і замовили і для них зробили мідну посудину, схожу на аргоські кратери. На її краях навколо було зроблено голови грифів, які стирчали назовні і вона спиралася на трьох велетів, що стояли навколо ішках, завбільшки з сім ліктів, і вони присвятили її в храм Гери. Внаслідок цього вперше кіренці і терайці заприятеливали з самосцями.

153. Терайці, покинувши Коробія на острові, повернулися на Теру і заявили, що вони заснували поселення на одному острові біля берегів Лівії. Тоді терайці вирішили кинути жереб і відіслати туди з усіх областей острова, яких було сім, по одному з двох братів для поселення, а іх проводирем і царем призначили Батта. Отже так вони послали на Платею два п'ятидесятисельних кораблі.

154. Так розповідають терайці про дальші події і кіренці погоджуються з ними. Що ж до Батта, то кіренці зовсім не згідні з терайцями. Вони ось як розповідають про це: на Кріті є місто Оакс, де колись царем був Етеарх. У нього була дочка, мати якої померла, на ім'я Фроніма, і він, одружившись із іншою жінкою, дав їй мачуху. Вона, скоро ввійшла в дім, стала справжньою мачухою для Фроніми, бо почала її мордувати і замишляти всяке лихо проти неї, і нарешті обвинуватила її в тому, ніби вона розбещена, і переконала в цьому свого чоловіка, що все це правда. І він, коли його жінка задурила йому голову, задумав зробити злочинну справу з своєю дочкиною. Був там в Оаксі один купець із Тери, Темісон. Його запросив до себе Етеарх, щоб його пригостили і зв'язав його клятвою, що він його попросить зробити, нехай той це зробить. Коли він його так зобов'язав, він передав йому свою дочку і попросив його взяти її з собою на корабель і кинути її в море. Проте Темісон страшенно обурився, що Етеарх його зобов'язав таке зробити, розірвав із ним дружбу і зробив щось зовсім інше. Отже, він узяв дочку і відплів із нею, а

коли він вийшов у відкрите море, виконуючи те, що змушений був зробити згідно даній клятві, він обв'язав дівчину мотузками і спустив її в море, а потім витяг її живу з моря і прибув із нею на Теру.

155. Звідти Фроніму взяв собі якийсь Полімнест, один із найзнатніших людей Тери і зробив її своєю наложницею. Минув деякий час і в нього народився син із слабим голосом і заікуватий, якого назвали Баттом, як кажуть кіренці та терайці, а на мою думку йому дали якесь інше ім'я, а Баттом його назвали, коли він прибув до Лівії згідно з оракулом, що йому було дано в пророчому святилищі Дельфів і від того сану, який він одержав у Лівії, так його було названо. Бо лівійці царя називають Баттом і через це, як я гадаю, коли переказала йому оракул Піфія, вона назвала його лівійським словом, бо знала, що він стане царем у Лівії. Я поясню: коли він змужнів, він прийшов до Дельфів запитати про свій голос. А у відповідь йому Піфія передказала такий оракул:

«Батте! Прийшов ти спитати про голос, а Фойб сонцесяйний
В Лівію щедру на вівці тебе посилає ойкістом».

Коли б Піфія сказала це еллінською мовою: «Царю! Ти прийшов заради свого голосу»... А він відповів: «Владарю! Я прийшов, щоб ти дав мені оракул щодо моого голосу, а ти мені кажеш про зовсім інші речі, не можливі для мене: ти наказуєш мені заснувати поселення в Лівії, на які кошти, з яким військом?» Так він казав, але не спромігся вмовити Піфію дати йому інший оракул і оскільки вона повторювала йому цей самий оракул, як і перед тим, Батт відішов тим часом із Дельфів і повернувся до Тери.

156. Проте після того почалися нещастия ніби від розгніваного божества, які спіткали і його самого й інших терайців. І оскільки терайці не знали, че-рез що на них звалися ці нещастия, вони послали людей до Дельфів запитати про ці їхні страждання. Піфія переказала їм оракул, що коли вони пойдуть разом із Баттом і побудують Кірену в Лівії, то їхнє становище поліпшиться. Після цього терайці послали Батта з двома п'ятидесятівельними кораблями. Вони відплівли до Лівії, бо не могли зробити інакше, а потім повернулися назад до Тери. Проте терайці, коли ті хотіли зійти на берег, почали кидати на них каміння, не дали їм причалити і наказували їм повернутися назад до Лівії. І вони через те, що не могли зробити інакше, попливли назад і заснували поселення на одному острові поблизу Лівії, назва якого, як я вже сказав вище, була Платея. Кажуть, що цей острів має такий самий розмір, як і теперішня Кірена.

157. В цьому місті вони прожили два роки і через те, що їм зовсім не жилося там добре, вони залишили там одну людину, а всі інші поїхали до Дельфів і коли прибули до пророчого святилища, попросили дати їм оракул, кажучи, що вони мешкали в Лівії і, незважаючи на це, там вони зовсім не були щасливішими. На це запитання Піфія передказала їм такий оракул:

«Якщо ти Лівію знаєш багату на вівці, де був я,
Краще від мене, не бувши в країні, великий твій розум».

Почувши таку промову, баттові люди відплівли назад, бо бог не звільнив їх від обов'язку побудувати місто після того, як вони вступлять на землю Лівії. Прибули вони на острів, узяли з собою людину, яку там залишили, і побудували місто в тій частині Лівії, що розташована навпроти острова, який називається Азіріс, що там із двох боків чудові вкриті лісом долини, а з іншого боку там тече річка.

158. На тому місці вони прожили шість років. Проте на сьомий рік їм задурили голову лівійці, що вони проведуть їх до крашого місця і вмовили їх піти з ними. Так вивели їх звідти лівійці і повели їх на захід, а щоб елліни не бачили найпрекраснішої місцевості, лівійці так обчислювали години, дні, щоб цією місцевістю проходити вночі. Ця країна називається Іраса. Вони привели терайців до одного джерела, про яке сказали, що воно належить Аполонові і сказали їм: «Елліни! Тут найбільш підходяще місце, щоб вам оселитися, бо тут небо діряве».

159. За життя ойкіста Батта, який царював сорок років, та його сина Аркесілай, який царював шістнадцять років, число мешканців Кірени залишалося таким, скільки було спочатку посланих туди переселенців, але при третьому Батті, при щасливому, як його назвали, Піфія переказала оракул і захотила еллінів із усіх країв поїхати і оселитися разом із кіренцями в Лівії, бо їх запрошують кіренці на розподіл землі. Оракул, який вона передала, був такий:

«Хто не приде на розподіл землі до Лівії вчасно,
Той, я скажу, неодмінно, хоч пізно про це пожалкує».

В Кірені зібралися сила народу і сусідні з ними лівійці та їхній цар на ім'я Адікран, через те, що кіренці загарбали в них багато землі, забираючи собі їхні поля і негарно поводячися з ними, послали людей до Єгипту і піддалися єгипетському цареві Апriesу. Він зібрав багато війська з єгиптян і послав його проти Кірени. Але кіренці вийшли назустріч йому озброєні в місцевості Ісара і біля джерела Тестія зіткнулися з єгиптянами і перемогли їх у битві. Через те, що єгиптяни перед тим не мали справи з еллінами і не зважали на них, у битві загинуло єгиптян так багато, бо мало хто з них повернувся до Єгипту. Щоб помститися за поразку, єгиптяни обвинуватили в ній Апriesа і повстали проти нього.

160. Сином цього Батта був Аркесілай, який будучи царем, перший посварився з своїми братами так, що вони покинули країну і перейшли до іншої частини Лівії. Там вони побудували собі це місто, яке і тоді і тепер називається Барка. І коли вони будували його, їм удалося підбурити на війну лівійців проти кіренців. Після того Аркесілай вирушив у похід проти лівійців, які колись прийняли кіренців, а тепер виступили проти них.

Лівійці злякалися його і повтікали до східної Лівії. Аркесілай переслідував їх навізирці, поки вони тікали, і нарешті, переслідуючи їх, прибув до Левкона в Лівії, де лівійці наважилися напасті на нього. Сталася битва і лівійці завдали кіренцям такої поразки, що в тій битві загинуло сім тисяч кіренців гоплітів. Після цієї катастрофи Аркесілай захворів, прийняв якісь ліки і його задушив його брат Леарх, а Леарха потім підступно вбила жінка Аркесілай, яку звали Еріксо.

161. Сладкоємцем Аркесілай став його син Батт. У нього були слабкі ноги, він був кульгавий. Після того нещастя, що його зазнали кіренці, вони послали людей до Дельфів запитати, що йм робити, щоб бути щасливими. Піфія їм порадила взяти упорядника з Мантінеї в Аркадії. Отже, пішли туди кіренці і попросили про це, а мантінейці дали їм одного з своїх найвидатніших громадян, який називався Демонакт. Ця людина приїхала в Кірену і добре розглянула всі справи і насамперед поділила мешканців на три філії і влаштувала так: терайців і їхніх перійків об'єднала в одну громаду, в іншу об'єднала пелопоннесців і критян, а в третю всіх острів'ян. Крім того цареві Батту виділила царські маєтки і жрецьке надавання, а всі інші володіння, що їх перед тим мали царі, він забрав від нього і передав народові.

162. Поки жив Батт, він додержувався цих порядків, але за царювання його сина, Аркесілай, сталися великі заворушення щодо царських привілеїв. Син кульгавого Батта і Феретіми, Аркесілай, заявив, що він не погодиться з порядком, який установив мантінейець Демонакт, але зажадав повернути цареві привілеї, що їх мали його предки. В громадянській війні, що вибухла після того, його було переможено і він утік на Самос, а його маті знайшла притулок у Саламіні на Кіпрі. На той час царем Саламіна був Евельтон, той, що присвятив курильницю в Дельфах, яка варта того, щоб її побачити. Вона стоїть у скарбниці корінфян. Приїхала до нього Феретіма і попросила в нього війська, щоб відвоювати собі владу в Кірені. Проте Евельтон усе, що завгодно, давав їй, лише не військо. Вона, приймаючи все, що він їй давав, казала,

що все це добре, проте краще було б інше, щоб він дав їй потрібне для неї військо. І оскільки, одержуючи кожний подарунок від нього, вона повторювала те саме, він послав їй нарешті золоте веретено і прядку, на якій була навіть вовна. І коли Феретіма взяла це, вона знову повторила своє прохання, а Евельтон відповів їй, що він дає жінкам такі подарунки, а не військо.

163. За цей час Аркесілай, перебуваючи на Самосі, почав збирати всяких людей, обіцяючи дати їм земельні ділянки. Коли він зібрав велике військо, Аркесілай поїхав до Дельфів за оракулом у пророчому святилищі щодо повернення кого на батьківщину. Піфія дала йому такий оракул: «При чотирьох Баттах і при чотирьох Аркесілаях Локсій дозволяє вам царювати в Кірені, а надалі він не радить вам зазіхати на царювання. Проте ти, коли повернешся до своєї країни, можеш бути спокійний. І коли знайдеш піч із багатьма амфорами в ній, то не обпалюй їх, але вийми їх із печі. Якщо обпалюватимеш, то не заходить до оточеного водою міста, інакше сам ти загинеш і загине найкращий бик». Такий оракул переказала Піфія Аркесілаеві.

164. І він із військом повернувся із Самосу до Кірени, і знову взяв владу в свої руки, але забув про оракул і почав мститися на своїх супротивниках за те, що вони його вигнали. Деякі з них остаточно покинули свою батьківщину, а деяких захопив Аркесілай і вислав їх на Кіпр, щоб там їх побивали. А море викинуло їх на Кнід і кнідяні їх урятували і відіслали на Теру. Деяких інших кіренців, проте, які сковалися у великій башті однієї приватної особи, Агломаха, Аркесілай, нагромадивши навколо башти дрова, спалив там усередині. Проте, коли вже він зробив це, зрозумів що саме це провіщав йому оракул бога, бо Піфія заборонила йому, коли він знайде амфори в печі, обпалювати їх, і через це він із власної волі віддалився від Кірени, побоюючись смерті, яку йому передказав оракул, і гадаючи, що «оточене водою місто» була Кірена. Він мав родичку, дочку царя Барки, якого звали Алазейр. Він поїхав до нього і там якісь баркайські люди і деякі вигнанці з Кірени, коли він походжав на агорі, пізнали його і вбили, а крім нього і його свояка, Алазейра. Отже, Аркесілай, чи свідомо, чи несвідомо, не виконав указівки оракула і так його спіткала лиха доля.

165. Його мати, Феретіма, поки Аркесілай перебував у Барці, згубивши сам себе, мала в Кірені всі привілеї свого сина, виконувала всі урядові обов'язки і головувала на засіданнях ради. А коли вона довідалася про вбивство свого сина в Барці, вона одразу переїхала до Єгипту, бо Аркесілай зробив послугу Камбісові, сину Кіра. Адже цей Аркесілай передав Кірену Камбісові і визначив данину, яку і виплачував. Приїхала в Єгипет Феретіма як благальниця перед Аріандом, прохаючи про допомогу, і посилаючись на те, що її сина було вбито, бо він співчував мідійцям.

166. Цей Аріанд був державцем у Єгипті, якого призначив Камбіс. Потім він після цих подій захотів бути рівним із Дарієм і за це заплатив своїм життям. Отже, він довідався і вже побачив, що Дарій хотів залишити пам'ять після себе таку, що її не залишав після себе жоден інший цар, і почав його наслідувати, поки не поплатився за це. Дарій вирішив для карбування монет переплавляти насکільки можливо найщиріше золото, а Аріанд, урядуючи в Єгипті, почав те саме робити з сріблом. І тепер іще монети з найчистішого срібла — це монети Аріанда. Довідавшися про це Дарій, скориставшись з іншого приводу, немов би той хотів повстати проти нього, наказав його вбити.

167. Цей Аріанд пожалкував тоді Феретіму і дав їй військо, все єгипетське військо і піše і морське. Стратегом піхоти він призначив Амасія, з племені марафіїв, а стратегом флоту Бадра, з роду пасаргадів. Але перед тим, як наказати війську вирушити в похід, Аріанд послав вісника до Барки довідатися, хто вбив Аркесілая. Але баркайці всі прийняли на себе відповідальність, бо казали вони, що він завдав їм багато лиха та шкоди. Коли це почув Аріанд, тоді він послав проти них військо разом із Феретімою. Проте посилання на те було лише приводом, а військо він послав, як я гадаю, щоб підкорити лівійців. Треба знати, що лівійці складаються з багатьох і різних

племен, із яких лише небагато були підданцями перського царя, а більшість із них зовсім не визнавала Дарія.

168. Ось на які племена поділяються лівійці. Починаючи від Єгипту перші лівійці — це адірмахіди. Більшість їхніх звичаїв такі, як у єгиптян, але їхні строї такі, як і в інших лівійців. Їхні жінки на кожній нозі носять мідні браслети. Вони відпускають довге волосся, а коли спіймають воші, кожна кусає їх, щоб помститися на них, а потім їх викидає. Лише вони серед усіх лівійців роблять таке і лише вони віддають своїх дівчат на виданні цареві і яка з них сподобається йому, він її позбавляє невинності. Ці адірмахіди живуть від Єгипту до затоки, що називається Плінос.

169. Далі за ними йдуть гілігами, що мешкають у західній країні аж до острова Афродісіади. Посередині цієї країни розташований острів Платея, де оселилися кіренці, а на суходолі є гавань Менелая і Азірій, де живуть кіренці. Звідси і далі починається країна сильфія. Сильфій зростає на просторі від острова Платеї і далі до гирла Сіртія. Цей народ має звичаї схожі на звичаї всіх інших лівійців.

170. За гілігамами на заході живуть асбісти. Вони мешкають вище від Кірени. Але асбісти не доходять до моря, бо узбережжя займають кіренці. Серед лівійців вони краще за всіх керують квадригами і взагалі намагаються в усьому наслідувати звичаї кіренців.

171. За асбістами на заході живуть авсхіси. Вони мешкають понад Баркою і доходять до моря десь біля міста Евесперіди. По середині країни авсхісів мешкають бакали, нечисленний народ, і вони доходять до моря десь біля Тавхейрів, що є містом в області Барки. Звичаї в них такі, як і в тих, що мешкають за Кіреною.

172. За цими авсхісами на заході живуть насамони, народ дуже численний. Вони залишають на літо свою худобу на узбережжі, а самі підіймаються на місце, що називається Авгіла, щоб збирати плоди фінікових пальм, а фінікових пальм там безліч і вони з густими верхівками і всі плононосні. Ловлять вони там сарану, розмелюють її, потім цим порошком посыпають молоко і п'ють його. В них такий звичай, що кожен має багатьох жінок і спілкуються вони з ними гуртом так, як масажети: ставлять патерицю на тому місці, де їм бажано, і злягаються. Ще в них є звичай: насамон, що вперше одружується, пропонує свою наречену на першу шлюбу ніч усім за прошенням на весілля. І кожний із них після злягання з нею дає їй подарунок, який він приносить із свого дому. Присягаються і ворожать вони так. Присягаються вони, називаючи ім'я людей, яких вважають за найсправедливіших та найкращих у країні, кладучи руки на їхні могили. Ворожать, ідучи до надгробників своїх предків, де спершу моляться, а потім сплять на них, і сон, який там побачать, уважають за оракул. Щоб присяга була законною, вони роблять ось що: один із них дає іншому випити з своєї долоні і сам п'є з долоні іншого, а коли не мають якоїсь рідини, набирають у долоні порохняви з землі і лижуть її.

173. Із насамонами сусідять післли. Вони зникли в такий спосіб: віяв у їхній країні південний вітер і осушив усі водоймища і їхня країна, що була розташована коло Сіртія, залишилася без води. Вони порадилися і всі разом вирушили в похід проти півдня (що я тут пишу, то так розповідають лівійці), але коли вони прийшли до піщаної пустелі, повіяв південний вітер і засипав їх піском. Коли вони так загинули, їхню країну зайняли насамони.

174. Вище від них на півні в краю диких звірів мешкають гарманти, які уникають спілкування з людьми і не мають військової зброй і не вміють оборонятися.

175. Вони мешкають вище від насамонів. Уздовж моря на заході за ними живуть маки. Вони стрижуть волосся, залишаючи на тімені чуб, а все інше чисто вистригають, а на війні вони мають щити з шкіри страуса. Через їхню країну тече річка Кініп, яка витікає з одного горба, горба Харит, як він називається, і вливається в море. Цей горб Харит укритий густим лісом, а

вся інша Лівія, яку я описував дотепер, є гола. Від моря і до цього горба відстань — двісті стадій.

176. За цими маками живуть гіндани. Їхні жінки носять на ногах багато шкіряних браслетів із такого приводу, як кажуть: щоразу коли жінка з'єднується з чоловіком, вона надягає браслет і та, що має їх найбільше, вважається за найкращу, бо її кохали багато чоловіків.

177. На одному вузькому півострові землі гінданів, що заходить далеко в море, мешкають лотографи, які харчуються виключно плодами лотоса. Плід лотоса такий великий, як плід мастикового дерева, а за своїм солодким смаком схожий на плід фінікової пальми. З цих плодів лотофаги роблять вино.

178. За лотофагами на узбережжі живуть махалії, які також уживають лотос, але менш, ніж ті, про яких ішлося вище. Вони поширюються аж до великої ріки, що називається Трітон. Вона вливається у велике озеро Трітоніду. На цьому озері є острів, що називається Фла. Щодо цього острова, кажуть був даний оракул, що на ньому оселяться лакедемонці.

179. Проте, існує ще інший переказ, ось такий: ніби Іасон, коли на узгір'ї Пеліону будувався корабель Арго, взяв із собою серед іншого потрібного для жертвоприношення ще й бронзовий триніжник і вирушив морем до Пелопонесу, бажаючи відвідати Дельфи. Коли, пропливаючи коло миса Малея, його зненацька потна північний вітер і завів далеко до Лівії, і перш, ніж він як слід роздивився, де там берег, він опинився на мілизнах озера Трітоніди. Оскільки він не знов, як зняти свій корабель із мілизни, кажуть, що з'явився Тритон і сказав Іасонові, що коли той віддасть йому триніжник, то він покаже йому, де можна пропливти і супроводити його, щоб із ним не сталося лиха. Іасон погодився, і тоді Трітон, пливучи попереду, показав йому як пройти серед мілизн, а триніжник він помістив у своєму святилищі і, сидячи на триніжнику, дав оракул, напророкувавши Іасонові та його супутникам усе, що з ними станеться, а саме, що коли один із нашадків тих, які мандрували на Арго прийде і забере в нього триніжник, тоді через неминучу долю, сказав він, буде побудовано навколо озера Трітоніди сто еллінських міст. Це почули тамтешні лівійці і сковали триніжник.

180. Далі за цими махліями живуть авсей. Вони і махлії мешкають у місцевостях навколо озера Трітоніди. Їх розмежовує ріка Трітон. Махлії відпускають волосся в задній частині голови, а авсей в передній. На святі Афіни, що його справляють щороку, їхні дівчата поділяються на дві групи і б'ються між собою одна з одною каміннями і киями, кажучи, що так вони виконують успадкований від предків звичай, шануючи місцеву богиню, яку ми називаємо Афіною. Тих дівчат, що вмирають від ран, вони називають лжедівчатами. Проте, перед тим, як їм дозволяють битися між собою, вони роблять ось що: дівчину, яку вони вважають за найвродливішу за всіх, вони прикрашають корінфським шоломом і всім еллінським озброєнням, саджають на колісницю і возять навколо озера. Чим прикрашали дівчат за давніх часів, перед тим, як прибули та оселилися як їхні сусіди елліни, я не можу сказати. Хоч як воно там було, я гадаю, що їх прикрашали єгипетською зброяю, бо з Єгипту, я вважаю, прийшли до Еллади і округлий щит, і шолом. Лівійці кажуть, що Афіна дочка Посейдона і богині озера Трітоніди і що вона чомусь посварилася з своїм батьком і перейшла до Зевса і він зробив її свою дочкою. Так вони розповідають. Жінки в них усіх спільні і вони не одружуються з однією якоюсь, але злягаються, як тварини. Коли дитина якоєві жінки трохи зросте, на третій місяць чоловіки збираються в одному місці і на кого скожа дитина, вона і вважається його дитиною.

181. Народи Лівії, про яких у мене йшлося, є кочовники на її узбережжі, проте, вище від них у бік суходолу є Лівія диких звірів, а далі за областью диких звірів тягнеться пасмо піщаних горбів від Фів у Єгипті аж до Гераклових стовпів. На цьому пасмі горбів на відстані приблизно десяти днів шляху є великі соляні брили, з яких складаються узвишша, а на вершині кожного узвишша серед соляних брил є джерела солодкої та холодної води і там нав-

коло мешкають люди на краю пустелі і за областью диких звірів. На відстані десяти днів шляху від Фів спершу живуть аммонії, в яких є святилище на зразок святилища Зевса у Фівах, бо як я вже сказав вище, Зевсова статуя у Фівах має баранячу голову. В їхній країні є ще інша джерельна вода, яка на світанку холодна, тепліша, коли люди приходять на агору, а коли настає південь, вона зовсім холодна. Тоді аммонії поливають свої сади. З бігом часу вдень вода стає вже не такою холодною, а на заході сонця стає трохи прохолодною, коло півночі вона ще теплішає і потім так нагрівається, що починає кипіти. Минає північ і вода знову стає холодною аж до світанку. В цього джерела є своя назва: воно називається джерелом Сонця.

182. За аммоніями на піщаному пасмі на відстані ще десяти днів шляху є ще один соляний горб, схожий на горб аммоніїв і на ньому вода, а навколо нього живуть люди. Ця країна називається Авглі. Туди приходять насамони збирати плоди фінікових пальм.

183. Поза Авглами на відстані десяти днів шляху є ще інший соляний горб із джерелом і багато плодючих фінікових пальм так, як і на двох інших, і там мешкають люди, які називаються гармантами, дуже численний народ. Вони насипають землю на сіль і потім сіють на ній. Найкоротший шлях звідти до країни лотофагів. Звідти і до їхньої країни відстань у тридцять днів шляху. Там є і задкуючі бики, а задкуючі вони ось чому: роги в них повернені наперед. Через це, коли вони пасуться, вони посувуються назад, бо вони не можуть іти вперед, оскільки тоді їхні роги встремлялися б у землю. В усьому іншому вони не відрізняються від інших биків, крім мабуть їхньої шкіри, яка товста і міцна. Ці гарманди, про яких у мене йшлося, полюють на своїх чотирікінних колесницях за пічерними ефіопами і це тому, що ці пічерні ефіопи найпрудкіногіші серед усіх людей, про яких мені доводилося чути. Ці пічерники годуються зміями, ящірками і такими іншими плаズунами. Їхня мова не схожа на жодну іншу мову; вони джеркочуть немов кажани.

184. За гармантами на відстані ще десяти днів шляху є ще інший соляний горб із водою, а навколо нього мешкають люди, що називаються атарантами, вони єдині на всьому світі, наскільки я знаю не мають особистих імен, бо всі вони мають лише одне ім'я — називаються атаранти, але кожна особа там не має власного імені. Вони, коли сонце надзвичайно печене, проклинають його і посилають йому всякі лайки, бо через його спеку гинуть і вони самі і вся їхня країна.

Далі за інші десять днів шляху є ще інший соляний горб із водою і навколо нього живуть люди. За ним височить гора, що називається Атлас. Вона стрімка і з усіх боків округла і кажуть, ніби вона настільки висока, що не можна побачити її вершин, бо вона завжди і влітку і взимку окутана хмарами. Ця гора, кажуть тубільці, є спорним стовпом неба. Від цієї гори одержали назву тамтешні люди, бо вони називаються атлантами. Про них кажуть, ніби вони не їдять жодної тварини і не бачать снів.

185. Отже, до цих атлантів я можу назвати імена народів, які живуть на пасмі соляних горбів, але звідти і далі я вже неспроможний це зробити. Хоч як там було б, це пасмо соляних горбів доходить до Гераклових стовпів і навіть іде ще й далі. Там на рівних відстанях десяти днів шляху є соляні копальні і там також мешкають люди. Свої будинки всі вони будуєть із соляних брил, оскільки в тих краях Лівії ніколи не йдуть дощі, бо як би там ішли дощі, стіни будинків не могли б устояти. Сіль, яку звідти вивозять, на вигляд є і білою і темно червоню. Проте за цим солянім пасмом на південь і всередині Лівії вся країна пустельна, без води, без диких звірів, без дощів, без дерев і там зовсім нема ніякої вологи.

186. Отже, так від Єгипту до озера Трітоніди живуть кочовники лівійці м'ясоїди та молокопивці, вони не їдять коров'ячого м'яса, саме через те, що єгиптяни також його не їдять, вони не розводять свиней. Істи коров'яче м'ясо вважають вони за великий гріх і жінки кіренців через велику шану до

єгипетської Ісіди, і не лише через це, ще постують на її честь. Також і жінки баркайців крім коров'ячого м'яса не беруть у рот також і свинини.

187. Отакі ці справи. Проте від озера Трітоніди і далі на захід уже не живуть кочовники лівійці і звичай в тих людей уже не такі, як у кочовників, і вони не роблять із своїми дітьми того, що роблять кочовники. А кочовники лівійці, якщо не всі, я не можу це стверджувати, але більшість із них, роблять таке: коли їхні діти досягають чотирьох років, припікають їм жили на тімені, а деякі на скронях, немитою овечою вовною, щоб надалі в їхньому житті не спускалася в них флегма з голови і не шкодила їхньому здоров'ю. І кажуть, що через це вони такі здорові. І справді лівійці, наскільки я знаю, це найздоровіші люди на світі. Чи це саме з цієї причини, не можу твердити, але певна річ, що вони дуже здорові. А якщо, коли припікають жили дітям, їх зводять корчі, то вони винайшли такий лікувальний засіб: вони ллють на них козячою сечею і це допомагає. Те, про що я пишу, це так розповідають самі лівійці.

188. Ось як приносять жертви кочовники: спочатку вони відрізають кінчик вуха тварини і кидають його на дах будинку, а потім відтягають назад шию тварини і ріжуть її. Жертви вони приносять лише Геліосові та Селені. Отже, цим богам приносять жертви всі лівійці, але ті, що живуть навколо озера Трітоніди, приносять жертви переважно Афіні, а потім Трітонові і Помісайдонові.

189. Як здається, одяг і егіду Афіни елліни запозичили від лівійців, бо за винятком того, що вбрання лівійських жінок шкіряне і підвіски, що звисають із егіди на статуях Афіни не змії, а просто ремінці, щодо всього іншого їхні убрання однакові. Ось і саме ім'я доводить, що верхній одяг статуй Афіни Паллади прийшов до нас із Лівії, бо лівійські жінки поверх своїх одягів обгортають себе «егідами», тобто козачими шкурами без смуху, з підвісками, пофарбованими в червоний колір, і від цих козачих шкур елліни дали вбранням нову назву «егіди». Я ще маю думку, що і голосіння під час релігійних свят веде свій початок із Лівії, бо лівійські жінки часто голосять і це в них виходить дуже гарно. Від лівійців елліни навчилися також запрягати разом чотирьох коней.

190. Своїх покійників кочовники ховають так само, як і елліни, а виняток становлять лише насамони. Вони ховають їх у сидячому положенні і намагаються, щоб коли людина помирає, посадити її, аби вона не померла, лежачи на спині. Їхні житла сплетено з пагонів асфоделей, переплетених очеретом і вони переносні.

191. На захід від ріки Трітону поза авселями живуть уже землероби лівійці, які мають звичай жити в будинках. Вони називаються максіями. Вони залишають волосся на правому боці голови, а лівий бік стрижуть, а тіло фарбують у червоний колір. Вони кажуть про себе, ніби вони з людей, які прийшли з Трої. Ця країна та інша частина Лівії далі на захід має дуже багато диких звірів і багато лісів порівняно з країною кочовників. І справді область Лівії далі на схід, де живуть кочовники, до ріки Трітону низька і піщана, а звідти і далі на захід область землеробів зовсім гориста та лісиста і багата на диких звірів, бо в тих краях живуть величезні змії та леви, а також слони та ведміді та гадюки, і рогаті осли, і собакоголові та безголові люди, в яких очі на грудях, як принаймні кажуть лівійці, та диких чоловіків і диких жінок і безліч звірів, уже не казкових.

192. Проте, в країні кочовників нема жодного з цих звірів, але існують інші, як білозаді антилопи і газелі, і диких коз і осли, але не ті, що мають роги, інші, безводні (бо не п'ють води) та антилопи-орикси, що з їхніх рогів фінікійці виготовлюють грифи для ліри (ця тварина завбільшки така, як бик) і маленькі лисиці та гієни, та дикобрази, та диких барани, і диктії, і шакали, і пантери, і борії і суходільні крокодили завбільшки в три лікті, зовсім схожі на ящірок, страуси та маленькі змійки, з яких кожна має ріг на голові. Отакі диких звірів існують у тій країні, а крім того ще й ті, що існують в інших краях за винятком оленів і вепрів: олені і вепри зовсім не зустрічаються в Лівії. Там

існують три види мишей: один із них називається двоногими, другий вид зе-герії (це лівійське слово, що відповідає еллінському — горби), а третій вид — це їжаки. Є там ще ласиці, що народжуються в плантаціях сильфія, дуже схожі на ласиць із Тартесса. Отже таких диких звірів має країна лівійців-ко-човників, наскільки я міг установити внаслідок моїх наполегливих досліджень.

193. За максіями в Лівії живуть завеки. Їхні жінки бувають за візниць на колесницих, коли вони йдуть на війну.

194. За ними живуть гіганти. В їхній країні бджоли виробляють багато меду, але ще більше, як кажуть, виготовляють ремісники. Хоч як там було, всі вони фарбують себе червоним і їдять мавп, а їх там багато в горах.

195. Навпроти цієї країни, кажуть карфагеняни, є острів, що називається Кіравіс, завдовжки в двісті стадій, але вузький завширшки. Там багато олійних дерев і винограду і на цей острів можна зайти з суходолу. На цьому острові з мулу озера дівчата тубільці витягають золотий пісок перами птахів, які змазують смолою. Чи це правда, я не знаю, я записую те, що почув. Але, що таке може бути, на Закінті я бачив на власні очі, як із одного озера з води добували смолу. Там існує кілька таких озер, а найбільше з них має в усіх напрямках завдовжки вісімдесят стіп і дві оргії глибини. На кінець жердини прив'язують міртову гілку і занурюють її в озеро, а потім витягають наверх із смолою, яка пахне асфальтом, а взагалі вона краща від піерійської смоли. Потім її виливають у яму, яку викопують біля озера, а коли її набереться досить, тоді з ями її переливають в амфори. Те, що потрапляє назад в озеро, переливається під землею в море, яке віддалене від озера на чотири стадії. Отже, те, що розповідають про острів, який лежить біля узбережжя Лівії, може бути недалеким від істини.

196. Карфагеняни розповідають іще, що є країна в Лівії і в ній живуть люди там за Геракловими стовпами, куди прибувши вони сходять на берег і вивантажують свої товари і розкладають їх на березі, а потім підіймаються на свої кораблі і дають сигнал димом, а тубільці, побачивши його, йдуть до моря і як обмін за товари кладуть золото і відходять від товарів. А карфагеняни тоді сходять із своїх кораблів і обстежують золото, і коли їм здається, що золота стільки, скільки коштують товари, забирають його і відходять, проте, якщо їм здається, що його недостатньо, вони знову підіймаються на кораблі і спокійно чекають, а тубільці приходять і додають ще золота, поки не задовольнять карфагенян. Проте, ні ті, ні інші не хочуть зробити щось несправедливе. Адже ні ті не беруть золота, поки його не буває стільки, скільки коштують товари, ні ці не беруть товарів, поки карфагеняни не візьмуть золото.

197. Отакі ці лівійці, наскільки я можу навести їхні назви, а більшість із них ні тепер, ні тоді зовсім не визнавали царя мідійців. Про цю країну я можу сказати лише, що в ній живуть тільки чотири народи, наскільки я знаю: двоє з цих народів тубільні, але двоє інших не тубільні. Отже лівійці та ефіопи є первісними мешканцями і перші з них живуть на півночі, а другі на півдні Лівії а фінікійці та елліні прийшли з інших країн.

198. Я гадаю, що Лівія не є якимось виключним материком щодо її родючості і її не можна порівняти з Азією або Європою, якщо не зважати на Кініп (треба зазначити, що країна має однакову назву з рікою). Це одна з найкращих земель щодо вирощування збіжжя і вона зовсім не схожа на інші краї Лівії, бо земля її чорна, там багато води з різних джерел і там зовсім не буває посухи і коли її зрошують надмірні дощі, це їй не шкодить, бо в цій частині Лівії йдуть дощі. Врожай зерна там такі, як і в країні вавилонян. Плідною є і та місцевість, де живуть евсперіти, бо в разі найкращих жнів, які вона може забезпечити, врожай буває від одного сто, а на землі Кініпа від одного до трьохсот.

199. Додам, що країна Кірени, яка вища від Лівії, де живуть кочовники, має — і це дуже цікаво, три часи жнів. Отже, спершу досягають плоди в

приморських краях і бувають готові для збирання. І коли вже закінчується збирання врожаїв у приморських краях, починається збирання в середній смузі, яка вища за приморську, що її називають узгір'ям. Коли закінчується збирання в середній смузі, сразу починає достигати і вже готові для збирання плоди, що їх збирають у найвищій смузі, і в такий спосіб, коли буває випито перше вино і з'їдено перші плоди, то водночас готове і останнє. Так кіренці впродовж восьми місяців займаються збиранням плодів. Про це вже досить того, що було сказано.

200. Перси, яких послав із Єгипту Аріанд на допомогу Феретімі, скоро прибули до Барки, почали її облягати, вимагаючи, щоб їм видали призвідників убивства Аркесілай. Проте, оскільки весь народ брав участь у його вбивстві, баркайці не прийняли їхньої умови. Отже, облягаючи Барку впродовж дев'яти місяців, вони робили підкопи під мури міста і навальні приступи. Що ж до підкопів, то їх спромігся відкрити один коваль з допомогою мідного щита і ось як він це винайшов. Він носив щит скрізь по місту навколо мурів і прикладав його до землі. І в деяких місцях, де він його прикладав, нічого не було чути, а в тому місці, де було зроблено підкоп, мідний щит дзвенів. У такому місці баркайці робили зустрічний підкоп і вбивали персів, які копали землю. Таке вони винайшли проти підкопів, а приступи персів баркайці успішно відбивали.

201. Коли протягом довгого часу вони бились одні з одними і загинуло багато людей із одного боку і з іншого і найбільше з боку персів, нарешті стратег піхоти Амасій вигадав такий засіб, зрозумівши, що силою не можна перемогти баркайців, але тільки хитрощами. Ось що він задумав і зробив: він наказав уночі викопати широкий рівчак, на нього покласти тоненькі жердинки, а на них насипати землю урівні з іншою твердою землею. Щойно розвиднилося, він запросив баркайців почати переговори про замирення. Вони охоче погодилися оскільки вони цього давно бажали. Умови договору, який вони склали, принесли жертви на потаємному рівчаку, щоб закріпити його присягами, були такі: поки залишається такою, як вона є, ця земля, нехай залишається непорушними взаємні присяги і баркайці погоджуються виплачувати законну данину цареві, а перси зобов'язуються більш не нападати на Барку. Після присяг баркайці повірили персам і почали виходити з міста і відчинили брами і дозволили ворогам заходити до міста. Проте перси розламали поміст над потаємним рівчаком і вдерлися до міста. А розламали вони споруджений ними поміст, щоб не бути клятвопорушниками, бо заприсягалися перед баркайцями, що присяга залишиться непорушною, поки земля буде такою, як була тоді, а тепер, коли поміст обвалився, вони вже не з'являються присягою.

202. Отже, коли Феретімі перси передали найзнаніших баркайців, вона наказала посадити їх на коли навколо міських мурів, а їхнім жінкам повідрубати груді і ними також прикрасити мури навколо міста, а інших баркайців передала персам як військову здобич, за винятком тих, які були з баттового роду і тих, які не були винуваті у вбивстві Аркесілай. Їм Феретіма додручила керувати містом.

203. Справді всіх інших баркайців перси обернули на рабів і повернулися туди, звідки прийшли. Коли вони наблизилися до міста Кірени, то кіренці, ідучи за наказом якогось оракула, дозволили їм зйти до свого міста. Проте, коли перське військо зайдло до міста, Бадр, що командував флотом, запропонував захопити місто, але Амасій, що командував піхотою, не дозволив цього, бо, як він сказав, їх послали в похід лише проти одного еллінського міста, проти Барки. Коли, нарешті, вони пройшли через місто і отаборилися на височині Лікайського Зевса, вони пожалкували, що не захопили Кірени. Перси спробували вдруге зйти до міста, але кіренці їх не впустили. Тоді персів, хоч ніхто з ними не воював, охопив панічний страх і вони кинулися навтіки і відбігли далеко на відстань шестицісіяти стадій і тоді зупинилися. Проте, ледве вони там отаборилися, прибув до них вісник від

Аріанда і наказав їм повернутися назад. Тоді перси попросили кіренців дати їм харчі на дорогу. Ті дали їм і перси взяли їх і вирушили до Єгипту. Але на шляху туди на них наскочили лівійці і тих із них, що відстали і тих, хто заблукали, пограбували, забравши в них одяг і зброю перед тим, як вони прибули до Єгипту.

204. Найвіддаленіша частина Лівії, до якої дійшли перси, були Евес-перди. Баркайців, яких вони обернули на рабів, вони виселили з Єгипту і привели їх до великого царя, а цар Дарій дав їм село в Бактрійській сатрапії, щоб вони там мешкали. Вони назвали це село Баркою і воно ще за моого часу існувало в Бактрії і було заселене.

205. Проте і Феретіма не добре закінчила своє життя, бо одразу коли вона помстилася на баркайцях і повернулася до Єгипту, її спіткала жахлива смерть, бо її ще живу заліз гробаки. Настільки правдива думка, що людину, яка мститься надто жорстоко, ненавидять боги. Отже такою надто жорстокою була помста Феретіми, дочки Батта, на баркайцях.

ХРОНІКА

ВИСТАВКА ІА АН УКРАЇНИ «ЗОЛОТО СТЕПУ. АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ» У м. ШЛЕЗВІГУ (ФРН)



П. П. Толочко, В. Ю. Мурзін

З 15 червня по 30 вересня 1991 р. в Археологічному земельному музеї Кільського університету Христіана-Альбрехта (ФРН), який розташований у знаменитому замку Готторф (сучасне м. Шлезвіг, земля Шлезвіг-Гольштінія), відбулася виставка «Золото Степу. Археологія України», підготована науковцями Інституту археології АН України (Рис. 1).

Проведення цієї виставки стало своєрідною відзнакою на честь десятирічного ювілею співробітництва археологів Інституту та їх німецьких колег — рівно за 10 років до відкриття виставки, 15 червня 1981 р., розпочали свою роботу дві спільні експедиції Інституту археології АН України і Німецького науково-дослідного товариства (DFG). Перша з них проводила дослідження слов'янського городища Старигард, яке знаходиться нині майже в центрі невеликого німецького міста Ольденбург у Шлезвіг-Гольштінії, а друга працювала на півдні України, поблизу м. Нікополя Дніпропетровської обл., де здійснювала розкопки однієї із найвідоміших пам'яток скіфської культури — кургану Чортомлик¹. Головним результатом цих спільних досліджень стала підготовка двох великих монографій, присвячених Старигарду та Чортомлику, які мають бути надруковані на Україні й у Німеччині². Тоді ж виникла й думка про широку

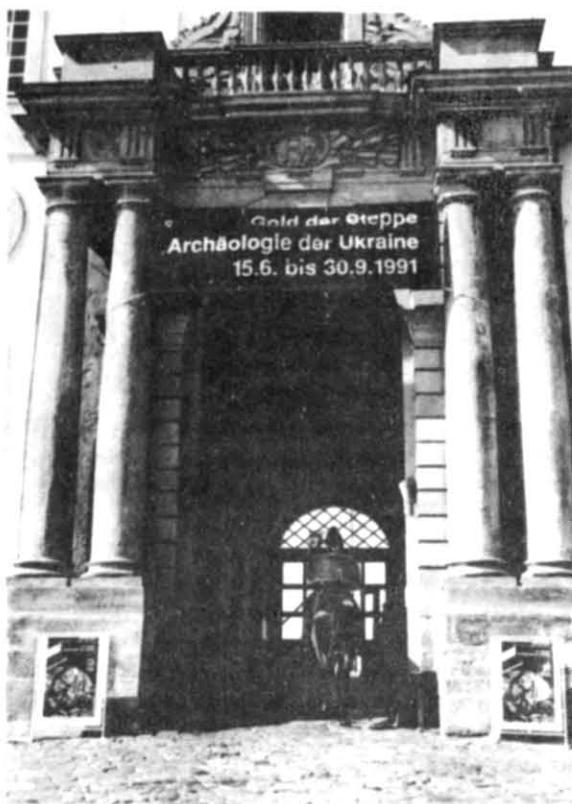


Рис. 1. Портал замку Готторф, де проходила виставка «Золото Степу. Археологія України» (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

© П. П. ТОЛОЧКО, В. Ю. МУРЗІН, 1992

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1992 р.

19* — 652 к

України у Німеччині, яка з часом була конкретно втілена у виставці «Золото Степу».

Тематичне підґрунтя виставки, у розробці наукової концепції якого активну участь разом з київськими фахівцями брала відомий німецький спеціаліст з археології Східної Європи і один з наукових керівників Чортомликовської експедиції проф. Р. Ролле, не є випадковим. По-перше, вивчення археології і історії степових народів давньої України — зокрема історії і культури скіфів, становить один з традиційно розвинутих напрямків у науковій діяльності нашого Інституту. По-друге, виставка мала стати логічним продовженням згаданих вище спільніх досліджень степових пам'яток (рис. 2).

Першим, хто підтримав цю ідею у Німеччині, був колишній директор Археологічного земельного музею Кільського університету професор К.-В. Штруве, проте здійснювати її у стінах музею судилося вже його наступнику, професору К. Шітцелю, завдяки високій професійній майстерності і організаційним здібностям якого, та підтримці ректора Кільського університету професора М. Мюллера-Вілле і земельного уряду Шлезвіг-Гольштінії, були вирішені численні проблеми, що є незмінними супутниками кожного великого проекту. Цього разу він виявився



Рис. 2. Рената Ролле, професор, зав. кафедрою Гамбурзького університету; Маріанна Тідк, співробітник Міністерства освіти, науки, молоді і культури земель Шлезвіг-Гольштінії; Курт Шітцель, професор, доктор, директор Археологічного Земельного музею у Шлезвігу. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

вдалим — наприкінці травня майже дві тисячі археологічних знахідок були доставлені з Києва до Шлезвіга і розміщені у шести спеціально реконструйованих залах Археологічного музею. Повне уявлення про них дає каталог (більш як 350 сторінок, 79 таблиць, кольорові ілюстрації), який був надрукований двома мовами — німецькою та українською³.

Слід відзначити, що при доборі експонатів виставки основна увага приділялась археологічним матеріалам, які здобути фахівцями Інституту археології АН України і зберігаються ним у фондах Інституту, Музей історичних коштовностей України та Археологічному музею АН України. Крім того до виставки були заличені речі з Державного історичного музею України, Дніпропетровського історичного музею, Одеського археологічного музею АН України, Херсонського державного історико-археологічного заповідника, а також Запорізького, Вінницького, Черкаського та Ялтинського краєзнавчих музеїв⁴. Це дало змогу грунтовно ознайомити

* Використовуючи нагоду, автори від імені німецьких та українських організаторів виставки висловлюють ширу подяку керівництву та співробітникам згаданих музеїв за допомогу у доборі експозиції.

відвідувачів виставки з історією та культурою давнього населення українського Степу протягом майже 40 сторіч — від доби міді та бронзи до середньовічних кочовиків. На жаль, ми не маємо можливості перелічити усі експонати виставки, хоч кожен з них заслуговує на це. Називемо лише деякі.

У першому залі виставки, що відзеркалює доскіфський період степової історії, увагу екскурсантів привертають людські черепи з модельованими за допомогою глини та воску обличчями (катакомбна культура, ХІ—ХVII ст. до н. е.), ливарні форми зрубної культури (ХІV—ХІІI ст. до н. е.), кіммерійські (ІХ—VIII ст. до н. е.) кістяні прикраси, суціль вкриті чудовим геометричним орнаментом та кіммерійський залишний меч — до речі, найдовший залишний меч цього часу у Європі. Два наступні зали знайомлять відвідувачів з історією та побутом скіфів. Тут завжди велелюдно біла вітрина із золотим наліуччям з Мелітопольського кургану, срібною чашею з Гайманової Могили та золотим шоломом з Передерівської Могили^{*}, унікальними речами з Братолюбівського кургану. Експонати четвертого залу репрезентують культуру сарматів та їх наступників — кочовиків середновіччя від гунів до татаро-монголів включно. У вітринах залу представлені такі матеріали, як реконструкція жіночого розшитого золотими платівками одягу з Соколової Могили (І ст. н. е.), інвентар сарматського княжого поховання біля с. Пороги (І ст. н. е.), залишний меч із золотим руків'ям гунського часу (ІV—V ст. н. е.), срібне навершя у вигляді орла (VII—VIII ст. н. е.), тощо (рис. 3).

П'ятий та шостий зали являють собою ніби невеликі окремі виставки. В першому з них

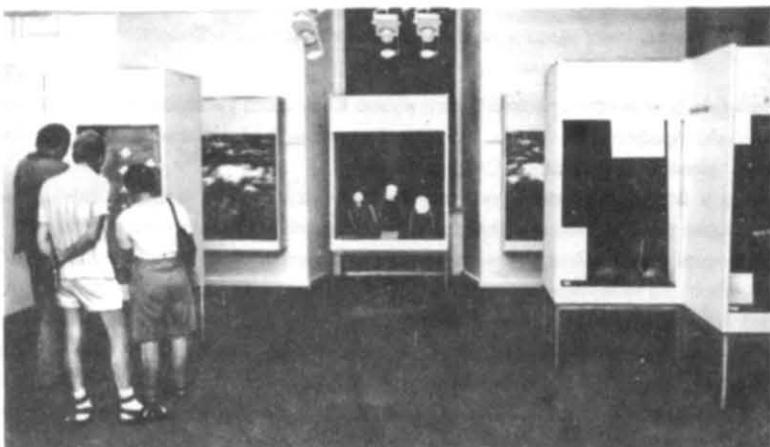


Рис. 3. У виставочних залах музею. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу).

розміщені речі так званого Мартинівського скарбу (VI—VII ст. н. е.), доля якого склалася так, що численні срібні речі з його складу зберігаються нині у двох різних музеях — Державному історичному музеї України у Києві та Британському музеї (Лондон). Вперше за багато років їх об'єднано у вітринах виставки та на сторінках нашого каталогу. Шостий і останній зал віддано знахідкам з Чингульського кургану — поховання половецького хана XIII ст. н. е. На особливу увагу заслуговують залишки коштовних шовкових тканин, срібна з позолотою курильниця, залишний, вкритий золотом бойовий шолом; довга зализна шабля — до речі, два останніх експонати були також реставровані у Німеччині, у майстернях Археологічного земельного музею Кільського університету, напередодні виставки (рис. 4).

Знаменною подією, пов'язаною із виставкою, стало й проведення наукової конференції «Кочові народи Сходу», яка відбулася у замку Готторп 15—21 липня 1991 р. Фінансовим забезпеченням опікувалося Німецьке науково-дослідне товариство, організаційні питання вирішувались

* Слід окремо відзначити, що останні два експонати — срібна чаша та золотий шолом, стан яких був майже катастрофічний, реставровані у зв'язку із підготовкою виставки фахівцями Реставраційного центру Римсько-Германського музею (м. Майніу). Завдяки цьому руйнацію цих шедеврів давнього ювелірного мистецтва було припинено, вони набули експозиційного вигляду і по закінченні виставки посядуть гідне місце в експозиції Музею історичних коштовностей України.

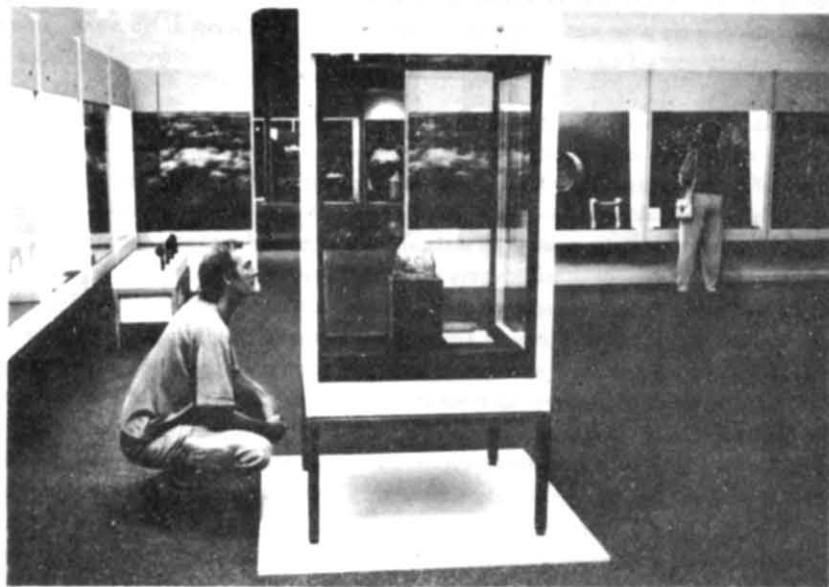


Рис. 4. У виставочних залах музею. (Фото Археологічного Земельного музею у Шлезвігу)

співробітниками Земельного археологічного музею Кільського університету, а наукова програма, що ІІ розробила професор Р. Ролле, забезпечила високий рівень цього першого міжнародного симпозіуму, присвяченого народам Східної Європи.

Загалом у його роботі взяло участь майже 40 науковців з багатьох європейських країн. Найчисленнішою була українська делегація, представлена дванадцятьма фахівцями. На конференції прозвучали різноманітні за тематикою доповіді, які умовно можна поділити на три групи. До першої з них слід включити доповіді В. В. Отрошенка, І. Т. Чернякова (Київ) та А. Хойслера (ФРН), які були присвячені археології доби бронзи. Значна кількість доповідей — В. О. Анохіна, С. Д. Крижицького, А. І. Кубишева, В. Ю. Мурзіна, О. В. Симоненка, Є. В. Черненка (Київ), Б. А. Шрамка (Харків), Л. І. Крушельницької (Львів), Г. І. Мелюкової та М. Н. Погребової (Москва), А. Ю. Олексєєва (Санкт-Петербург), О. М. Давудової (Махачкала), Я. Боузека (Чехо-Словаччина), П. Александреску (Румунія), Я. Хохоровського (Польща), Г. Коссака, К. Парласкі, Р. Ролле, Х. Хайнена, Б. Хензеля і П. Цацова (ФРН) була пов'язана з різноманітними проблемами історії і культури кіммерійців, скіфів та сарматів, а також їх сусідів — зокрема населення античних держав Надчорноморщини. Вагомі питання з археології та історії народів середньовіччя були розглянуті у доповідях П. П. Толочки, В. В. Отрошенка, Я. В. Барана (Київ), А. Кирпичнікова (Санкт-Петербург), М. В. Гореліка (Москва), ІІ. Балінта (Угорщина), Ф. Дайма (Австрія), Д. Кідда (Англія).

Необхідно відзначити ще дві доповіді, підготовлені фахівцями суміжних з археологією дисциплін. Це доповідь У. Віллердінга (сумісно з К.-Д. Егером, обидва — ФРН), присвячена палеоботаніці Східної Європи, та доповідь М. Шульца (ФРН), де розглядався фізичний стан давнього населення України з точки зору палеомедика.

Таким чином наукова конференція, яка мала значний науковий ефект і сприяла вивченню багатьох проблем історії Східної Європи, ще раз підтвердила плідність тісної співпраці фахівців різних країн. Наукові контакти, що виникли та поглибились між ними під час конференції, безперечно призведуть до появи нових спільніх проектів в галузі археології та давньої історії. Свій внесок у розвиток такої співпраці мають доклади і співробітники Інституту археології АН України — вже зараз намічені конкретні програми співробітництва з нашими закордонними колегами, зокрема з археологами Німеччини, які стосуються реставраційної і виставочної діяльності, спільних археологічних досліджень і сумісних публікацій.

Примітки

¹ Більш докладно про ці роботи див.: *Мурзін В. Ю., Ролле Р.* Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик// Археологія.— 1989.— № 1.— С. 91—101; *Rolle R., Murzin V. Ju.* Erste Ergebnisse der modernen Untersuchungen am skythischen Kurgan Cetomlik// Antike Welt.— 1988. 19. Heft 4.— S. 3—14; *Толочко П. П., Баран В. Д., Мовчан І. І.* Старигард — центр західно-слов'янського племені вагрів// Археологія.— № 1.— С. 132—147.

² Алексеєв А. Ю., Мурзін В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский курган IV в. до н. э.— К., 1991 (німецький варіант монографії має вийти друком у 1992 р.).

³ *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine/ Herausgegeben von R. Rolle, M. Müller-Wille, K. Schietzel in Zusammenarbeit mit P. P. Tolochko und V. Ju. Murzin.*— Schleswig, 1991; *Золото Степу. Археология Украины/ Автори-упорядники П. П. Толочко і В. Ю. Мурзін у співпраці з Р. Ролле, М. Мюллера-Вілле та К. Шітцелем.*— Київ—Шлезвіг, 1991.

ПАЛЕОЛІТИЧНИЙ КОЛОКВІУМ У ПОЛЬЩІ (КРАКІВ, 1989 р.)

Ю. Е. Демиденко, Л. В. Кулаковська

На початку минулого століття європейські палеолітознавці звернули увагу на палеолітичні комплекси з листоподібними знаряддями, відкриті в Угорщині, Чехо-Словаччині, Польщі, Німеччині. З часом значно збільшився фактологічний матеріал, що в свою чергу дало змогу започаткувати розробку проблеми генези ранніх верхньопалеолітичних індустрій з листоподібними виробами (так звана проблема «селетъєну»). В процесі дослідження «селетъєну» вдалося з'ясувати деякі питання: зокрема, шляхом комплексного вивчення багатьох стоянок, було визначено нижню хронологічну межу верхнього палеоліту — середній виром; аргументовано доведено, що ранні верхньопалеолітичні (селетъєни) індустрії регіону мають локальне походження і не пов'язані з міграційними процесами. Паралельно розширився ареал досліджень з цієї проблематики за рахунок Східної Європи, оскільки тут також з'явилися і досліджувались своєрідні середньопалеолітичні і ранні верхньопалеолітичні технокомплекси з листоподібними виробами (костянківсько-стрілецька культура на Дону, нові місцезнаходження в Західній Україні, в Молдові). Ув'язка центральноєвропейського і східноєвропейського регіонів значно посилюється за рахунок того, що численні тут середньопалеолітичні індустрії (їдеться, перш за все, про так звані мікокські комплекси) мають значну техніко-типологічну скожість. Таким чином, одним з основних питань палеолітознавства стало вивчення поетапного переходу від середнього до пізнього палеоліту як в Центральній, так і в Східній Європі, пошук локальних особливостей такого переходу, виявлення загального «механізму» генезису індустрій.

Всі ці питання і стали темою міжнародного колоквіуму «Європейські палеолітичні індустрії з листоподібними вістрями», зорганізованого Інститутом археології Ягелонського університету при сприянні та за участю міжнародної європейської спілки до- і protoісториків, зокрема комісії з питань пізнього палеоліту (керівники: проф. Януш Козловський (ПР), проф. Марсель Отт (Бельгія), секретар — Рене Деброс (Франція)).

* Колоквіум проходив у вересні 1989 р. в Кракові — Карнівіце. Матеріали опубліковані: *Les industrielles à pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen. Résumés des communications, Cracovie, 1989; Actes du colloque de Cracovie sur les pointes foliacées en Europe-Etudes et recherches archéologiques de l'Université de Liège, 1991.*

Колоквіум зібрав спеціалістів-палеолітознавців з 16-ти країн. В день відкриття було запропоновано серію доповідей з проблем стратиграфії, геології, палеонтології: М. Іврон (Ізраїль), А. Лавіль (Франція), А. Монте-Уайт (США), М. Павліковський (ПР), П. Езартс (Бельгія). На велику увагу заслуговує доповідь П. Езартса, присвячена хроностратиграфії четвертинних відкладень найбільш відомих пізньопалеолітичних пам'яток Середньої Європи. На жаль, всі його побудови та кореляції (звичайно ж не з вини дослідника) чітко лімітовані державним кордоном СРСР. Сподіваємося, що наступного разу в таблицях і графіках бельгійського колеги, знавця стратиграфічних особливостей палеоліту європейського континенту, належне місце посідатимуть палеолітичні пам'ятки України.

Доповіді М. К. Аниюткіна, Ю. Г. Колосова, Л. В. Кулаковської (СРСР), Н. Ролланда (Канада), Г.-Ю. Мюллер-Бека і Й. Хана (ФРН) репрезентували мистецьку проблематику. Вчені із ФРН висвітлювали питання класифікації морфології листоподібних вістрів з середньо-палеолітичних стоянок Західної Німеччини, зокрема місцевонаходження Рьюргайн. Досить своєрідна доповідь колеги із Канади Н. Ролланда «Чи існує східне мистє?» (в розумінні Східної Європи) зрештою не відповідала на це питання. Скоріше за все вона продемонструвала багаторічну замкнутість радянських колег у безпосередньому спілкуванні з зарубіжними вченими, в результаті чого інформація про мистє Східної Європи була представлена давно застарілими даними на рівні Кік-Коби та Шайтан-Коби.

Значний інтерес викликала доповідь М. К. Аниюткіна «Індустрії з листоподібними вістрями в середньому палеоліті південного заходу європейської частини СРСР». Характеризуючи листоподібні вістря в мистє типовому і мистє зубчастому цього регіону автор обмежився лише розподілом їх у часі і просторі, не приділивши належної уваги тій ролі, яку вони відігравали в типологічному обрисі загадання індустрії. Особливо зацікавила характеристика стінківської культури, в інвентарі якої поєднались листоподібні вістря і різноманітні зубчасті, вимчасті та дзьобоподібні форми. Подібний асамбляж — явище досить незвичне для європейського середнього палеоліту.

Цілком очевидно, що доповіді Ю. Г. Колосова і Л. В. Кулаковської стосувались спільної, так званої мікокської проблеми. Ю. Г. Колосов подав всеохоплючу характеристику листоподібних вістрів в наборах ак-кайської, кік-кобінської, кабазійської та старосільської культур Криму, взявши за основу класифікаційні розробки Я. Козловського (1961) та С. Сіракової (1979). Л. В. Кулаковська на відміну від Ю. Г. Колосова значно розширила географічні рамки свого виступу, присвятивши його проблемі листоподібних знарядь в мікокських пам'ятках європейської частини СРСР. Авторка запропонувала комплекс ознак для розпізнавання листоподібних вістрів, критерії їх відчленення від листоподібних скребел, зубчастих тощо. На її думку листоподібні вістря — це знаряддя, яким притаманні такі ознаки: 1) листоподібна форма (лист лавра, плакучої верби, тополі і т. п.), 2) прямовісність і симетрія в плані та профілі, 3) одно- або двобічна обробка робочих країв, 4) наявність акомодаційних елементів в базальній частині знаряддя з метою закріплення в держалі (потоншення базальної частини, оформлення черешка, тощо), 5) грацильність виробу в профілі. Досить чітко відрізняються від листоподібних наконечників листоподібні скребла. Звичайно в цю групу потрапляють вироби з потоншеною спинкою, часто асиметричні в плані і масивні в профілі. Виходячи з цього були охарактеризовані листоподібні форми семи місцевонаходжень: Королеве (П-а, шар) в Закарпатті, Рихта та Житомирська на Житомирщині, Хотилеве на Десні, Антонівка I, II в Донбасі, Суха Мечетка на Волзі, Старосілля та Кабазі в Криму. Доповідачка дійшла висновку, що ці форми не характерні для мікокських (чи східно-мікокських) пам'яток і не відіграють визначальної ролі в їх типологічних наборах. Авторка торкнулась також питання про подальшу долю носіїв мікокських традицій європейської частини СРСР. На її думку вони не мали продовження в пізньому палеоліті цього регіону.

Значна група доповідей була присвячена проблемі походження і раннього етапу розвитку пізньопалеолітичних індустрій з листоподібними вістрями в Центральній та Південно-Східній Європі. Частина доповідачів повідомила результати нових пошуків та розкопок, методику типологічної обробки колекцій: виступи В. Добоші (УР) про місцевонаходження північно-східної Угорщини, С. Сіракової та С. Іванової про матеріали із місцевонаходження Мусилеве в Болгарії. Інші доповіді мали більш теоретичний характер. Так, К. Валох (ЧСФР), базуючись на матеріалах першої селетської стратифікованої стоянки під відкритим небом Ведровіце V (дослідження пам'ятки ведуться і сьогодні) та залишивши вже відомі дані інших стоянок, дає узагальнючу характеристику моравського селетьену.

М. Оліва (ЧСФР) зосередив увагу на досить складній темі: роль і місце листоподібних вістрів у ориньякських комплексах Моравії. І. Свобода (ЧСФР) запропонував орігінальну концепцію визначення майстерень і базових таборів в рамках індустрії «богунісьєн» (досить ранній прояв пізнього палеоліту в Південній Моравії). Л. Банес (ЧСФР) проінформував про пізньопалеолітичні місцезнаходження з листоподібними вістрями в Словаччині, а також про перспективи їх дослідження. Привернула увагу робота К. Шимон (УР), в якій вона приводить детальний аналіз стратиграфії і техніко-типологічного складу давно відомої і досить дискусійної печери Селета. К. Шимон дійшла висновку про відсутність культурно-генетичного з'язку між технокомплексами нижнього і верхнього шарів печери. І. Борзяк (Кишинів) навів всеобщу характеристику двобічних форм знарядь пізньопалеолітичних місцезнаходжень межиріччя Дністра і Пруту. Провідна думка автора полягає в тому, що форма двобічних листоподібних знарядь може слугувати за діагностичну в процесі розробки локальних і періодизаційних схем пізнього палеоліту досліджуваного регіону.

В контексті дискусії з проблеми листоподібних вістрів в пізньопалеолітичних пам'ятках Центральної Європи увагу привернули три доповіді радянських учасників колоквіуму, що стосувались костенківсько-стрілецької культури. М. В. Аникович (Ленінград) у своєму виступі «Костенківсько-стрілецька культура» подав загальний огляд пам'яток цієї пізньопалеолітичної культурно-історичної спільноти, зупинився на питаннях їх періодизації та генези. Витоки найдавніших комплексів цієї культури (Костенки XII — шар 3) він вбачає в мустєрських індустріях південного заходу СРСР (Тринка III, Чокурча, Старосільля, Заскальненські стоянки). Особливу зацікавленість викликало повідомлення про те, що вулканічна зола, яка є своєрідним маркіруючим горизонтом стратиграфічної колонки Костенок (дата приблизно 35 тис. років назад), має італійське походження і є наслідком гіантського виверження вулкану на Аленінському півострові. Додаткові дані з цього питання навів проф. Я. Козловський: окрім Костенок «італійська зола» майже того ж віку (32—31 тис. років тому назад) зафіксована на деяких палеолітичних місцезнаходженнях Югославії, Болгарії, в Анатолії.

Своєрідним продовженням виступу М. В. Аниковича стала доповідь Г. П. Григор'єва (Ленінград) «Сунгір». Базуючись на власних спостереженнях, він запропонував нову інтерпретацію досить відомих матеріалів із Сунгіра. На відміну від поширеної точки зору про приналежність Сунгіря до заключної фази костенківсько-стрілецької культури Г. П. Григор'єв, зосереджуючи увагу на унікальному з його точки зору поєднанні в типологічному інвентарі так званих ориньякських елементів (характерні форми скребків, ретушовані пластини) і листоподібних двобічних знарядь, розглядає Сунгір як обособлене культурне явище, яке поки що не має аналогів в пізньому палеоліті Центральної і Східної Європи.

О. Є. Матюхін запропонував доповідь про відкриту і досліджувану ним стоянку Бірюча Балка в Нижньому Подонні. Попередня техніко-типологічна характеристика індустрії, компонентом якої є листоподібні двобічні вістря з виїмкою в основі, дозволили йому розглядати цей комплекс як належний до костенківсько-стрілецької культури. Очевидно подальше вивчення Бірючої Балки доповнить наші уявлення про пізній палеоліт з двобічнообробленими знаряддями в Східній Європі і надасть нового імпульсу в розробці питань їх генези і подальшої еволюції.

В. М. Гладилін і Ю. Е. Деміденко представили доповідь «Походження пізньопалеолітичних індустрій з листоподібними вістрями в Карпато-Балканському регіоні». Автори присвятили її проблемі досить ранньої появи (початок вюрму) пізньопалеолітичних індустрій в Карпато-Балканському басейні порівняно з іншими європейськими палеолітичними ареалами — західноєвропейським і східноєвропейським, у яких процес виникнення пізньопалеолітичних комплексів припадає на більш пізній відрізок часу — середину вюрму. Було окреслено коло ранніх пізньопалеолітичних індустрій в цьому центральноєвропейському ареалі, проведена їх культурно-хронологічна періодизація. В результаті автори виділили пам'ятки 1-ої стадії пізнього палеоліту регіону, що є сьогодні найдавнішими серед пізньопалеолітичних. Особлива роль в цих розробках належить місцезнаходженню Королеве в Закарпатті, на якому було виявлено і досліджено два ранніх верхньопалеолітичних горизонти (датовані добреупським вюрмом) в конгломераті середньопалеолітичних індустрій. Спираючись на періодизацію найдавніших верхньопалеолітичних комплексів Карпато-Балканського басейну автори запропонували нову концепцію їх походження із леваллуя-мустєрських індустрій з листоподібними вістрями типу Коккінополіс (Балкани, Греція) і розробили схему їх подальшої еволюції. Доповідь викликала жваву дискусію, в якій наголос припав на проблему відносного і абсолютного датування верхньопалеолітичних індустрій Королево. Слід, правда, відзначити, що датування верх-

нього поховального ґрунту в Королевому I і II, який перекриває суглинки з ранніми верхньопалеолітичними комплексами, брерупським інтерстадіалом, звичайно, небезспірне. Зараз підібрано вже чимало даних на користь датування вказаного палеогрунту часом першого ґрунтоутворення інтерпленіглациальму виору. Це, в свою чергу, змушує переглянути деякі положення гіпотези про розвиток ранніх верхньопалеолітичних індустрій Карпато-Балканського регіону, яка була запропонована в 1989 р. В. М. Гладиліним і Ю. Е. Демиденко.

Велика увага на колоквіум була приділена солотрієському феномену Західної Європи (Б. Шмідер, М. Ленуар, Ф. Базіль, Д. Саккі, Л. Строс, С. Кашо, М. Лопез, Я. Зільхао, Ж. Женест, Ю. Пліссон, М. Лежон). Ольга Соффер (США), відомий археозоолог, свого роду пропагандист досягнень радянських палеолітознавців в США досить цікаво і змістово доповіда про витоки керамічного мистецтва, узагальнювши поодинокі дані з цього питання і зібравши досить цікаву колекцію палеолітичної кераміки із Дольних Вестоніц, Павлова (ЧСФР), Майні (СРСР) тощо.

В рамках колоквіуму була організована виставка «Палеолітичні стоянки з листоподібними знаряддями на території Польщі» (Краківський археологічний музей), а також проведено дві екскурсії: в Польщі, де учасники мали змогу ознайомитись з такими пам'ятками: Рацібор Студений, Дзержислав, печери Окиснік, Мамутова, Нетопежова; та в Чехії (Моравії), де побували в Пшедмості, Странській Скалі III, Ведровіцах II і V, Міловіцах, Дольних Вестоніцах, відвідали павільйон «Антропос» у Брюно.

Разом з тим слід зауважити, що проведений у Польщі колоквіум дозволив також вирішити і внести до порядку денного палеолітознавства ряд питань наукового і науково-організаційного плану. Йдеться про координацію спільніх досліджень спеціалістів різних країн шляхом спільних експедицій, нових наукових форумів.

Одержано 14. 05. 91.

ПЕРШИЙ ВСЕСОЮЗНИЙ ПОЛЬОВИЙ СЕМІНАР «РАННЬОЗЕМЛЕРОБСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ» (ТАЛЛЯНКИ, 1—7 СЕРПНЯ 1990 р.)

М. Ю. Відейко

Вперше фахівці з різних куточків Радянського Союзу зібралися разом, щоб обговорити проблему найбільших у Старому Світі землеробських поселень енеолітичної доби — трипільських «протоміст» — безпосередньо на місці розкопок цих унікальних пам'яток у Тальнівському районі Черкаської області. Семінар було організовано відділом первісної археології Інституту археології АН УРСР, при сприянні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури і науково-виробничого кооперативу «Археолог» (Київ).

Під час засідань та екскурсій на місця археологічних досліджень (рис. 1) було прочитано та обговорено понад 30 доповідей, авторами яких були вчені з Молдови, України, Росії, які представляли наукові установи, виші, училища, заклади, музеї. Розширені тези доповідей як виголошених, так і надісланих на адресу оргкомітету, були видані коштом Українського товариства охорони пам'яток історії та культури¹. Коло доповідей охоплювало сім основних тем: вивчення агропоселень-гігантів, методика досліджень та домобудування, хронологія та періодизація, ідеологія, Трипілья та сусідні культури, господарство, нові дослідження.

Загальні проблеми вивчення агропоселень-«протоміст» розглядалися в доповідях І. Т. Чернякова, В. Г. Збеновича, М. М. Шмаглія, М. Ю. Відейка, В. М. Массона, Е. В. Сайко. Крім © М. Ю. ВІДЕЙКО, 1992



Рис. 1. Таллянки, учасники семінару на розкопі.

питань відносно перспектив та розробки науково-дослідних програм трипіллязнавства (І. Т. Черняков, М. М. Шмаглій) з різних точок зору було розглянуто феномен великих трипільських поселень. В. М. Массон визначив для Трипілля «неурбанизаційний» шлях розвитку, обумовлений застійними явищами в економіці. Е. В. Сайко розглянула проблему з теоретичної точки зору, зауваживши стадіальну різницю історично відмінних типів розселення: міста та міста-села, при цьому вона вважає, що поселення-гіганти не були містами. В. Г. Збенович визначає великі поселення, як місця концентрації населення в умовах зовнішньої загрози, у яких, однак, відсутні, на його думку, невід'ємні риси раннього процесу урбанізації,— отже ідею трипільського «протоміста» слід вважати неспроможною. М. М. Шмаглій та М. Ю. Відейко, спираючись на узагальнення результатів польових досліджень поселень-гіантів, аналіз даних по господарству, палеодемографічні та палеоекономічні реконструкції (як інших авторів, так і класні) відстоюють концепцію трипільського «протоміста».



Рис. 2. Таллянки, дискусія на розкопі.

Жвава дискусія виникла з питань методики дослідження та реконструкції трипільських споруд, що проходила не лише під час засідань, але й на розкопках (рис. 2), де учасники семінару наочно могли ознайомитися з розкритими залишками трипільських «точок» на поселеннях у Онопріївці (розкопки М. О. Савченко, О. В. Цвек), Таллянках (розкопки В. О. Крупа та С. М. Рижова), Майданецькому (розкопки М. М. Шмаглія), Тальному-2 (розкопки М. Ю. Відейка). Більшість учасників, як виявилося, підтримують ідею вертикального розвитку трипільських жителів (двоповерхівість, «точки» — це залишки міжповерхових перекріть), що знайшло відображення у доповідях В. І. Маркевича, В. О. Круца, В. О. Шумової, Г. Н. Бузян та О. О. Якубенко. Прибічником ідеї про використання трипільцями вогню у будівництві залишився О. Г. Колесніков. З доповідей очевидно, що трипільське домобудування, починаючи з раннього етапу, було досконалім, складним за конструкціями; поряд з одноповерховими були також дво-триповерхові споруди, існували як загальні, так і локальні тенденції у розвитку будівельної справи (рис. 3).



Рис. 3. Таллянки, учасники семінару оглядають трипільський «точок».

Доповіді з питань хронології та періодизації зосередилися на двох проблемах: регіональної хронології — доповіді В. Я. Сорокіна, О. В. Цвек, та мікрохронології поселень-гігантів — С. М. Рижова, М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка. Останні дали відповідь на питання: чи існували трипільські агломерації як цілісна система, чи перед нами конгломерат різночасових міні-поселень? Автори дійшли подібних висновків вважаючи, що хоча і можна визначити певні етапи в розвитку великих поселень (починаючи з етапу першопоселенців), проте основна кількість жителів існувала (і загинула) одночасно, коли поселення були залишені трипільцями.

Шкавим був розділ, присвячений господарству трипільського населення — починаючи з виробничого інвентаря — доповіді Н. М. Скакун та І. І. Зайця, Н. В. Риндіної та О. В. Енговатової, Т. М. Губської-Лизь; топографії та ресурсам — Б. С. Жураковського, С. О. Гусєва, до палеоботанічних та палеозоологічних даних — Н. М. Кузьмінова, Г. О. Пашкевич, О. П. Журавльов. На жаль, лише останні були присвячені безпосередньо господарству поселень-гігантів. Питання про економіку трипільських агропоселень здається одним з ключових у вирішенні цієї загадки стародавньої історії.

Багато доповідей було присвячено ідеологічним уявленням трипільців, адже матеріал тут нагромаджено величезний. Йшлося як про конкретні знахідки, як правило — унікальні (Т. Д. Тодорова, В. Г. Петренко, І. В. Сапожніков, В. М. Бікбаев, Т. М. Ткачук, В. І. Балабіна), так і про розробку загальних питань (І. В. Мельничук, М. О. Чміхов, С. М. Ляшко та О. Ф. Белов). Увагу привернула насичена інформацією доповідь Т. М. Ткачука, присвячена орнаментації посуду з поселень Таллянки та Майданецьке. Автор дійшов висновку, що місцеве населення використовувало у розпису посуду певну знакову систему. Система ця склалася ще до виникнення даних поселень і є продуктом певної еволюції. Це означає, що трипільці у Буго-

Дніпровському межиріччі у першій половині IV тис. до н. е. виригнули підійшли до створення іерогліфічної писемності.

Цікавими були доповіді присвячені взаємовідносинам Трипілля та сусідніх культур, в основному, зі сторони Степу — Т. Г. Мовча, А. Л. Нечитайло, Ю. Я. Рассамакін, А. І. Кубищев, І. В. Манзура, М. Т. Товкайлло. Нові матеріали з дослідження трипільських пам'яток ввели в науковий обіг В. О. Косаківський (поселення Чечельник), В. М. Конопля (Малі Дорогостаї-1), В. Ф. Мицик (ранньотрипільські поселення на Тальнівщині), Н. Б. Бурдо (Гребенюків Яр).

Крім екскурсій на місця розкопок учасники семінару відвідали музей хліба в м. Тальному (директор В. Ф. Мицик), де в експозиції представлено численні знахідки з трипільських пам'яток Тальнівщини. Загальну підтримку знайшла ідея створення на базі цього музею республіканського Музею трипільської культури. Робота семінару знайшла широке висвітлення в районний газеті «Колос», що присвятила три випуски археологічній тематиці.

Учасники семінару прийняли звернення, в якому відмічено значення трипільських пам'яток для вивчення давньої історії України. Незважаючи на окремі досягнення, ця робота провадиться вкрай повільно через нестачу коштів, а самі пам'ятки світової історії навіть не охороняються державою, лише Майданецьке поселення взяте під охорону як пам'ятка аж ... районного значення! Залишки «протоміст» активно руйнуються під час сільськогосподарських та будівельних робіт. При такому ставленні трипільські поселення-гіганти досить швидко перетворяться, і вже достаточно, на купу сміття. А мова йде про цивілізацію хліборобських племен України, що передувала у часі пірамідам давнього Єгипту!

Звернення направлене до депутатів Верховної Ради УРСР, Уряду України, Президії АН УРСР, місцевих Рад. Ми звертаємося за допомогою у створенні особливої Программи вивчення, охорони та пропаганди пам'яток давніх землеробів України. Программа має включати: наукові дослідження, створення музею-заповідника у с. Таллянки, музею Трипільської культури у м. Тальне, надання державної охорони згідно законодавства пам'яткам археології — поселенням-гіантам, відновлення діяльності Трипільської комісії (що існувала у 20-ті роки), публікацію результатів досліджень, матеріальне забезпечення перелічених заходів. Программа вивчення і охорони трипільських «протоміст» як унікальних комплексів давніх землеробів Європи, має бути погоджена з подібними Програмами ЮНЕСКО через представництво УРСР в ООН, як особливий напрямок у народному русі за збереження пам'яток історії та культури України.

Одержано 20. 02. 91.

Примітки

¹ Раннеземедельческие поселения-гиганты Трипольской культуры на Украине// Тез. докл. 1 полевого семинара, Таллянки, 1—7.08.1990 г.— К., 1990.

НАШІ АВТОРИ

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — співробітник ІА АН України. Спеціалізується в галузі первісної археології.

ГЕНІНГ Володимир Федорович — професор, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики археології ІА АН України. Спеціаліст в галузі методології та історії археології, етнічної історії, теорії первісного суспільства.

ГУССВ Сергій Олексійович — аспірант ІА АН України. Спеціалізується в галузі давньоруської археології.

ДЕМИДЕНКО Юрій Едуардович — канд. іст. наук, м. н. с. Археологічного музею Інституту зоології ЦНПМ АН України. Спеціаліст в галузі верхнього палеоліту.

ЗАЄЦЬ Іван Іванович — канд. іст. наук, доцент кафедри історії Вінницького педінституту. Спеціаліст в галузі трипільської культури.

ЗАЙЦЕВ Юрій Павлович — співробітник ІА АН України. Вивчає історію пізніх скіфів Криму.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор іст. наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної археології.

ЕРДЕЛІ Іштван (Угорщина) — доктор іст. наук, професор, музезнавець-археолог.

КОВАЛЕНКО Володимир Петрович — кандидат іст. наук, доцент кафедри історії СРСР Чернігівського державного педінституту. Спеціаліст в галузі археології та історії Чернігово-Сіверської землі.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор іст. наук, заст. директора ІА АН Росії. Спеціаліст в галузі археології ранніх слов'ян Західної Волині і Подністров'я.

КОНОНЕНКО Жанна Олександровна — співробітник архіву ІА АН України. Спеціалізується в галузі джерелознавства.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат іст. наук, старший наук. співробітник Археологічного музею Інституту зоології ЦНПМ АН України. Спеціаліст в галузі палеоліту.

МАХОРТИК Сергій Володимирович — кандидат іст. наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

МОЛЄВ Євген Олександрович — кандидат іст. наук, зав. кафедрою історії Белгородського педінституту.

МОЦЯ Олександр Петрович — доктор іст. наук, зав. сектором давньоруської та середньовічної археології ІА АН України. Спеціаліст в галузі давньоруської археології.

МУРЗІН Вячеслав Юрійович — кандидат іст. наук, старший науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі скіфської археології.

САЗАНОВ Андрій Володимирович — кандидат іст. наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі античної та ранньосередньовічної археології.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат іст. наук, науковий співробітник ІА АН України. Спеціаліст в галузі палеоліту та мезоліту Північного Причорномор'я.

СЕРГІЄВА Марина Сергіївна — співробітник ІА АН України. Вивчає ремесло Давньої Русі і Середньовіччя.

СОЛОМОНИК Елла Ісааківна — доктор іст. наук, професор. Спеціаліст в галузі античної епіграфіки.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік АН України, директор Інституту археології АН України. Спеціаліст з історії та археології Давньої Русі.

ХРАПУНОВ Ігор Миколайович — кандидат іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу Симферопольського Державного університету. Спеціаліст в галузі історії пізніх скіфів.

ФОМІН Олексій Володимирович — кандидат іст. наук, старший наук., співробітник Державного історичного музею м. Москви. Спеціаліст в галузі історії грошового обігу Арабського халіфату.

ЦИМІДАНОВ Віталій Владиславович — керівник археологічного гуртка Петровського БПШ м. Донецька.

ШАПОШНИКОВА Олімпіада Гаврилівна — кандидат іст. наук, ст. наук. співробітник. Спеціаліст в галузі археології бронзової доби.

ШЕКУН Олександр Володимирович — зав. сектором археології Чернігівського історичного музею. Вивчає пам'ятки археології Київської Русі.

ШПІЦЕЛЬ Курт (ФРН) — професор, доктор, директор Археологічного Земельного музею Кільського університету Христіана-Альбрехта у м. Шлезвігу.

ШНІРЕЛЬМАН Віктор Олександрович — доктор іст. наук, науковий співробітник Інституту етнографії АН Росії. Спеціаліст в галузі господарського розвитку первісних суспільств.

ШОВКОПЛЯС Ганна Михайлівна — співробітник Державного історичного музею України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВХЭИСК —	Археология и вопросы хозяйственно-экономической истории Северного Кавказа.
АО —	Археологические открытия
АП УРСР —	Археологічні пам'ятки УРСР
АС —	Археологический съезд
ВВ —	Византийский временик
ВДИ —	Вестник древней истории
ВИД —	Вспомогательные исторические дисциплины
ВССА —	Вопросы скифо-сарматской археологии
ВУАК —	Всеукраїнський Археологічний комітет
ГИМ —	Государственный Исторический музей
ИА —	Институт Археологии
ИАК —	Известия археологической комиссии
ИГАИМК —	Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ІІМК —	Інститут Історії Матеріальної культури
КСИА АН СССР —	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР —	Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСОГАМ —	Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МИА —	Материалы и исследования по археологии СССР
МОПИ —	Московский областной педагогический институт
НА ІА АН УРСР —	Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НЭ —	Нумизматика и эпиграфика
СА —	Советская археология
САИ —	Свод археологических источников
СГЭ —	Сообщения Государственного Эрмитажа
СІМК —	Спілка Інституцій матеріальної культури

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ГЕНИНГ В. Ф. Концепция «культуры» в археологическом знании (из истории вопроса)	4
ШНИРЕЛЬМАН В. А. Хозяйственные системы как фактор социальной дифференциации	16
МАХОРТЫХ С. В. Памятники типа Новочеркасского клада (по материалам Северного Кавказа)	23
ЦИМИДАНОВ В. В. Время возникновения легенды о происхождении скитов (Первая версия Геродота)	31
МОЦЯ А. П. Этнический состав населения южнорусских земель (по материалам погребальных памятников X–XIII вв.)	38

Публикации археологических материалов

СОЛОМОНИК Э. И. Посвятительная надпись из городища Беляус	46
САЗАНОВ А. В. Светлоглиняные амфоры с рифлением типа набегающей волны (IV–VII вв. н. э.)	51
КОВАЛЕЦКО В. П., ФОМИН О. В., ШЕКУН О. В. Древнерусский Звеничев и клад арабских дирхемов	60
СЕРГЕЕВА М. С. Византийские культурные влияния в быту населения Древней Руси	72
ШАПОШНИКОВА О. П. Раскопки в Бугско-Ингулецком междуречье	77

Дискуссии

ХРАПУНОВ И. Н. К социально-политической характеристике позднескифского царства	86
ЗАЙЦЕВ Ю. П. Мавзолей Неаполя Скифского	93
ЗУБАРЬ В. М. О позднескифской государственности	100

Память археологии

КОНОНЕНКО Ж. А. Из небытия (дополнительные данные о трагической судьбе ученых, репрессированных в 1930–40-е и в начале 1950-х годов)	103
ШОВКОПЛЯС А. М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897–1937)	109
САПОЖНИКС В. И. В. Памяти Валентина Ивановича Красковского (1913–1981 гг.)	117

Археология за рубежом

ЭРДЕЛИ И. Аварский меч из Вышеграда	120
ШИТЦЕЛЬ К. Археологический земельный музей в г. Шлезвиг (ФРГ)	123

Рецензии

МОЛЕВ Е. А. Э. И. Соломоник. Древние надписи Крыма.—Киев: Наукова думка, 1988.—112 с.	126
ЗУБАРЬ В. М., КОЗАК Д. Н., И. С. Пиоро. Крымская Готия (Очерки этнической истории Крыма в позднеримский период и раннее средневековье).—Киев: Лыбидь, 1990—200 с.	127

Первоисточники по древней истории и археологии Украины

ГЕРОДОТ «История». Книга IV	132
---------------------------------------	-----

Хроника

ТОЛОЧКО П. П., МУРЗИН В. Ю. Выставка ИА АН Украины «Золото Степи. Археология Украины» в г. Шлезвиг (ФРГ)	147
ДЕМИДЕНКО Ю. Е., КУЛАКОВСКАЯ Л. В. Палеолитический колоквиум в Польше (Краков, 1989 г.)	151
ВИДЕЙКО М. Ю. Первый Всесоюзный полевой семинар «Раннеземедельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине» (Талляники, 1–7 августа 1990 г.)	154

3 крб. 20 коп.

ІНДЕКС 74006



Фірма «ДОВІРА»

ISSN 0235—3490. Археологія. 1992. № 1. 1—160